

**T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ
2017-YL-006**

**KARIA BÖLGESİNİN ARKAİK VE KLASİK
DÖNEMLERİNDE ANA TANRIÇA KÜLTLERİ**

**HAZIRLAYAN
Asil ARSLANLAR**

**TEZ DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Sedat AKKURNAZ**

AYDIN

T.C.
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Arkeoloji Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Asil Arslanlar tarafından hazırlanan " Karia Bölgesinin Arkaik ve Klasik Dönemlerde Ana Tanrıça Kültleri" başlıklı tez, 20 Aralık 2016 tarihinde yapılan savunma sonucunda aşağıda isimleri bulunan jüri üyelerince kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı	Kurumu	İmzası
Başkan : Yrd. Doç. Dr. Sedat AKKURNAZ	ADÜ	
Üye : Doç Dr. Suat ATEŞLİER	ADÜ	
Üye : Yrd. Doç. Dr. Ufuk ÇÖRTÜK	MÜ	

Jüri üyeleri tarafından kabul edilen bu Yüksek Lisans tezi, Enstitü Yönetim KurulununSayılı kararıylatarihinde onaylanmıştır.

Doç. Dr. Ahmet Can BAKKALCI
Enstitü Müdürü V.

T.C
ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE
AYDIN

Bu tezde sunulan tüm bilgilerin ve sonuçların, bilimsel yöntemlerle yürütülen gerçek deneyler ve gözlemler çerçevesinde tarafımdan elde edildiğini, çalışmada bana ait olmayan tüm verilere, düşüncelere, sonuçlara ve bilgilere bilimsel etik kurallarının gereği olarak eksiksiz şekilde uygun olarak atıfta bulunduğumu ve kaynak göstererek belirttiğimi beyan ederim.

16/01/2017

Asil ARSLANLAR

ÖZET

KARIA'NIN ARKAIK VE KLASİK DÖNEMLERİNDE ANA TANRIÇA KÜLTLERİ

Asil ARSLANLAR

Yüksek Lisans Tezi, Arkeoloji Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Sedat AKKURNAZ

2017, 304 Sayfa

Güney Batı Anadolu coğrafyasını kapsayan Karia Bölgesi'nin temel alındığı bu tezde, bölgenin Arkaik ve Klasik dönemlerine ait tanrıça kültleri incelenip tartışmaya açılmış ve konu, mitoslar, ritüeller, tapınaklar, açık hava tapınakları ve tanrıça imgeleri doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Özellikle Hellenistik Dönem'in siyasal ve ekonomik koşullarıyla birlikte, iç içe geçmeye başladığını gördüğümüz ana tanrıça kültürlerinin birbirlerinden bağımsız bir şekilde izah edilebilmesi, dönemin kültürel yapısını anlayabilmemiz için büyük önem arz etmektedir. Çoğu kez bir kültür etkinliği içinde değerlendirilen kültürler, sanıldığı gibi aksine, antik dönem boyunca siyasal, sosyal ve ekonomik eylemlerin hep odağında yer almıştır. Dolayısıyla bir kültürün anlaşılması, aynı zamanda hem toplumsal yapının, hem siyasal düzenin hem de ekonomik gücün anlaşılmasıyla eşdeğer bir rol üstlenmektedir.

Ayrıca başlığa taşıdığımız konu, Karia özelindeki belli başlı tanrıça kültleri üzerinden Arkaik ve Klasik dönemlerin inanç algısını tartıştığı için, pek çok soruna değinmeyi de zaruri kılmaktadır. Bu sorunların başında, kültürler söz konusu olduğunda bilim insanlarının yararlanacakları metodların karmaşık yapısı gelmektedir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER: Karia, Arkaik Dönem, Klasik Dönem, Ana Tanrıça, Mitos, Ritüel, Tapınak, Kült.

ABSTRACT

THE GOODDESS CULTS IN ARCHAIC AND CLASSICAL PERIOD OF CARIA

Asil ARSLANLAR

Master's Thesis, at Archaeology

Supervisor: Ass. Prof. Dr. Sedat AKKURNAZ

2017

In this thesis, which is based on the Karia Religion located on the South-Western Anatolian geography, the cults of the goddess of Archaic and Classical periods of the region are being studied, discussed, subject matter, myths, rituals, temples, open air temples and goddess images.

Especially the political and economic conditions of the Hellenistic Period, the main goddess cults which we saw to begin to pass inward can be evaluated independently from each other, it is of great importance that we can understand the cultural structure of the period. Cults, often judged in a cultural activity, have always been involved in political, social and economic activities during the antiquity, contrary to what is believed. Thus, a culture understanding assumes a role equivalent to the understanding of both social structure, political order and economic power at the same time. In addition, the issue we carry on the title makes it essential to address many problems, as the archaic and classical periods discuss the perception of faith over the major goddess cults in the particular of Karia. At the beginning of these problems comes the complex structure of the methods scientists will benefit when it comes to cults.

KEYWORDS: Karia, Archaic Period, Classical Period, Mother Goddess, Myth, Ritual, Temple, Cult.

ÖNSÖZ

Tanrıçalar yalnızca insanların korkularından ve beklentilerinden kaynaklanmazlar. Onlar, aynı zamanda, içine doğdukları toplumun ekonomik, siyasal ve kültürel koşullarını da yansıtırılar.

Karia bölgesini seçmemdeki temel neden, bu bölge kültürlerine duyduğum hayranlık ve bağlılıktır. Diğer her bilim insanı gibi, bende öncelikle, içinde yaşadığım coğrafyanın ve kültürün oluşum koşullarını araştırmak ve öğrenmek merakı içerisindedim.

Konuyu Arkaik ve Klasik dönemler ile kısıtlamamın temel nedeni, bu kültür dönemlerindeki ana tanrıça kültlerinin henüz yeterince aydınlatılmamış olmasıdır. Başka bir neden ise, bu dönemlerdeki ana tanrıça kültlerinin, Hellenistik Dönem'in bağdaştırıcı etkilerinden uzakta bulunuyor oluşudur.

Bu tezin konusunun belirlenmesinde, kaynakların seçiminde ve yazımı aşamasında bilgilerini benimle paylaşan ve büyük oranda tezime yol gösteren değerli hocam ve danışmanım Yrd. Doç. Dr. Sedat Akkurnaz'a teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca tezime yapmış olduğu değerli katkılarından dolayı sayın hocam Doç. Dr. Suat Ateşlier'e teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	iii
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİM SAYFASI.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	ix
ÖNSÖZ.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvii
GİRİŞ.....	1
1. ANA TANRIÇA KÜLTÜ.....	7
1.1. Mitos ve Ritüel Kavramları Üzerine Bilimsel Yaklaşımlar.....	7
1.2. Ana Tanrıça Kavramının Köken Sorunu.....	27
1.3. Anadolu’da Ana Tanrıça Kültüne Yönelik İlk Kuramsal Örnekler.....	40
1.3.1. Arinna.....	40
1.3.2. Kybele.....	43
2. ANA TANRIÇA KÜLTÜNE YÖNELİK İMGESEL BULGULAR.....	51
2.1. Artemis.....	51

2.2. Demeter/Kore.....	60
2.3. Hekate.....	73
2.4. Athena.....	82
2.5. Aphrodite.....	88
3. KARİA'DA ANA TANRIÇA KÜLT ALANLARI-TAPINAKLAR.....	95
3.1. Açık Hava Kült Alanları.....	95
3.1.1. Beşparmak/Latmos Kaya Resimleri.....	95
3.1.2. Gerga Kutsal Alanı.....	100
3.1.3. Kalem Köyü Basamaklı Sunağı.....	103
3.1.4. Kaunos Demeter Kutsal Kayalığı.....	104
3.1.5. Kaunos Artemis/Kybele Kutsal Alanı.....	106
3.1.6. Kaya Deresi Kybele Kutsal Alanı.....	108
3.1.7. Labraunda Artemis/Kybele Kutsal Kayalığı.....	109
3.1.8. Loryma Artemis Soteira Kutsal Alanı.....	112
3.1.9. Loryma Kybele Deresi.....	113
3.1.10. Okkataş Kybele Tahtı.....	114

3.2. Ana Tanrıça Adanmış Tapınaklar.....	115
3.2.1. Amyzon Artemis Tapınağı.....	115
3.2.2. Börükçü Artemis Tapınağı.....	119
3.2.3. Euromos Artemis/Hekate Tapınakları.....	122
3.2.4. Hacıbayramlar Arkaik Tapınakları.....	128
3.2.5. Iasos Demeter/Kore Tapınağı.....	131
3.2.6. Koranza Artemis/Apollon Tapınağı.....	134
3.2.7. Kindyas Artemis Tapınağı.....	136
3.2.8. Lagina Hekate Tapınağı.....	139
3.2.9. Miletos Athena Tapınağı.....	144
3.2.10. Miletos Demeter/Kore Tapınağı.....	147
3.2.11. Miletos Artemis Tapınağı.....	149
3.2.12. Miletos Aphrodite Tapınağı.....	151
3.2.13. Miletos Assesos Athena Tapınağı.....	156
3.2.14. Pedasa Athena Tapınağı.....	158
3.2.15. Priene Demeter/Kore Tapınağı.....	163

3.2.16. Priene Athena Tapınağı.....	172
TARTIŞMA VE SONUÇ.....	192
KAYNAKÇA.....	211
LEVHALAR.....	249
ÖZGEÇMİŞ.....	287

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. Adı geçen eser

et.al. Ve Diğerleri

Fig. Figür

Hrt. Haritalar

Lev. Levhalar

MÖ. Milattan Önce

MS. Milattan Sonra

Res. Resimler

Şek. Şekil

Tab. Tablo

vd. Ve Diğerleri

GİRİŞ

Antik Karia Bölgesi (Lev.1/Hrt.1) özelinde tanrıça kültlerini incelemeye gayret ettiğimiz bu tez çalışmasının odak noktasını, sundukları somut verilerden dolayı, çeşitli tanrıçalara adanmış kutsal alanlar ve tapınaklar oluşturmaktadır.

Öncelikle, Arkaik ve Klasik dönemlerdeki tapınakların ve açık hava kült alanlarının dökümünü elde edebilmek ve mimari özelliklerini sağlıklı bir şekilde yansıtabilmek için bir kaynakça taraması gerçekleştirdik. Bu doğrultuda çalışmamızın amaçlarından ilki, elde ettiğimiz verilerden hareketle, Karia Uygarlığı'nın Hellenistik Dönem öncesine ait tapınaklarının ve kutsal alanlarının *olası* bir dökümünü ortaya koyabilmektir.

Öte yandan salt tapınaklara ve açık hava kült alanlarına ait biçim ve biçem özelliklerinin tespit edilmesi, tanrıça tapınımının içeriğinin gösterilmesi bakımından yetersiz kalacağı ortadadır. Bu sebeple birinci bölümün ilk kısmında, antropoloji bilimini de kapsayacak şekilde, kültürlerin içeriğine yönelik ön bir çalışma gerçekleştirdik. Tanrıça kültlerine giriş niteliği taşıyan bu kısımda, hem genel anlamıyla kültürlerin hem de tanrıça kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için, bugüne kadar geliştirilmiş ve halihazırda bilimsel bir metot olarak kullanılan belli başlı ekoller üzerine kısa bir değerlendirme yazısı hazırladık.

Birinci bölümün ilk kısmında da görüleceği üzere, *Evrimselcilik*, *İşlevselcilik* ve *Yapısalcılık* ara başlıkları altında değerlendirilen bu bilimsel ekoller, dünyanın çeşitli kültürlerindeki mitleri, ritüelleri ve kültürleri yorumlama konusunda hayli farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Örnek vermek gerekirse, evrimci bakış açısı uzun zaman dilimlerine yayılmıştır ve kültürlerde, sadece sosyo-ekonomik değişkenleri ortaya koyabilmeye gayret etmektedir. Göstermeye çalıştığımız gibi, bu ekolün görünen en kırılgan yönü, uzun bir kronoloji dizgisi üzerinde kesintisiz

bir ilerleme doğrusu arayışıdır. Ekollerle ilgili kesin bir yargıya varmamakla birlikte, yapısalcılığın eşzamanlı bakış açısı, yani kültü olduğu yerde ve olduğu zamanda değerlendirme pratiği, daha kapsamlı ve detaylı kült çalışmaları için farklı bir bakış açısı getirebileceği kanaatindeyiz. Sonuç olarak bu başlık altında her bir ekolün çalışma yöntemi değerlendirilmiş ve ekollerin öne çıkan önerileri gösterilmiştir.

Birinci bölümün ikinci kısmında, yukarıda bahsedilen ekolleri de göz önünde bulundurarak, Anadolu'nun prehistorik çağlarından Demir Çağı'na dek uzanan sürecindeki tanrıça kavramını irdelemeye çalıştık. Buradaki çalışmanın temel amacı, ana tanrıça kavramının içeriğini doldurabilmektir. Örneğin, kültürünü bilmediğimiz ama yanında leoparı (Anadolu Parsı) ve kucığında bir çocukla betimlenmiş heykelciklerin¹ ana tanrıça kavramıyla sorgulanıp sorgulanamayacağını tartışmaya açtık ve bölümün sonunu, ana tanrıça kavramına denk gelen iki örnekle (Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Kybele ile) tamamladık.

Arkaik ve Klasik dönemler boyunca Karia'da tapınım görmüş ve kült alanına sahip olabilmiş tanrıçalar üzerine yoğunlaştığımız ikinci bölümde, sırasıyla Artemis, Demeter/Kore, Hekate, Athena ve Aphrodite kültlerini inceleyip değerlendirdik. Bu bölümdeki amacımız, hem tanrıça kültürünün yapısını genel hatlarıyla çizebilmek hem de kültürün antik kaynaklardaki yerini belirleyebilmektir. Bu doğrultuda, tanrıça isimlerinin etimolojisi üzerinde durduk ve tanrıçalara ait en bilindik mitleri ve ritüelleri belirlemeye çalıştık. Salt çağdaş bilimsel yorumlarla yetinmeyip antik kaynakların söylediklerini de inceledik. Ayrıca, antik

¹ Kulaçoğlu, 1992: 165 ve Res. 2.

kaynaklarda, tanrıçalarla ilgili Karia Bölgesi'ne ve Anadolu'ya yapılan atıfları belirlemeye yönelik özel bir gayret sarf ettik.

Hem açık hava kült alanlarını hem tapınakları hem de tapınakların içinde buldukları kutsal alanları incelediğimiz üçüncü bölümde ise, genel bir ifadeyle, mimarinin yansıtabileceği niceliksel özellikler üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda, tapınakların ve kutsal alanların, ait oldukları kültlerle ortaya koyabilecek veriler değerlendirilmektedir: tapınakların ve kutsal alanların plan özellikleriyle ilgili bilgiler toplanıp derlenmiş, biçim ve biçem özellikleri tespit edilip ait oldukları kültün niteliği hakkında genel bir yargı geliştirilmeye çalışılmıştır. Bunları yaparken buluntu odaklı kazı raporlarından, görüş bildiren makalelerden, tezlerden, epigrafik çalışmalardan ve antik döneme ait kaynaklardan faydalanmaya gayret gösterilmiştir. Bu bölümdeki diğer bir amacımızı ise, Açık Hava Kült Alanları ile Tapınak diye tanımladığımız mimari olgular arasında bir ilişkinin bulunup bulunmadığını saptamak olmuştur.

Bu bölümde elde ettiğimiz veriler, haritalarda da görüleceği gibi, Karia Bölgesi'ndeki tanrıça odaklı tapınaklarının, hiç değilse Arkaik ve Klasik dönemler içinde, ya kıyı şeridinde ya da kıyı şeridine yakın kentlerde inşa edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Denize kıyısı olan kentlerde inşa edilen tapınakların çoğu, siyasal anlamda daha çok Ionia Bölgesi içinde sayılan ama kültürel bakımdan Karia'nın devamı gibi düşünülen Büyük Menderes Nehri'nin² verimli deltası üzerinde

² Baran, 2010: 2 vd., "Karia bölgesinin coğrafi sınırları tarih boyunca değişkenlik göstermekle birlikte Anadolu'nun güneybatı bölümünü oluşturan antik Karia bölgesinin genel kabul gören sınırları kuzeyde Büyük Menderes ve güneydoğuda Dalaman çayı tarafından belirlenmektedir ve kıyıdaکی Kos ile diğer küçük adaları kapsamaktadır." Ayrıca

konumlanmıştır. Bu bakımdan Priene ve Miletos kentlerinde tespit ettiğimiz tapınaklar tezin içeriğinde önemli veriler sunmaktadır. Bu tapınaklar içinde, Priene kentinden Demeter/Kore³ ve Athena tapınakları⁴ ile Miletos'tan Athena⁵, Demeter/Kore⁶, Artemis⁷, Aphrodite⁸ ve Assesos Athena⁹ tapınakları bulunmaktadır.

Kıyı şeridinden daha güneye inildikçe, tapınakların niceliğinde bir azalma gözlemlenir. Bodrum Yarımadası'nda, Leleg yerleşimleri olan Pedasa'daki Athena Tapınağı¹⁰ ve yine bir kıyı yerleşimi olan Iasos'taki Demeter/Kore Tapınağı¹¹, bu bakımdan ayrı bir öneme sahip gibi durmaktadır.

Diğer tapınakların, kıyı şeridinde yer almamalarına karşın, denize kıyısı olan kentlerle yakın bir ilişki içinde olan bölgelerde konumlandıkları açıktır. Artemis Tapınağı¹² nedeniyle Amyzon kentinin de bir tanrıça kültüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kent ve tapınak, Karia'nın en kuzeydeki tanrıça

Miletos'un Karia Bölgesi içinde sayıldığı bir yayının için bkz. Greaves, 2003: 103-104. Herodotos, Miletos'u ve Priene'yi Karia'da kurulmuş kentler arasında saymaktadır, bkz. Herodotos, I: 142.

³ Rumscheid, 2000: 189-195.

⁴ Duyuran, 1948: 20

⁵ Niemeier, 2007: 630.

⁶ Müller-Wiener, 1979: 162-173.

⁷ Graeve, 2008: 348.

⁸ Greaves, 2004: 28.

⁹ Vaessen, 2014: 38.

¹⁰ Diler, 2011: 329.

¹¹ Berti, 1987: 28 ve Berti, 1993b: 134.

¹² Robert, 1983: 69.

kültü olarak karşımıza çıkmaktadır. Selimiye Vadisi üzerinde kurulmuş olan ve Mylasa'ya yakın bir konuma sahip olan Euromos'ta ise¹³, Hekate/Artemis'e adanmış oldukları düşünülen tapınaklara ait izler bulunur. Euromos'taki tapınaklara ait bu bulgular, Hacıbayramlar buluntuları gibi¹⁴, pişmiş mimari terrakotta örneklerinden oluşmaktadır.

Son olarak geriye kalan dört tapınak ise, Stratonikeia kentinin hinterlandı içinde yer alır. Lagina Hekate Tapınağı¹⁵, bunlar içinde en bilinenidir. Daha önce Lagina'nın da bağlı olduğu Koranza'da, Artemis/Apollon'a adanmış bir tapınağın¹⁶ izleri vardır. Hellenistik Dönem'de Stratonikeia'nın bir demosuna dönüşmüş Börükçü (Koliorgi) yerleşiminde, Artemis'e adanmış bir kült alanı¹⁷ bulunur. Hacıbayramlar'da ise Arkaik Tapınaklar¹⁸ olarak nitelenen ve olasılıkla tanrıça kültüne adanmış birden çok tapınağın pişmiş topraktan mimari terrakotta örnekleri değerlendirmeye alınmıştır. Bugün, Hacıbayramlar'a ait mimari terrakottaların çoğunluğu, Kopenhag'daki Ny Carlsberg Glyptotek müzesinde sergilenmektedir.

Karia Bölgesi'nin açık hava kült tapınakları ise, hem kült geleneğinin yapısal durumunu anlamamız açısından hem de geleneğin daha eski uygulamalarla olan ilişkisini ortaya koyması bakımından, büyük bir önem taşırlar. Açık hava tapınaklarının tarihlendirilmesi zor olmasına karşın, bunların Karia'daki varlıkları, henüz siyasallaşmamış bir inanç kurgusunun bu dönem içinde var olduğunu

¹³ Ateşlier, 2006: 59-72.

¹⁴ Akkurnaz, 2010b: 32.

¹⁵ Tırpan vd., 2012: 181.

¹⁶ Williamson, 2012: 87 ve 240.

¹⁷ Tırpan ve Söğüt, 2006: 262-263.

¹⁸ Akkurnaz, 2010b: 31-33.

göstermektedir. Bu nedenle, eskinin açık hava tapınakları ile tapınağı kent dışında bulunan kültler arasında bir ilişki kurmak mümkün olabilmektedir. Çalışmanın sonunda bu bağlantı üzerinde durulmuştur ve tartışılmıştır.

Son olarak, Hellenistik veya Roma dönemlerine tarihlenen, ama sahip oldukları kültün daha erken dönemlerde oluşturulmuş olabileceğini düşündüğümüz (ve en azından bu doğrultuda bulgular veren) kült alanlarıyla tapınakları da çalışmamıza eklemeyi gerekli gördük. Bu gibi durumlar, örneğin Roma Dönemi'ne tarihlenen Gerga Kutsal Alanı'nın¹⁹ ve Hellenistik Dönem'de inşa edilen Lagina Hekate Tapınağı'nın²⁰ çalışmamızda yer almalarının temel gerekçesini oluşturmaktadır.

Tüm verilerin, kısaca belirtmek gerekirse, Karia Bölgesi'nin kıyı kesimleri diye tanımlayabileceğimiz bir alanda, bölge insanların Arkaik ve Klasik dönemler boyunca hem *etkin* bir tanrıça kültüne sahip olduklarını hem de kültürlerini bu doğrultuda şekillendirmiş olabileceklerini göstermeye fazlasıyla yeteceğini umuyoruz.

¹⁹ Held, 1996: 64.

²⁰ Şahin, 1982: 4-9 ve Tırpan ve Söğüt, 2005b: 36. Hekate kültürünün varlığını daha erken tarihlere götüren bulgular için bkz. Boysal, 1970: 63-93; boysal, 1979: 389-390 ve Baldıran, 1991: 45-55.

1. ANA TANRIÇA KÜLTÜ

1.1. Mitos ve Ritüel Kavramları Üzerine Bilimsel Yaklaşımlar

Mitlerin ve ritüellerin karşılaştırmalı olarak incelemesi, 20. yüzyıl antropoloji biliminin temel uğraş alanlarından birini oluşturur. Bilhassa yazısız toplulukların (ilkel) konu edinildiği bu saha araştırmalarında, hem *mit* ile *ritüel* arasındaki ilişkinin niteliği ortaya çıkartılmaya çalışılmış hem de her ikisinin toplumun düzenini belirleyen kurallarla (evlilik yasaları, tabular vs.) ve kültürel nesnelere (üretmiş nesnelere) olan bağıntısı üzerinde durulmuştur. Antropolojinin bakış açısıyla (karşılaştırmalı saha çalışmalarından yola çıkarak), antik dönemin *mit ve ritüel* ilişkisi ile *mit/ritüel ve toplumsal düzen/kültür* arasındaki bağıntısını düzenli bir çerçeveye yerleştirebilmek mümkün gözükmemektedir.

Öte yandan pek çok uygarlık için geçerli olan şey, Karia uygarlığının Arkaik ve Klasik dönemleri için de geçerlidir: yalnızca arkeolojik buluntulardan ve çoğunluğu Geç Antik Dönem'e ait fragmanlar halindeki yazılı kaynaklardan edinmek zorunda kaldığımız sınırlı bilgiler, antropoloji biliminin etkin yanıyla kurulabilecek bir ortaklığı en başından güçleştirir. Zaman çizelgesinde geriye doğru gidildikçe ve toplumsal yapıyı daha kesin hatlarla tanımlanabilme olanaklarımız azaldıkça, *mit/ritüel-toplumsal düzen/kültür* karşılaştırmalarının yapılabileceği saha belirsizleşir ve *kültlerin* yapısıyla ilgili derinlikli çalışmalar neredeyse akademik ilgi alanının dışına itilir.

Oysa hem Latmos Kaya Resimleri'ndeki figürlerin²¹ hem de Euromos (Artemis) Tapınağı'ndaki²² *Tanrılar Alayı* betimlemesinin (ayrıca hem figürlerin

²¹ Peschlow-Bindokat, 2006: 42-96.

üzerinde yer aldığı kayalık bölgenin ve Euromos Tapınağının konumunun ve biçem özelliklerinin), onları tasarlayanlara, izleyenlere ve etkin olarak kullananlara bir şeyler ifade etmiş olduğu ortadadır. O halde en temel sorumuz, bilimsel bir metot kullanarak, bu ifadeyi/ifadeleri ne ölçüde gerçeğe yakın olarak tespit edebileceğimizle ilgilidir. Bu nedenle bu bölümde antropolojinin geliştirdiği temel ekoller ve bunların ileri sürdükleri bilimsel argümanlar incelenmiş ve tartışılmıştır. Birbirleri arasında sık sık geçişler olmakla birlikte, üç temel ekol üzerinde durulmuştur. Bu ekoller, olguları ve olayları geniş bir zaman dilimi üzerinde inceleyen ve sosyo-ekonomik değişimleri temel alan *Evrimecilik*, mitin ve ritüelin işleve yönelik anlık durumuna yoğunlaşan *İşlevselcilik* ve son olarak, kültür fenomenlerini (dil biliminde olduğu üzere) bir göstergeler sistemi içinde inceleyen *Yapısalcılık* başlıkları altında değerlendirilmiştir.

Öncelikle, ister dolaylı olsun ister dolaysız, mitos ile ritüel kavramları arasında bir ilişkinin bulunduğu gerçeğini vurgulamak gerekir. Bir görüşe göre her mit, bir ritüele dayanır ve bu ritüel, mitin ideolojik altyapısını oluşturur. Başka bir görüşte ise (burada ilişki yukarıdaki tersine çevrilmiştir), her ritüel bir mitin sahneler biçiminde görüntülenmesi şeklinde tasarlanır. Burada, her iki bakış açısında da, hem mit hem de ritüel arasında bir türdeşlik söz konusu edilir. Dolayısıyla mit ile ritüel arasında kurulacak her türlü ilgi, her zaman bir *eylem alanının* ve bir *kavram alanının* varlığını zorunlu kılar. Eylem ve kavram alanları bağıntısı, kültü oluşturan olguların bütünü de temsil edilebildiği gibi, parçalar halinde de külte eklenmiş olabilmektedir. Bu yalın özelliklerinden dolayı, bir kültürün anlaşılmasında kilit görev üstlenirler.

²² Ateşlier, 2006: Res. 7.

Öte yandan her ritüelin bir mite ve her mitin bir ritüele denk düşmediği kültürler çoğunluktadır ve bu durum söz konusu olduğunda, eylem ve kavram alanları bağıntısı, kültürü anlamlandırabilmek için yetersiz kalmaya başlar. Örneğin Demeter kültürü etrafında şekillenen mit²³ ve ritüellerin birbirleriyle olan ilişkisini bu bağıntıya göre açıklayabilmek mümkünken, bağıntı, *Zeus Labraundos*'un²⁴ giysisi üzerine işlenen *Artemis Ephesia*'ya özgü meme betimlemelerini²⁵ Zeus kültürü²⁶ özelinde açıklayabilmekten uzak gözükür.

Evrimsellik:

A. R. Turgot'un, Condercet'in, L. H. Morgan'ın, E. B. Taylor'ın ve J. G. Frazer'in dışında, bu ekolün en önemli temsilcileri arasında yeni-evrimciler olarak nitelenen R. R. Marret, L. White, J. Steward, M. Sahlins, G. Murdock ve A. L. Gourhan gibi bilim insanları bulunur²⁷.

²³ Eliade, 2003: 358-360.

²⁴ Strabon, XIV: 2.23; Hellström, 2007

²⁵ Lesser, 2006: 43-54.

²⁶ Eliade, 2003: 305-326.

²⁷ Turgot, 1751: Plan de deux discours sur l'histoire universelle. Condercet, 1794: İnsan Zekasının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı. Morgan, 1877: Ancient Society. Taylor, 1861: Anahuac; or Mexico and the Mexicans, Ancient and Modern; 1871: Primitive Culture. Frazer, (1991): Altın Dal I-II; (2014): İnsan, Tanrı ve Ölümsüzlük. Marret, 1935: Head, Heart and Hands in Human Evolution. White, 1959: The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome. Steward, 1955: Theory of Culture Change: Multilinear Evolution Methodology. Sahlins, 1974: Stone Age Economics; 1976: Culture and Practical Reason.

Evrimci yaklaşımın temelinde, ilkel toplumdan başlayıp günümüze kadar uzadığı varsayılan kültürel bir ilerleme çizgisi bulunur. Etnolojiye uzun süre hakim olan bu görüş, genel bir ifadeyle, biyolojik evrim modelinin kültürel değişimler üzerindeki uygulanış biçimini yansıtır.

Evrimcilik, genel bir ifadeyle, şeylerin *kökenini* aramaktır. Değişim içindeki sürekliliği açıklayabilmek için ‘varlığını sürdüren kalıntı’ terimine başvurur. Bu terim, örneğin eskiden bir inanç olarak tanımlanan şeyin zaman içinde batıl inanca dönüştüğünü ve varlığını bu şekilde sürdürdüğünü varsayar²⁸.

Eski evrimci ekoldeki temel görüşlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: (i) bütün toplumlar aynı yönde gelişirler (karmaşıklaşma ve uzmanlaşma yönünde), (ii) değişim aşamalar farklı olup bütün topluluklar buna tabidirler ve (iii) bütün farklılıkların ortak bir teması bulunmaktadır²⁹.

Bu yaklaşıma göre, farklı kültürlerin karşılaştırılması ‘ara aşamaların’ tespit edilmesiyle mümkün olur. Topluluğun kendi içindeyse, olguların ‘kökeni’ büyük bir önem taşır. Evrimci görüş, zorunlu olarak, kültürel yapıları ‘varlığını sürdüren kalıntı’ üzerinden açıklamaya çalışır. Dolayısıyla evrim sürecinin geriye doğru izlenmesi, olgunun en ilkel biçimine doğru ilerleyen anahtar bir metot işlevi görür³⁰.

Evrimci ekolün tek yönlü açıklamaları, toplum özelliklerinin kısmen göz ardı edilmesi ve evrimin nedenleri ile evrimin yönünün ekseriya bir tutulması,

²⁸ Güngören, 1988: 38-43.

²⁹ Eserpek, 1987: 6-7.

³⁰ Güngören, 2013: 19-21.

sonunda derin tartışmalara yol açmış³¹ ve evrimsel yaklaşım içerisinde yeni görüşlerin ortaya atılmasını neredeyse zorunlu hale getirmiştir.

Eski evrimci ekol ile yani evrimci ekolün temel ayrılığı, ikincilerin, toplulukların karmaşıklaşma ve uzmanlaşma derecelerini değil, *farklılaşma* eğilimlerini dikkate almalarıdır. Yeni evrimci görüşe göre farklılaşma, belli bir kurumsallığın sonucunda meydana gelir. Bu bakımdan her topluluk için kurumsallaşmanın (dolayısıyla evrimsel değişimin) derecesi değişiklikler gösterir. Yeni evrimci yaklaşım şu maddeler ışığında özetlenebilir: (i) sorunlara süreklilik gösteren bir çözüm bulunmadığı için toplumlar dönüşme eğilimindedir, (ii) bu değişim süreci o toplumun kurumsal yapısıyla ilgilidir ve (ii) değişimin yönü yine o toplumun kurumsal yapısıyla belirlenir³².

Öte yandan görüş farklılıkları ne yönde olursa olsun, evrimci ekolün süregelen kalıbını, örneğin yaygın bir inanışın zamanla batıl bir inanç biçimine dönüşmesiyle açıklamak mümkündür.

Bu bağlamda, örneğin Graves (2012), Demeter kültünü, Dor istilalarının tarihsel koşulları belirlediği bir bakış açısı üzerinden açıklamaya girişmiş ve kültün kökenini Girit'e kadar götürmüştür³³. Demeter kültünün bu yorumunda, Tunç Çağı'ndan başlayıp Helenistik Dönem içlerine kadar uzanan birbiri üzerine yığılmış tahminlere dayalı bir dolu kavram ve olgu bulunur. Bu bakımdan Graves'in tanımlamış olduğu Demeter'i, örneğin Priene'deki Demeter/Kore Tapınağı içine yerleştirmek hayli zordur. Kültün yapısı, onu en açık şekilde temsil

³¹ Eserpek, 1987: 8.

³² Eserpek, 1987: 9.

³³ Graves, 2012: 113 ve 115.

eden tapınak ile ayrıştırılıp kontrol edilemez genişlikte bir zaman dilimine yayıldığına, Demeter'i ne Hekate'den ne de Kore/Persephone'den ayırabilmek mümkün gözükmez.

Aynı genellemeli yaklaşımı Zeus kültüründe de buluruz. Örneğin Zeus-Hera evliliğini, Graves (2012), kadınların baskı altına sokulduğu Dor Çağı'nın bir yansıması olarak tanımlarken, Rhea'nın Zeus tarafından ırzına geçilmesini, çoban toplulukların tarım toplumlarının üzerinde kurduğu baskıyla izah etme eğilimi gösterir³⁴.

Böyle bir baskının tarihsel varlığını inkar etmemekle birlikte, evrimsel bakış açısının temel sorunu burada baş gösterir: salt evrimselcilik, araştırmacıya, her dönemin tarihsel koşullarını ya *eksiksiz* bilme ya da *eksiksiz* tahmin etme zorunluluğunu dayatır.

İşlevselcilik:

İşlevselcilik ekolünün en bilindik temsilcileri arasında F. Boas, B. Malinowski ve A. Radcliff-Brown sayılır³⁵.

³⁴ Graves, 2012: 63-64.

³⁵ Boas, 1920: The Methods of Ethnology. Malinowski, (1992): Vahşilerin Cinsel Yaşamı; (2000): Büyü, Bilim ve Din; (2016): Yabancıl Toplumda Suç ve Gelenek; (2016): Bilimsel Bir Kültür Teorisi. Radcliff-Brown, 1952a: Social Anthropology, Past and Present; 1952b: Structure and Function Society. Radcliff-Brown, 1952a: Social Anthropology, Past and Present; 1952b: Structure and Function Society.

İşlevselci yaklaşım, genel bir ifadeyle, karşı evrimci bir görünüş sergiler. İşlevselciliğin temel sorunu toplulukların değişim süreci değil, tarihin belli bir anında durduğu varsayılan olguların yapısal durumuyla ilgilidir.

Bu doğrultuda Boas, gelenek ve göreneklerin ayrıntılı bir biçimde incelenebilmesi ve kabilenin kültürü içindeki yerinin anlaşılabilmesi için, komşu toplulukların araştırılmasını ve tarihsel nedenlerin ve onları olanaklı kılan psikolojik durumların saptanması gereğini zorunlu hale getirip antropoloji incelemelerinde yeni bir ekolün önünü açar³⁶.

İşlevselci görüşte ‘yapı’ kavramı, bir topluluktaki gözlemlenebilir bağıntılarla sınırlı tutulur. Dolayısıyla toplumsal olguları, ancak, içindeki buldukları kültürel bağlam içinde değerlendirebilmek olasıdır. Bu bakımdan olguların kültürel bağlamlarından kopartılmaları mümkün değildir.

İşlevselcilik, zorunlu olarak ampirik bir yaklaşım sergiler. Biçim, araştırma konusunun hammaddesini oluşturur ve biçimin her zaman ‘bir gereksinimin doyurulması’ (işlev) ile şekillendirildiği var sayılır. İşlevin temeli ya insan doğasıyla (Malinowski) ya da insan bedeni analogisiyle (Radcliff-Brown) sınırla tutulur³⁷.

İşlevselcilikteki temel kalıp, öncelikle, temel organik gereksinimlerin doyurulmasıdır. Sonra, insan nesnelere yapabildiği ve bunları kullanabildiği için, doğal ortamının dışında ikinci bir ortam daha yaratır. Kültür dediğimiz bu ikinci alan ile insan arasında sürekli bir etkileşim söz konusudur.

³⁶ Güngören, 1988: 43-45.

³⁷ Güngören, 2013: 22-23. Radcliff-Brown’ın *insan bedeni analogisi* için bkz. *Structure and Function in Primitive Society*, 1952.

İnsan bir hayvan türü olduğu için, kültürünün yapısı da bu durumdan bağımsız değildir: dolayısıyla insan ve onun kültürü, biyolojik bir *determinizme* tabiidir³⁸. Biyolojik determinizm, temel gereksinimleri karşılamaya yönelik yaşamsal birimleri belirler ve yaşamsal birimler, bir içgüdünün bir edimle doyurulma sürecini kapsar. İçgüdü/edim/doyum şeklinde tasvir edilen bu sürece (örneğin: mesanenin dolması/işeme/gevşeme)³⁹ karmaşık insan etkinlikleri de dahil edilir⁴⁰. İşlevselcilikte, karmaşık insan etkinlikleri diye tarif edilen şey, türetilmiş gereksinimlerdir: görenekler, iktisadi yapı, hukuk, eğitim, siyasal örgütlenmeler ve sembolizm, türetilmiş gereksinim alanlarını oluşturur. Bunlar, biyolojik gereksinimlere sınıksıkıya bağlıdırlar. Örneğin sembolizm, fizyolojik bir eğilimin kültürel bir alanda yeniden ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Sonuç olarak işlevselcilikte insan ve onun kültürü, fizyolojiye denk düşen bir konum içerisinde tasarlanır⁴¹.

O halde işlevselciliğe göre kültleri (Demeter kültünü), biyolojik bir gereksinimin kültürel bir alanda giderilmesine yönelik bir çabaya kadar indirgeyebilmek mümkündür⁴².

Demeter kültündeki biyolojik gereksinim, topluluğun beslenme ihtiyacıdır. Bu ihtiyacın giderilmesi, kültürel alanda cereyan eden bir beslenme sistemini hem

³⁸ Malinowski, 1992: 22. Determinizm, kısaca, olayların gerçekleşmelerinin zorunlu olduğunu ileri süren bilimsel bir yaklaşımdır.

³⁹ Malinowski, 1992: 105.

⁴⁰ Özbudun vd., 2005: 109.

⁴¹ Güngören, 1988: 45-49.

⁴² Malinowski, 2000: 61-62. Antik Yunan kültleri, saha araştırmalarıyla öne çıkan Malinowski'nin çalışma alanı dışındadır. Buna karşın Malinowski'nin geliştirdiği işlevselcilikten yola çıkarak, Demeter kültü hakkında bir şablon oluşturmak mümkündür.

zorunlu kılar hem de sistemden başarılı olması beklenir. Dolayısıyla işlevselcilikte, Demeter kültünü, toprağın bereketliliğini esas alan bir tarım ritüeli olarak tanımlayabilmek mümkündür. Kültün etrafında şekillenen mitsel anlatılar ve ritüeller, bu içgüdü/edim/doyum sürecine göre yeniden yorumlanırlar. Kültün içinde yer alan tabular ve büyüler, dolayısıyla, topluluğun beslenme ihtiyacının eksiksiz olarak karşılanabilmesi için oluşturulmuş simgesel ifadelerdir.

Genel olarak *İşlevselci Antropoloji* kuramına karşı iki tür eleştiri getirilir. Bunlardan ilki, Malinowski'nin salt Trobriand adalarındaki kültür dokusundan yola çıkarak genellemeler yapmış olmasıdır⁴³. İkinci eleştiri ise, yöntemin odak noktasında bulunan biyolojik ihtiyaçlar meselesidir⁴⁴. Görüldüğü gibi biyolojik ihtiyaçlar kuramı da, evrimselcilikte olduğu gibi, kültürel yapıların anlamlarından çok onların kökenlerine bir açıklama getirir ve kültürün salt insana özgü dilsel yapısıyla olan ilgisini görmezden gelir.

Helenistik Dönem boyunca Demeter kültüne yeni anlamlar yüklenmiş olması, salt işlevselcilikle kültürlerin açıklanamayacağını göstermeye yeterlidir.

Burada, Demeter kültüründe yer alan mitler ve ritüeller tarımsal kültürlere has yapılarını korumakla birlikte⁴⁵, Helenistik Dönem boyunca, toprağın bereketliliğinden ve toplumun refahından ziyade bireyin manevi kaderine ve kurtuluşuna gönderme yaptıkları yeterince ortadır⁴⁶.

⁴³ Morris, 2004: 233.

⁴⁴ Morris, 2004: 233 ve 239.

⁴⁵ Eleusis, Orfik, Dionysiak ve Kybele kültürlerinden bahisle Eliade, bu mitlere ve ritüellere örnek model olarak Osiris kültünü göstermektedir; bkz. Eliade, 2015: 221.

⁴⁶ Eliade, 2015: 225.

Yapısalcılık:

Yapısalcılık, iddia edildiğinin aksine felsefi bir akım değil, bilimsel bir araştırma yöntemidir⁴⁷. Nesneleri (pythos, sunak, dıştan evlilik, tabu vs.) hem bir *dizge* (örneğin mimari bir sıralanış içinde: stylobat, sütun altlığı, sütun, sütun başlığı) üzerinden hem de bir *yapı* (örneğin işlevsel bir gruplama içinde: Ion, Dor ve Korinth sütunları) bütünü içinde değerlendirir.

Kuram, temel olarak F. de Saussure'in dilbilim çalışmalarında⁴⁸ yer alan tespitlerden (fragmanlar halinde ders notları kalmıştır geriye) ve bu tespitlere dayalı olarak geliştirilen görüşlerden oluşur. Dolayısıyla hem yapısalcı kuramı hem de onun antropolojideki uygulama biçimini kavrayabilmek için önce dilbiliminin dil üzerinde tespit ettiği temel kuralları kısaca değerlendirmek gerekir.

Gösteren/Söz ve Gösterilen/Dil:

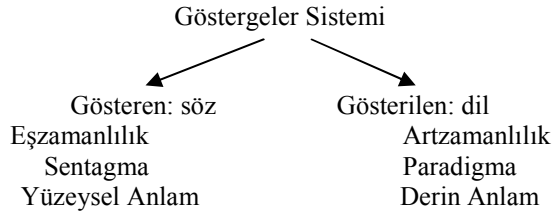
Buna göre dil, (ancak iki kişiyle anlam kazandığından) her zaman iki yönlüdür: ister tek bir kelimedenden isterse de kalabalık bir cümleden oluşsun, bir dilin dizgeleri/yapısı, “*gösteren*” ve “*gösterilen*” kavramlarından oluşur⁴⁹. Örnek olarak ‘ağaç’ sözcüğündeki *a-ğ-a-ç* seslerinin her biri *gösteren*dir ve *ağaç* kavramı ise bütününde *gösterilendir*. Anlam, her zaman, bu iki yapının ilişkisinden doğmakta ve bu bütüne *Göstergeler Sistemi* adı verilmektedir. Ağaç kavramı her dilde farklı bir söyleyişe (belirtge dizgesine) sahip olduğu için (İng. *Apple*, Bask.

⁴⁷ Yapısalcılığın Amerikan üniversitelerindeki gayri ciddi uygulanış biçimlerine yönelik eleştiriler için bkz. Sokal, 2011: Şakanın Ardından ve Sokal ve Bricmont, 2013: Son Moda Saçmalar.

⁴⁸ Saussure, 1976.

⁴⁹ Yücel, 1977b: 46.

Sagarrak, Lat. *Poma*, Viet. Tao vb.), dil belirtmeleri saymacadır, keyfidir ve sözcüklerin mantıksal bir temeli bulunmaz. Dolayısıyla *göstereni* temsil eden *söz* ile *gösterileni* temsil eden *dil* arasında kesin bir ayrım yapılır⁵⁰. *Dil*, belirli bir dilin bütün anlam üretme imkanlarını ifade eder ve *söz*, bu imkanlardan seçilerek söylenmiş bir şey olarak kabul edilir⁵¹.

Tab. 1. Göstergeler Sistemi ve Açılımı

Eşzamanlılık ve Artzamanlılık:

İkinci bir ayrım ise ulaşılan *dil* kavramını “*artzamanlılık*” ve “*eşzamanlılık*” karşıtlığı içine yerleştirmekle gerçekleştirilir: bu yönüyle sadece kavramları ifade eden *dil* (örneğin ağaç, öfke, sevinç, soğuk, rüzgarlı vb.), “öğelerin bir anlık durumu dışında hiçbir şeyin belirlemediği katışıksız bir değerler dizgesi’ olarak kabul edilir. Eğer kavramları ifade eden *dil* tutarlı bir şekilde kavranmak isteniyorsa, evrimin belirli bir evresinde, eşzamanlılık ekseninde ele alınması gerekir, onu artzamanlılık ekseninde ele almak, dizgeyi gözden kaçırmaktır. Unutmamak gerekir ki, artzamanlılık boyutu eşzamanlılıkların üst üste gelmesinden başka bir şey değildir⁵².

⁵⁰ Yücel, 1977a: 31.

⁵¹ Yücel, 1977b: 46.

⁵² Yücel, 1977a: 31.

Sentagma (Gösteren/Söz) ve Paradigma (Gösterilen/Dil):

Sentagma ve *paradigma* kavramları, dilbiliminin gösteren/söz ve gösterilen/dil ikiliğini hem en geniş anlamıyla ifade edebilmek hem de bu ikiliği toplumbilimine uyarlayabilmek için geliştirilmiştir⁵³.

Yine dilbiliminden bir örnekle bu kavramları açıklamaya çalışalım: ‘Eve gittim’ sözü, birtakım anlamlı birimlerin birbirlerine eklenmesiyle oluşmuştur. ‘Ev’ –*e* takısıyla, fiil kökü ‘Git’ geçmiş zamanı gösteren –*ti* takısı ve eylemi yapanı gösteren –*m* takısı ile tamamlanmış ve belirli kurallar göz önünde bulundurularak birbirlerine eklenmişlerdir. Bu tür kurallar her dilin içinde birbirlerinden farklı bir biçimde ama özgül olarak kendiliğinden bulunur. Türkçenin dilbilgisi kurallarına göre aynı cümleyi *e-git-m-ev-ti* şeklinde kurmak imkansızdır. Dolayısıyla, bir dilde kelimelerin ardı ardına birbirlerine eklenerek meydana getirdikleri diziye, ‘sentagma’ adı verilir. Sentagma, gösteren/söz üzerinde örgütlenmiş evrensel yapının ilk temel eksenidir. İkinci temel eksen ise ‘paradigma’ olarak kabul görür. Buna göre, sentagmatik bir dizi kurarken gösteren/dil yığından bir seçme yapılır: “‘Eve gittim’ demekle, ‘çarşıya gittim’, ‘köye gittim’, ‘aya gittim’, ‘bilinçlenmeye gittim’, ‘karşulamaya gittim’ seçeneklerinin dışında bir söz söylemiş oluruz. İlk cümlemizin ‘eve’ kısmını koruyup ikinci kısmını değiştirdiğimizi düşünelim: ‘eve geldim’, ‘eve döndüm’, ‘eve baktım’, ‘eve kaçtım’, ‘eve yaklaştım’ vb. Ya da zaman veya kişi belirten kısımları değiştirebiliriz: ‘eve gittik’, ‘eve gideceğiz’ vb. Görüldüğü üzere, bir dilde yer alan anlamlı birimler olan kelimeler, birbirleriyle iki türlü ilişki içinde bulunurlar: ya belirli kurallara göre birbirlerine eklenirler, o zaman bir diziliş içinde birbirlerini izlerler ya da birbirleriyle yer değiştirirler. Bu ikinciler,

⁵³ Saussure, 1976: 60-61.

*'paradigma' dediğimiz takımı oluşturur. 'Eve gittim' gibi bir cümlede, 'eve' yerine konulabilecek olan 'çarşıya', 'köye', 'aya', 'bilinçlenmeye' veya 'karşulamaya', 'eve' ile paradigmatik ilişki içindedir; 'ev', 'e', 'git', 'ti', 'm' ise sentagmatik ilişki içindedir*⁵⁴.

Dilin Yapısı ve Bildiri Sistemi:

Dilin yukarıda sentagma/paradigma ikiliğine uygun olarak tanımlamaya çalıştığımız yapısını, toplum hayatının başka alanlarına uygulamaya çalışan en önemli bilim insanı Levi-Strauss'tur⁵⁵. Öz olarak, Levi-Strauss'a göre, bütün toplumlar, dilin evrensel kurallarına (göstergeler sistemine) uygun olarak bildiri üretirler⁵⁶. Bildiri üretmek, insan zihninin zorunlu bir eylemidir ve üretilmiş bütün bildiriler, dilin kuralları temelinde gerçekleştirilir. Dolayısıyla insanın ürettiği her türlü nesne, kavram, kural, örgütleniş biçimi vs. birer bildirdir ve bütün bildiriler sentagma/paradigma ikiliğine göre hem oluşturulmuş hem de tasnif edilmişlerdir.

Örnek vermek gerekirse, *"Üşümemek için giyiniriz. Ama insanlar bir kere giyinmeye başladıktan sonra, giyim, bir işaret sistemi haline gelmiştir. Bir insan nasıl konuşurken 'ben şuyum, buyum' diye kendi hakkında bilgi verirse, giyim kuşamıyla da kendisi hakkında bilgi verir (ikincisi, büyük bir ihtimalle, birincisinden daha doğru bilgidir, çünkü bunda bilincin çarpıtıcı payı daha azdır; dolayısıyla, yapı, giyimde, bilinçli sözdekinden daha kolay teşhis edilebilir).*"⁵⁷

⁵⁴ Yücel, 1977b: 46.

⁵⁵ Bkz. Levi-Strauss, 1983 ve 2012.

⁵⁶ Güngören, 1988: 51

⁵⁷ Alp, 1977: 59.

Giyim üzerinde şekillenen kültürel bildirgeler sentagma/paradigma ikiliğine göre tasnif edilmiştir ve bunlar dildeki adlar, fiiller, zamirler gibi ayrımlar içinde bulunurlar. Giyildiklerinde birbirlerinin yerine geçen giysiler paradigma açılımını temsil ederler: örneğin fötr şapka, silindir şapka, bere ve kasket⁵⁸. Bunlar, “*bedenin aynı noktasında, aynı anda giyilemeyen ve birbirleriyle değiştirilmeleri giyim anlamında bir değişikliğe yol açan*” nesnelere⁵⁹. Buna göre sentagma açılımını temsil eden nesnelere ise şunlardır: smokin ceket, spor ceket, deri ceket ve montgomeri⁶⁰. Bu birleşim, “*belli bir tümcenin değişik öğeleri gibi, bir arada bir bütün oluşturan nesnelere arasında kurulan bağıntıdır; (...) bir giyimde bir arada bulunan ve birbirini bütünleyen giysiler,*” arasındaki kurallı ilişkilidir⁶¹.

Başka bir örnekte, ev eşyalarının tasnifinde de aynı yöntem söz konusudur: üzerine oturan, üzerine uzanılan, üzerinde iş yapılan eşyalar kendi içlerinde paradigmatik bir tasnif iken, her birinin sahip olduğu biçime göre uyum içinde bir araya getirilmeleri, örneğin rustik möblelerle döşenmiş bir oturma odası, sentagmatik bir tasnif biçimidir.

Tüm bu tasnif girişimlerinde, görüleceği gibi, nesnelere benzerlik ve farklılık bağıntılarından yola çıkılır ve temel bildirim eksenleri bu benzerliğe/zıtlığa göre kurulur.

⁵⁸ Alp, 1977: 59 vd..

⁵⁹ Yücel, 1977a: 36.

⁶⁰ Alp, 1977: 59.

⁶¹ Yücel, 1977a: 36.

Toplumun Yapısı ve Mitin Yapısı:

Yapısalcılık, doğal türlerin yapısıyla toplumsal yapı arasında bir benzeşimin olduğunu varsayar⁶². Buna göre Levi-Strauss'un antropolojiye getirdiği yapısalcı yaklaşımda ritüel (hem de mit), insan ömrüyle temsil edilen *kısıtlı zaman* ile tanrıların ve tanrıçaların *mitsel zamanı* arasındaki çelişik duruma karşı çözüm üreten (zorunlu) bir davranış biçimidir⁶³. Başka bir anlamda ritüel, "doğaüstü karşısındaki iki tutumu (sakınma ve egemen olma), tabu/büyü antitezini aşmaya yönelik kutsal bir oyun" olarak tarif edilir⁶⁴.

Mit, ritüel vasıtasıyla sürekli tekrar edilerek topluluğun mitsel dünyaya katılımı sağlanır. Bu bağlamda hem mit hem de ritüel, dil yapısı gibi, kodları önceden bilinen ama eşzamanlılık içinde bir anlam taşıyan bildirgeler sistemine indirgenmiş olur. Öte yandan toplumsal yapı değiştikçe, beliren yeni koşulların dengesizliğini aşmak üzere yapı tekrar devreye girer ve mitsel kodları (hem de ritüel kodları) farklı bir biçimde yeniden dizgeler. Mit üretme yeteneği olarak tarif edebileceğimiz bu yapı özelliği (bu özellik *dilde* de bulunur), mitin veya ritüelin artzamanlılık içindeki değişimlerini de bir açıklık getirir: iki ayrı zaman diliminde, örneğin Arinna'nın Güneş Tanrıçası ile Kybele arasındaki farklılıklara⁶⁵ ve aynı zaman dilimi içerisinde, örneğin Ephesoslu Artemis⁶⁶ ile Laginalı Hekate⁶⁷ arasındaki benzerliklere ışık tutabilir.

⁶² Güngören, 1988: 53.

⁶³ Cuff et al., 1998.

⁶⁴ Güngören, 2013: 113.

⁶⁵ Arinna için Erkut, 1990: 161 ve Kybele için Dürüşken, 2000: 173; Yelözer, 2013: 13.

⁶⁶ *kylenegetis* sıfatı için bkz. Şahin N.E.A., 2002: 112.

⁶⁷ Köpek imgesi için bkz. Lycophron, Alexandra: 1174; Nonnus, Dionysiaca: 44.198.

Mit ve ritüel birbirlerinin yansıması olarak kabul edildiği için, birbirlerini açıklayabilirler ve dilin evrensel yapısına göre birbirlerine indirgenebilirler. Her ikisi de somut dünyanın dayattığı çelişiklere karşı toplumun yararına bir çözüm üretir.

Topluluk ise çözümü hem anlatarak (mit) hem de oynayarak (rit) bildirir: “Böylece, soyut doğal güçler insan-biçimleştirilip kişileştirilirler, insanlarda dans ve devinimleriyle doğanın ritmine öykünürler; doğal güçler insanlaşırken, insanlar doğallaşır. Yine de, oyuncu, yalnızca bir oyun oynağının nasıl bilincindeyse, ritüele katılan da bunun bir ritüel olduğunun, örneğin karşısındaki görüntünün aslında tanrı değil de, maske takmış biri olduğunun farkındadır.”⁶⁸

Levi-Strauss’un mit konusunu kapsamlıca tartıştığı en önemli yayını, *Mythologiques* içindeki, *Le Cru et le Cult* başlıklı kitabıdır⁶⁹. Levi-Strauss’un bu çalışmadaki ilk saptaması, mitlerin, yiyeceklerin tasnifine (isimlendirmesine) yönelik pek çok simgeyi bünyesinde barındırıyor oluşudur: ateşin bulunuşu, yemeğin pişirilmesi gibi.

Dolayısıyla pek çok mitin, Prometheus miti gibi, insanlara ateşi getiren ve yemeği pişirmeyi öğreten yarı-tanrı kahraman motifleriyle dolu olması şaşırtıcı değildir. Örneğin Prometheus, insanlara ateşi verdiği için, akbabanın gelip ciğerini çiğ olarak yemesi cezasına çarptırılır⁷⁰.

⁶⁸ Güngören, 2013: 114.

⁶⁹ Levi-Strauss, 1966.

⁷⁰ Alp, 1977: 66.

Levi-Strauss'un yapısalcı mit çözümlemesine yönelik verdiği en bilindik örnek ise Oedipus mitidir. Levi-Strauss önce, dilin sentagma/paradigma yapısına uygun olarak miti okur ve ayırdığı birimleri hem soldan sağa hem de yukarıdan aşağıya tekrar düzenler⁷¹:

I	II	III	IV
Cadmos, Zeus tarafından kaçırılan kız kardeşi Europa'yla evlenmek ister.	-	-	-
-	-	Cadmos, ejderhayı öldürür.	-
-	Spartalılar birbirlerini öldürür.	-	-
-	-	-	Labdacos (Laios'un babası)=topal (?)
-	Oedipus, babası Laios'u öldürür.	-	Laios (Oedipus'un babası)=aksak (?)
-	-	Oedipus, Sfenksi öldürür.	-
-	-	-	Oedipus=ayağı şişkin (?)
Oedipus, annesi Jocasta'yla evlenir.	-	-	-
-	Etocles, kardeşi Polyneikes'i öldürür.	-	-
Antigone, yasağı çiğneyerek Polyneikes'i gömer.	-	-	-

Tab. 2. Oedipus Miti'nin Dizilişi.

⁷¹ Levi-Strauss'un Oedipus mitine yönelik çözümlemesi şu kitaplarda bulunabilir: Levi-Strauss, 2012: 297-332 ve Yücel, 1977a: 35-36.

Mit, sentagma dizilişine uygun olarak okunmak istendiğinde, satırlar soldan sağa doğru okunur ve her satır bitiminde alttaki satıra geçilir. Bu okuma biçimi, mitosun hikayeci yönünü ifade eder. Mitin artzamanlı yapısına uygun olarak, yüzeydeki anlamına (gösteren kısmına) denk gelir.

Mitin sadece sütunlar bazında okunması ise, onun paradigma dizilişini ortaya koyar. Bu okuma eşzamanlıdır ve mitin derindeki anlamına (gösterilen kısmına) işaret eder. Başka bir deyişle, bu yöntemle, mit içindeki temel olaylar ayıklanır ve olaylar içeriklerinin benzerliğine göre tek bir sütun içinde toplanır. Bu yöntemle yapılmak istenen, mitin ana temasını *göstergeler sistemine* uygun olarak tespit etmektir.

Tablodaki sütunlara göre Oedipus mitosunun açılımı şu şekildedir⁷²: Birinci sütundaki bütün olaylar, birbirleriyle kan bağı içinde olan akrabalarla ilgilidir. Mitin bu kısmındaki akrabalık ilişkileri abartılmış ve toplumsal kuralları aşan bir düzeyde ele alınmıştır. Levi-Strauss, bu türden akrabalık ilişkilerini, *çok abartılı akrabalık ilişkileri* olarak tanımlar. İkinci sütunda, birincinin zıddı olarak, *az abartılı akrabalık ilişkileri* konu edinilmiştir. Üçüncü sütunda olağanüstü yaratıklar bulunur. Yaratıkların ortak teması, bunların öldürülmeleridir. Dördüncü sütun ise, Oedipus'un yakın akrabalarının isimleriyle ilgilidir. Levi-Strauss, üç ismin ortak anlamından yola çıkarak (topal, aksak, ayağı şişkin), bunların *düzgün yürüme güçlüğüne* işaret edebileceklerine dikkat çeker.

Son bir değerlendirmede Levi-Strauss, birinci sütunla ikinci sütunu ve üçüncü sütunla da dördüncü sütunu eşleştirir. Buna göre, üçüncü ve dördüncü sütunlar, insanların yerden (topraktan) doğabilmesi için öldürülmesi gereken yer

⁷² Levi-Strauss, 2012: 309 vd.

altı canavarları (3) ile insanın yerden doğuşu olgusunun sürdürülmesini (4) tartışmaktadır, çünkü çoğu mitolojide, yerden doğan insanlar genellikle yürüme güçlüğü çekiyormuş gibi tasvir edilmektedir⁷³. Sonuç olarak (ilk iki sütun akrabalık olgusunu tartıştığına göre), Oedipus miti, insanın yerden doğduğu inancını bireylerine aşıl原因 (3-4) ve aslında herkesin bir erkekle kadının ilişkisinden doğduğu gerçeğini (1-2) aşmaya çalışan bir topluluktaki çelişkileri yansıtır⁷⁴.

Levi-Strauss, öncelikle her miti kendi içinde değerlendirmiştir. Bunun nedeni, mite ait temaların döngüsel olmasıdır: çünkü her mit başka bir mitin temasını açıklamak üzere geliştirilmiştir, hatta çoğu zaman başka bir mitin temasını doğrudan kendine mal etmiştir.

Yapısalcılığın mitler konusundaki yenilikçi tavrı ise, mitin eksik öğelerini başka alanlarda ve topluluklarda arıyor oluşudur. Yapısalcılar, mitleri, insan zihninin işleyişinin evrensel kanıtı olarak gördüklerinden, farklı zaman dilimlerindeki, birbirlerinden kopuk coğrafi bölgelerdeki mitlerin benzerliklerini yapısal benzerlikler üzerinden açıklarlar. Ortak mitler, ortak bir yayılım merkezinin varlığına değil insan zihninin ortak yapısına delil sayılır.

Öte yandan yapısalcılıkta, toplulukların ürettikleri bildirgeler ne dil ile ne mit ile ne de ritüel ile sınırlı tutulmaz⁷⁵. *Dilin Yapısı ve Bildirgeler Sistemi* ara başlığı altında göstermeye çalıştığım gibi, insan üretisi her türlü nesne ve her türden kural, birer üretiler ve dilin evrensel yapısına uygun olarak *şeyleri* tasnif

⁷³ Örnekler için bkz. Levi-Strauss, 2012: 311.

⁷⁴ Levi-Strauss, 2012: 311-312.

⁷⁵ Güngören, 1988: 53-54.

etmektedir. Dolayısıyla yapısalcı antropolojide, mitlerin ve ritüellerin yanında, bütün sanatsal üretimler de birer bildirge/dil işlevi görür. Örneğin vazo betimlemeleri, figürinler, maskeler, mimari bir yapıyı oluşturan her bir öge (zemin, yön, sütun biçimleri, friz kabartmaları, sunaklar, adak çukurları vb.) ile her hangi bir tapınağın sağladığı sığınma hakkı, sürgün cezası, Sparta’da soylular için uygulanan ticaret yasağı, anaerkillik, anayanlılık ve anasoyluluk türünden soyut kurallar ve adetler hep yapısalcı bütüne tabidirler.

Örneğin Levi-Staruss, aile kurumunu nesnel bir yapı olarak tanımlamış ve onun en temel kuralını, birbirinden farklıymış gibi gözükten aile sistemlerini açıklamak için kullanmıştır⁷⁶. Buradaki temel kural, aile yapısının sürekli değişmesine karşın aile üyesi olan bireylerin aile üyelerini başkalarından ayırmaya gösterdikleri özendir. Levi-Strauss, buradan yola çıkarak, ailenin toplum içinde yaratıldığı sonucuna varır⁷⁷.

Benzer bir kural, ensest tabusunda da söz konusudur⁷⁸: buna göre, tabunun kapsadığı kişiler değişmesine karşın tabunun olduğu gibi kaldığı gözlemlenir.

Levi-Strauss göre ensest tabusu, evlenmeyi aile dışına taşıdığı için dıştan evlilik kuralının tersine çevrilmiş halidir⁷⁹. Ensest veya dıştan evlilik, aynı zamanda doğa ile kültür arasındaki çelişkiyi de giderir: bu kurala uymakla toplum, kültürleşmekte ve hayvansı doğasından kopmaktadır. Bu işlevinin yanında, Levi-Strauss’a göre ensest tabusu ve dıştan evlilik kuralı, mal ve hizmet dolaşımı gibi, topluluklar arasında özde benzer ama şeklen farklı türden bir iletişim

⁷⁶ Güngören, 1988: 51-53.

⁷⁷ Alp, 1977: 60.

⁷⁸ Güngören, 1988: 76, 77 ve 83.

⁷⁹ Güngören, 2013: 23.

sağlamaktadır. Benzer şekilde Levi-Strauss, totem konusuna da eğilir ve sorunu, doğal koşulların insana dayattığı bir zorunluluk olmaktan çıkarır: basit bir ifadeyle, Levi-Strauss, insanın ürettiği ideolojik tasarımları salt midesinin dürtülerinden ayırmıştır. Buna göre *totem*, aile ve klan sistemlerinin, evlenme kurallarının, birbirleriyle evlenen ya da evlenmeyen grupların karşılıklı ilişkilerini belirleyen bir bütünün kavramsal karşılığıdır⁸⁰.

1.2. Ana Tanrıça Kavramının Köken Sorunu

Paleolitik Çağ:

Fiziksel gereksinimlerini doğadan karşılayan Paleolitik Çağ'ın avcı-toplayıcı toplulukların başarısı, ekonomik verimliliğini arttırabilmek için nüfusun kontrol altında tutabilmelerine bağlıdır⁸¹. Gereksinimlerin doğadan karşılanması üstlendikleri işbölümüyle ilgiliyken, nüfusun yeterli sayıda tutulabilmesi, doğrudan kadının doğurganlığı ile ilintilidir.

Çoğu araştırmacı, Paleolitik Çağ kadın doğurganlığını, kadınların toplum içerisindeki konumları ile ya uzak bir ilişki içinde görme eğilimi taşır⁸² ya da kadınların konumlarını doğrudan bu fenomen ile örtüşür⁸³. Son yaklaşımdaki temel sorun, kadın=doğurganlık ilişkisinin bilinip bilinmemesi değil doğurganlığın ana tanrıça kültürüyle ilişkilendirilip ilişkilendirilemeyeceği meselesinde düğümlenir.

⁸⁰ Alp, 1977: 64.

⁸¹ Mayor, 2013: 227-246.

⁸² Morali-Daninos, 1965: 13.

⁸³ Ribard, 1983: 8.

Genel kabul, Paleolitik Çağ topluluklarının doğum/ölüm soyutlamalarını bildikleri⁸⁴ ve kültürlerini bu şema çerçevesinde düzenledikleri yönündedir. Bu bağlamda *büyücülük*, hem doğurganlığı arttırmaya hem de avı bereketli kılmaya yönelik kültürel bir faaliyet olarak tanımlanır⁸⁵. Bu bakımdan mağara duvarlarına çizilmiş kadın resimleri (ve av sahneleri) ve fildişi kadın figürinleri, doğurganlığa vurgu yapan soyutlamalar olarak yaygın bir kabul görür⁸⁶.

Öte yandan figürinlerin dini işlevlerini saptamak hayli zordur: bunların büyüsel bir anlam taşıyıp taşımadıkları bile belli değildir, kadın kutsallığına (daha çok doğurganlığa) vurgu yaptıkları sadece varsayılabilir⁸⁷. Örneğin Paleolitik Çağ'a ait Laussel Venüsü sol eliyle karnını tutar ve sağ eliyle bir boynuzu (boğa) havaya kaldırır bir şekilde tasvir edilmiştir⁸⁸. Betimlemenin (boğa ile) kutsal bir birleşmeye (Kybele-Attis kültüründe olduğu gibi) işaret ettiği yönündeki görüşler⁸⁹, özellikle Paleolitik Çağ için şüpheli kabul edilmelidir. Paleolitik Çağ ile Demir Çağı arasında evrimsel bir köprü oluşturmak yerine⁹⁰, Willendorf Venüsü'nün yorumunda olduğu gibi, bunların, hiç değilse dönemin dinsel uygulamaları ile yakından ilintili olabileceklerini varsaymak akla daha yatkın bir yaklaşımdır⁹¹. Bir bakıma bu çağa ait figürinler, doğumun biyolojik evrelerini ifade eden (ama ana

⁸⁴ Cıbroğlu, 2004: 29.

⁸⁵ Ribard, 1983: 9.

⁸⁶ Karşı bir görüş için bkz. Campbell, 1992: 310-312. Campbell, Venüs heykellerinin Paleolitik Çağ erotizmi olarak nitelenebileceğini ileri sürmektedir.

⁸⁷ Eliade, 2003: 33-34.

⁸⁸ Yılmaz, 2010: Res. 3.

⁸⁹ Ateş, 2002: 55.

⁹⁰ Evrimci tartışma için bkz. Eliade, 2015: 254.

⁹¹ Ateş, 2002: 81.

tanrıça anlamı taşımayan) betimlemeler olarak kabul edilebilir⁹² ve bu yorumlama ile de yetinilebilir. Kaldı ki iri memelerin ve dolgun vücutların yalnızca doğurganlığı çağrıştırıyor olabileceği yönündeki önkabul bile aldattıcıdır⁹³. Bu yaklaşım, yukarıdaki önkabulü (iri meme+geniş kalça= doğurganlık üzerinden bir tasviri) evrensel bir düzeye çıkarmakla kalmaz, onu her toplum koşulunda da zorunlu kılar. Ama insanlık kültürü kadın algısının türlü halleriyle doludur ve bunların az bir kısmı biyolojik temelli iken çoğunluğu şartlara göre biçimlenmiştir.

Neolitik Çağ ve Kalkolitik Çağ:

Neolitik Çağ'ın en karakteristik özelliği, tarıma dayalı yerleşik hayatın ortaya çıkmış olmasıdır⁹⁴. Kadın=Toprak özdeşliği, toprağın bereketi ile kadının doğurganlığı arasında bir ilişki kurar⁹⁵. Sabanın keşfedilmesinden sonraki bir süreçte ise, tarımın cinsel birleşme ile özdeşleştirildiği ileri sürülür⁹⁶.

Neolitik Çağ'ın önemli yerleşimlerinden biri olan Çatalhöyük'te hem bir ana tanrıçayı temsil ettiği hem de eril bir tanrıyı simgelediği düşünülen figürinler⁹⁷, çağın dinsel yapısı üzerine yürütülen çalışmaların hâlâ odak noktasında yer alır: Çatalhöyük'te ele geçen figürinlerin çoğunluğunu kadın betimlemeleri oluşturur, bunların yaş yelpazesi geniştir, aralarında genç kızlar ve

⁹² Ateş, 2002: 79.

⁹³ Sonraki dönemlerde soyut betimlemeler şekline dönüşen idoller için bkz. Özgüç, 1946: 65-72.

⁹⁴ Kınal, 1962: 13; Yıldırım, 1996: 12.

⁹⁵ Eliade, 1991: 122.

⁹⁶ Eliade, 2003: 56-58.

⁹⁷ Mellaart, 2000: 138; Umurtak, 2011: 98-99.

erkekler, yaşı kadınlar ve erişkin erkekler bulunur, ayrıca figürler içerisinde hayvan betimlemelerine de yer verilmiştir⁹⁸.

Çatalhöyük'ün kadın figürinleri üzerinde yürütülen tartışma Neolitik Çağ'ın geneli üzerinde yürütülen tartışmanın yansıması gibidir ve genellikle iki görüş etrafında kümelenir: araştırmacıların çoğu, (i) kadın figürinlerini ana tanrıça kültüne ait kültür nesnelere olarak görme eğilimindedir⁹⁹, (ii) daha temkinli yaklaşanlar ise, kadın imgesinin önemini reddetmemekle birlikte doğrudan bir ana tanrıça kültürünün varlığını yadsırlar¹⁰⁰.

Figürinler¹⁰¹ genellikle abartılı uzuvlara sahiptir: memeler iri ve gövde yapıları şişman olarak tasvir edilmiştir. Figürinler ya elleri ile memelerini ya da karınlarını tutmaktadır: ilk duruşu, süt veren anne kompozisyonuyla ve ikinci duruşu, hamile kadın kompozisyonu ile ilişkilendirmek mümkündür.

Çatalhöyük'ün II. tabakasında ele geçen ve MÖ 6. binin ilk yarısına tarihlenen bir örnek dikkat çekicidir¹⁰²: kompozisyon pişmiş topraktan imal edilmiştir, kadın oturur vaziyettedir, iri memelere ve tombul bir vücuda sahiptir, tahtın her iki yanında ya aslan ya da panter olması muhtemel iki hayvan durmaktadır ve figür elleriyle bu hayvanların başını tutmaktadır, oturağın alt kısmı koç başlarıyla bezenmiştir ve kadının bacakları arasında insan başını anımsatan bir şekil bulunmaktadır.

⁹⁸ Dinçol, 1982: 13.

⁹⁹ Gimbutas, 1991.

¹⁰⁰ Özdoğan, 2001: 313-318 ve Roller, 2004: 49 vd.

¹⁰¹ Kulaçoğlu, 1992.

¹⁰² Kulaçoğlu, 1992: 172 ve Res. 29.

Kompozisyona dahil edilen kediler, genellikle, kadının hayvanlar âlemi üzerinde sahip olduğu etkin gücün bir yansıması olarak yorumlanır¹⁰³. Öte yandan kadının bacakları arasında beliren insan başına yönelik yorumlar daha belirsizdir. Bazıları, bu doğum sahnesini, yeryüzü tohumlarının filizlenmesi ile ilişkilendirir¹⁰⁴. Bazı yorumlarda, koç başlarının varlığı nedeniyle, *yenidoğanın* bir erkek çocuk olabileceği ileri sürülür¹⁰⁵.

Çatalhöyük'te ele geçen başka bir figüründe ise, hem birbirlerine sarılmış bir çiftten hem de çocuğunu kucaklamış bir kadından oluşan dörtlü bir kompozisyon bulunmaktadır. Erkek ve kadın çifti, hâliyle, kutsal evlilik ile ilişkilendirilir¹⁰⁶. Çocuğunu kucaklayan anne kompozisyonu ise, diğer yoruma koşut olarak, kutsal evlilikte hedeflenen amaç olarak tanımlanır¹⁰⁷.

Çatalhöyük'ün *ikiz tanrıça* figürünü MÖ 6. binin ilk yarısına tarihlenir¹⁰⁸. VIA tabakasındaki 10 no.lu tapınak alanı içerisinde ele geçirilmiştir. Çiftler birbirlerine yapışıktır, çift gövdeye yalnızca iki kol işlenmiştir, bunlar meme altında tutturulmuştur, burun ve gözler çizgi şeklindedir, gövde altında yatay bir bant bulunur¹⁰⁹.

Araştırmacılar, bu figürünü, Alacahöyük'ün altından işlenmiş *ikiz tanrıça* figürünü ile karşılaştırır ve ikiz olma geleneğinin, sonraki dönemlerde

¹⁰³ Vermaseren, 1977: 15; Mellaart, 2000: 75.

¹⁰⁴ İndirkaş, 2001: 4.

¹⁰⁵ Mellaart, 2000: 121.

¹⁰⁶ Kulaçoğlu, 1992: 165 ve Res. 2.

¹⁰⁷ Mellaart, 2000: 141.

¹⁰⁸ Sümer, 2007: 57.

¹⁰⁹ Kulaçoğlu, 1992: 167 ve Res 9.

Beycesultan'ın ikiz tapınaklarında ve stellerinde sürdürüldüğünü ileri sürerler¹¹⁰. Başka bir görüşte ise, Çatalhöyük'ün ikiz figürünü, ana tanrıça ve onun kızı ile eşdeğer görülür ve betimlemenin, hem yaşam kaynağını hem de onun var olan etkinliklerini gösterdiği savı benimsenir¹¹¹. Bunların yanında, ikili betimlemeleri Paleolitik Çağ kaya resimleriyle karşılaştırıp ikizliği/ikiliği yumurtanın bölünmesi ve insandan insanın oluşumu fikriyle ilişkilendiren görüşler de bulunur¹¹².

V.-I. tabakaları Kalkolitik Çağ'a ait olan Hacılar'daki kadın figürinleri dört gruba tasnif edilir: (i) ayakta duranlar, (ii) oturanlar, (iii) uzanmış durumdakiler ve (iv) bir tahtta oturanlar. Hem çocuklarla hem de hayvanlarla birlikte betimlenen örneklerde kadın figürlerin ayakta, oturmuş, uzanmış ve doğum anını gösterir şekilde işlendikleri gözlemlenir¹¹³.

Hacılar'dan göstereceğimiz son üç örnekte kadın figürinler kucaklarında ya bir leopar ya da bir çocuk tutmaktadır ya da erkek bir figürle kucaklaşmaktadır. İlk betimlemede kadın bir tabureye oturmuştur, geniş karnı ve kalçası çıplaktır, yavru bir leoparı elleri ile göğsüne bastırmaktadır, gözleri badem şeklindedir ve kazıma çizgilerle verilmiştir. VI. tabakadaki Q5 evinden çıkarılan figürin, Geç Neolitik Çağ'a (MÖ 6. binin ikinci yarısına) tarihlenir¹¹⁴. İkinci figürin de aynı tabakaya ve eve aittir, kadın bacaklarını yana atarak oturmuştur, sağ koluyla kadını kucaklayan çocuk hemen kadının yan tarafında bulunmaktadır¹¹⁵. Q5 evinden çıkan son

¹¹⁰ Işık, 1999: 15. Alacahöyük ikiz heykeli için bkz. Kulaçoğlu, 1992: Res. 96; Beycesultan ikiz tapınağı için bkz. Işık, 1999: Res. 29.

¹¹¹ İndirkaş, 2001: 5.

¹¹² Ateş, 2002: 72.

¹¹³ Kulaçoğlu, 1992: 174-181 ve Res. 37-49, Res. 52-57, Res. 58-61, Res. 51

¹¹⁴ Kulaçoğlu, 1992: 177 ve Res. 51.

¹¹⁵ Kulaçoğlu, 1992: 177 ve Res. 52.

betimlemedeki kadın betimlemesi ise, olasılıkla bir erkekle kucaklaşır bir hâlde gösterilmiştir¹¹⁶.

Hem çocuklu betimlemeyi hem de kadınla erkeğin kucaklaşma sahnesini, sonraki dönemlerin Kybele/Attis ikilisiyle ilişkilendirmek yaygın bir eğilimdir¹¹⁷. Özellikle kucaklaşma sahnesinin işlendiği betimlemeden yola çıkılarak, dönemin toplum yapısı hakkında genellemeler türetilir: buna göre, kadının kucakladığı erkek hasadın bereketiyle ilişkilidir, bu ikili her hasat döneminde kendilerini yenilerler, saflığın bozulması saban ile gerçekleşir ve tanrıça her ilkbaharda bekâretini yeniden kazanır, dolayısıyla sabanı çeken boğa ile tanrıçanın sevgilisi arasında yakın bir bağıntı bulunur¹¹⁸.

Örneklere de görüldüğü gibi, Neolitik Çağ'a ait kadın figürlerinin yorumlanması üzerinde kabaca iki yöntem izlenir. Bunların ilkinde, kompozisyonların yapısı dikkate alınır ve kompozisyonun temsil edebileceği fenomen (doğum) ile kadının ilişkisi üzerinde durulur¹¹⁹. Diğer yöntem de ise, araştırmacılar daha genelleyici bir bakış açısı sunmakla birlikte, Neolitik Çağ'ın kültür yapısı ile Demir Çağı'nın ismi bilinen kültürleri arasında doğrudan bir benzeşme kurma eğilimi gösterirler¹²⁰. Bu yöntemin sakıncaları ortadır: her şeyden önce iki dönem arasında beş bin yıla ulaşan bir zaman dilimi bulunur ve Demir Çağı'nı kendinden çok önceki çağların anahtarı olarak kullanma zorunluluğunu ihtiva eder. Oysa evrimsel bakış açısıyla bu zaman diliminde geriye gidildiğinde,

¹¹⁶ Kulaçoğlu, 1992: 179 ve Res. 59; Umurtak, 2011: 99.

¹¹⁷ Erhat, 2003: 183.

¹¹⁸ Cıbroğlu, 2004: 31.

¹¹⁹ Mc Dermott, 1996: 227-275.

¹²⁰ Sevin, 2003: 66.

örneğin Kybele/Attis kültürünün¹²¹ Demir Çağı'ndakine benzer bir yorumuna değil, ara formları gösteren daha az karmaşık betimlemelere ulaşılması gerekmektedir. Üzerlerine geliştiren yorumlar dışarıda bırakılırsa, Neolitik Çağ'a ait figürinlerin her biri yeterince karmaşıktır zaten. Bu betimlemeler, Demir Çağı'nın ana tanrıça kültleri¹²² etrafında gelişen bütün simgelerini en baştan kullanılmış gibi dururlar: meme, geniş kalçalar, anne/çocuk, kadın/panter, kadın/erkek, doğum vs., aralarındaki tek fark biçem özellikleridir ki, bunun her iki topluluğun teknik düzeyiyle (becerisiyle) yakın bir ilişkisinin olduğu ortadadır. Daha karmaşık toplumlarda ayrıntının daha dramatik bir görünüm alması kaçınılmaz olmasına karşın¹²³, benzer simgeler çoğu zaman benzer anlamlar oluşturmazlar. Kültürel özgü farklı modeller yan yana kullanılabileceği gibi (örneğin Demeter kültü¹²⁴ ile Hekate kültü¹²⁵ gibi), bir modelin bir öncekinden türeme zorunluluğu da bulunmaz.

Buna karşın *tapınak* olarak nitelenen yapıların Neolitik ve Kalkolitik çağlar içerisindeki bilinen varlığı, kuralları olan bir din olgusunun kültür içerisinde hazır bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koyar. Bunun nedeni, kutsal yerlerin ve tapınakların taşıdıkları anlamdır: öncelikle kutsal bir yer, (ritüelle birlikte) insana, dünyanın merkezi olarak mekânın türdeşliğinden bir kopuş sağlar¹²⁶. Tapınaklar,

¹²¹ Kybele/Attis kültü için bkz. Roller, 2013.

¹²² Konyar, 2013: 241-267.

¹²³ Eliade, 2015: 254.

¹²⁴ Hanar, 2010.

¹²⁵ Money, 1971.

¹²⁶ Eliade, 1991: 18.

aşkın bir evren modelinin yeniden üretimleridir: tapınak, topluluğu ve dünyayı sürekli olarak yeniden kutsallaştırır¹²⁷.

Örneğin Neolitik Çağ yerleşimi Çayönü'nde (Ergani Ovası), atölye olarak kullanılan uzun planlı söbe evler¹²⁸ daha sonraki bir evrede geniş avlulu kulübelere dönüşmüş ve yerleşimde, özel törenler için meydan düzenlemesine gidilmiştir¹²⁹. Aşıklı Höyük'te (Aksaray), tapınak olduğu düşünülen yapının zemini kırmızı/sarı demir oksit bir boyayla ve yapının duvarları ve sekileri ise kırmızı aşıboyası ile kaplanmıştır¹³⁰. Tapınakta kutsal bir ocak ve sıvı akıtmaya yarayan kanal izleri bulunmaktadır¹³¹. Höyücek'te (Burdur) *Tapınak Dönemi* olarak nitelenen bir evre söz konusudur: bu evreye ait beş yapı tespit edilmiş ve bunlardan en az birinin tapınak olduğu ileri sürülmüştür. Höyücek'teki tapınağın kutsal bir odası bulunur, odada bir merdiven ve temizlik için kullanıldığı tahmin edilen bir mekân yer alır. Ayrıca duvardaki nişler içinde depolama kutuları tespit edilmiştir¹³².

Kalkolitik Çağ'ın önemli yerleşimi Değirmentepe'de (Malatya) Obeyd tapınak mimarisine koşut yapılar bulunur. Tapınaklar, ortada bir avlu barındırır ve yanlarda iki kanatlıdır, genellikle dörtgen planlıdırlar, avlular, büyük ocaklar, adak çukurları ve sunak yerleri içerir, duvarlar geometrik motifler ile bezelidir. Bazı konutların, konut-tapınak şeklinde kullanıldıkları da ileri sürülür¹³³. Arslantepe'de (Malatya), kerpiç bir platform üzerinde yükselen bir tören alanı söz konusudur:

¹²⁷ Eliade, 1991: 39.

¹²⁸ Söbe ev: yumurta biçimli, oval planlı.

¹²⁹ Erim Özdoğan, 2011: 62-63.

¹³⁰ Esin, 2002: 83; Mutluay, 2012: 56

¹³¹ Esin, 2011a: 72.

¹³² Duru, 2011: 96-97.

¹³³ Esin, 2011b: 110.

alan 390 m²lik bir büyüklüğe sahiptir, üzerindeki yapıda nişli ve boyalı merkezi bir oda vardır, oda da ocaklı bir platform yer alır¹³⁴.

Ne var ki yazının olmayışı¹³⁵, Neolitik Çağ tapınak kültürünün niteliğine yönelik tahminleri güçleştirir ve dahası belirsizleştirir. Bu bakımdan (hem kadın hem erkek) figürinlerinin büyüsel bir amaç etrafında mı kümelendiklerini yoksa *kadiri mutlak* birer tanrı/tanrıça mı olduklarını söylemek hayli güçtür (ve bir bakıma gereksizdir de). Çatalhöyük'teki tapınakları süsleyen duvar resimlerini, doğadaki canlılara karşı mücadeleyi betimleyen ve hayvanlar âlemine hâkim olabilmenin sembolleri olarak değerlendirmek, bu açıdan kısmen daha sağlıklı bir yaklaşım olarak gözükmektedir¹³⁶. Çünkü Çatalhöyük'te, önceleri tapınak olduğu düşünülen yapıların ev olarak kullanıldıkları tespit edilmiştir¹³⁷.

Sonuç olarak (örneğin doğum fenomeni etrafında şekillenen simgelerde olduğu gibi), simgeler, genelde evrensel bir nitelik taşırlar ve fenomene doğrudan bağlı bu simgeler, kendi aralarında önem sırasına göre sürekli bir yer değiştirmeye maruz kalırlar.

Çünkü fenomenler (ve dolayısıyla onları temsil eden simgeler), insan doğasının ve kültürünün ortak paydasında yer alır. Dolayısıyla simgelerin

¹³⁴ Frangipane, 2011: 134-135.

¹³⁵ Benzer bir yöntem sorunu Tunç Çağı kültürleri içinde söz konusudur, ilgili makale için bkz. Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 92 vd.

¹³⁶ Kulaçoğlu, 1992: Res. 1; Mellaart, 2000: Şek. 23 ve Şek. 31; ; Utkan, 2012: Res. 4a-4b. Çatalhöyük duvar resimleri üzerine daha bilimsel bir değerlendirme için bkz. Tod, 1976: 33-49.

¹³⁷ Hodder, 2011: 87.

anlamlarına, kültür nesnelere ancak kendi dönemleriyle sınırlı tutulduğu takdirde, daha kesin bir biçimde yaklaşabilmek mümkündür¹³⁸.

Tunç Çağı:

Tunç Çağı'nın soyut üsluba sahip kadın idolleri¹³⁹, bu çağın en karakteristik kültür nesnelere dir. Kadın dişilik organı, deliklerle ve kazıma çizgilerle belirtilmiştir¹⁴⁰. Genelde mezarlıklarda ele geçirilen mermer figürinlerin ne oldukları hakkında farklı görüşler bulunur: (i) araştırmacıları çoğu figürinlerin tanrıları ve tanrıçaları temsil ettiği görüşünü¹⁴¹ savunurken, (ii) diğer bir kısmı bunların ölümlüleri simgelediği kanısındadır¹⁴². Figürinlerin hiç değişmeden tekrarlanan bir takım özellikleri vardır: çıplak oluşları, kollarını memelerinin altında kavuşturmaları, başlarını arkaya yatırmaları, ayaklarının aşağıya eğik oluşu ve doğurgan kadın özellikleri (?) taşımaları¹⁴³ gibi. Her iki görüşün odak noktasında, *yeniden doğuş* simgeciliğinin bulunduğu varsayılır: bu görüşe göre idoller, özellikle bir kadının diğer kadının başı üzerinde yükseldiği *ikili* kompozisyonlar, tanrıların insanlar gibi doğal (ve gözlemlenebilen) bir yoldan

¹³⁸ Doğum ve onun etrafında gelişen kült için *Cuna* yerlilerine ait bir *Zor Doğum Büyüsü* bulunmaktadır. Bu büyüde doğum fenomeninin fizyolojik zorlukları ile ilgili neredeyse bütün evrensel simgeler kullanılmıştır. Metnin aslına şu kitaplardan ulaşabilmek mümkün: bkz. Levi-Strauss, 1983: 69-86; 2012: 261-296 ve Güngören, 2013: 58-67.

¹³⁹ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 72.

¹⁴⁰ Kiklad Adaları'na özgü bazı figürin örnekleri için bkz Karşıdan Karşıya, 2011: Res. 40-67. Anadolu'ya özgü bazı figürinler için bkz. Karşıdan Karşıya, 2011: Res. 191-204, Res. 224, Res. 234-236, Res. 276-297, Res. 301-309, Res. 318, Res. 351-360.

¹⁴¹ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 81.

¹⁴² Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 82.

¹⁴³ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 73, 5a-b, a1-b1.

doğmuş olamayacağını çünkü onların insanlardan farklı olarak kafadan doğmuş olduklarını ima etmektedir¹⁴⁴. Bu simgeciliğin ikonografisi, Zeus'un başından doğan Athena örneğinde olduğu gibi, Demir Çağı'ndan itibaren yaygın olarak kullanılmıştır¹⁴⁵.

Yukarıdaki görüş ayrılıklarına benzer olarak, Naksos'un güneydoğu kıyısındaki Korphi t'Arioniou'da bulunan ve günlük yaşamdan sahneler içeren kaya resimleri ya dilek için adanmış sihir/din karışımı bir işleve sahip betimlemeler olarak yorumlanmış ya da bunların hayvan odaklı törenler oldukları ve geçim için gerek duyulan hayvanların hem sağlıklarını hem de üremelerini geliştirmeye yönelik simgesel etkinlikleri sağladıkları ileri sürülmüştür¹⁴⁶.

Öte yandan Kiklادلara ait figürinlerin kült amaçlı kullanıldıklarını gösteren bir takım bulgular mevcuttur. Thira Adası'ndaki Akrotiri yerleşiminde dörtgen biçimli bir yapı içerisinde ele geçirilen figürinler¹⁴⁷, bu şekilde, yapının kendisiyle birlikte yorumlanır¹⁴⁸. Yapı, Geç Kiklad I döneminin hemen başında bir depremle yıkılmıştır ve dörtgen yapının, açık alan ile çevrelenmiş kutsal bir alan olabileceği görüşü ileri sürülmektedir: her şeyden önce yapı taş sanduka mezarların trapez formunu taklit eder, bol miktarda mezarlık buluntusu içermesine karşın hiçbir

¹⁴⁴ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 96.

¹⁴⁵ Tunç Çağı'nın *ikili* figürinleri hakkında ileri sürülen bu açıklamayı tamamlayabilecek en kapsamlı yaklaşımı, Levi-Strauss'un *Efsanelerin Yapısı* başlığı taşıyan makalesinde buldum. Oedipus mitinin çözümlendiği makalenin tamamı için bkz. Levi-Strauss, 2012: 297-332; sadece tablo için bkz. a.g.e.: 308.

¹⁴⁶ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 92-93 ve Res. 9-11.

¹⁴⁷ Sotirakopoulou, 1998: 159-163.

¹⁴⁸ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 97.

gömüye rastlanmamıştır, dolayısıyla yapının saygı duyulan atalara adanmış bir kenotof¹⁴⁹ olabileceği ihtimali üzerinde durulur¹⁵⁰.

Tapınaklar, Kalkolitik Çağ'ın son evrelerinden itibaren kent mimarisinin diğer öğelerinden belirli özellikleriyle ayrılmıştır. Kuruçay'da (Burdur) 5 x 7 metre boyutlarındaki bir yapı, barındırdığı bazı özel eşyalar ve iç düzenlemesi nedeniyle tapınak olarak tanımlanmıştır: tapınağın tabanı hasır döşelidir, uzun ekseninde iki ağaç dikme bulunur, orta kısmında stelli bir ocak/sunak ile dörtgen planlı kilden bir masa yer alır¹⁵¹.

Beycesultan'ın XVII-XIV tabakalarıyla temsil edilen Erken Tunç Çağı II evresinde, Erken Tunç Çağı I'den başlamak üzere giderek geliştiği gözlemlenen bir tapınak mimarisi geleneği söz konusudur: örneğin XVI. tabakadaki yapı, ince bir duvarla ikiye bölünerek çifte bir tapınak mimarisi meydana getirilmiştir¹⁵². Daha kuzeydeki İkiztepe'de (Samsun), sadece kadın ve boğa figürinlerinden oluşan kültür nesnelere ile bunların bulunduğu daire ve yarım daire planlı sunaklar arasında bir ilişki kurulmuş ve bu alanların yerleşimin dini merkezleri olduğu ileri sürülmüştür¹⁵³.

¹⁴⁹ Kenotof: içerisinde gömü bulunmayan temsili mezarlar, ölüsü bulunmayan ünlü kişilerin adına yapılan simgesel mezarlar.

¹⁵⁰ Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011: 97.

¹⁵¹ Umurtak, 2011: 203.

¹⁵² Efe, 2011: 205.

¹⁵³ Bilgi, 2011: 208-209.

1.3. Anadolu’da Ana Tanrıça Kültüne Yönelik İlk Kurumsal Örnekler

1.3.1. Arinna

Hititler, MÖ 1600 dolaylarında Anadolu’daki yerel toplulukları egemenlikleri altına alıp Hattuša merkezli bir devlet kurmuşlardır. Hitit panteonun oluşumunda siyasi ve askeri otoritenin yoğun bir etkisi olmasına karşın, toplumun en tepesindeki örgütlenmenin bu niteliği, panteonu oluşturan tanrıçaların (ve tanrıların) özelliklerine yönelik açıklamaları tek başına doldurmaya yetmez¹⁵⁴. Fetihçi politikaların Hattuša’ya getirdiği yeni kült biçimleri, olsa olsa Hitit panteonunu nicelik bakımından çoğaltmış ve karmaşık bir yapıya büründürmüştür. Nitekim III. Hattuşili (MÖ 1275-1250) döneminde dini düzeni sadeleştirmek ve panteonu kendi içinde gruplara ayırarak tasnif etmek yönünde önlemler alınmıştır: bu doğrultuda, farklı isimler taşıyan ama benzer karaktere sahip kültler ya tek bir isim altında ya da tek bir kimlikle yeniden tanımlanmıştır¹⁵⁵.

Genel olarak Hitit panteonunun, en başta, yeraltı ve gökyüzü ikiliğine göre tasnif edildiği gözlemlenir¹⁵⁶. Buna karşın, Fırtına Tanrısı’nın eşi olması sıfatıyla gökyüzü kültlerine dâhil edilen Güneş Tanrıçası Arinna, pek çok mitte ve ritüelde yer altı kültleri ile sıkı ilişkiler içerisinde¹⁵⁷.

Köken olarak Arinna’yı prehistorik dönemlere bağlayabileceğimiz somut bir bulgu olmamasına karşın, araştırmacılar, kedigillerle tasvir edilen kadın

¹⁵⁴ Panteondaki kültlerin tasnifi yapısal anlamda toplum örgütlenmesine koşut olabilir. Buna karşın Hititlerin geliştirdiği gruplar, kültün içeriğini açıklamaktan uzaktır.

¹⁵⁵ Bryce, 2003: 152; Ünal, 2003: 77 ve Sevinç, 2008: 176-177.

¹⁵⁶ De Martino, 2003: 91.

¹⁵⁷ Sevinç, 2008: 177.

figürinleri ile kutsal hayvanı aslan olan Arinna arasındaki benzerliğe dikkat çekerler¹⁵⁸. Bu simge ortaklığından daha önemli olan başka bir şey, Hitit panteonun başka güneş tanrıçalarını da (ve tanrılarını da) içermesidir¹⁵⁹. Dolayısıyla Arinna'nın panteon içerisinde edinmiş olduğu saygınlığın nedenleri, ancak tahmin edilebilir niteliktedir. Buna karşın, Hatti dilindeki diğer güneş tanrıçalarına ait isimler, ana tanrıça kültürünün niteliği hakkında bazı bilgiler sunabilir.

Öncelikle Arinna kenti, Hattililer için önemli bir kült merkezidir¹⁶⁰. Hem Hattice hem de Hititçe metinlerde Arinna için *kraliçe, ana, ışık saçan, göğün kraliçesi, ülkelerin kraliçesi ve hattı ülkesinin sahibi* türünden sıfatlar kullanılır¹⁶¹. Yine Hatti kökenli bir tanrıça olarak sayılan *Mezulla*, Arinna'nın kızı olarak kabul görülür¹⁶². *Mezulla*'nın kenti de Arinna'dır ve kültü güneş sembolü etrafında şekillenir¹⁶³.

Arinna kültürünün en dikkat çekici özelliği, bir güneş tanrıçası olmasına karşın, onun yeraltı dünyasıyla da ilişkilendirilmiş olmasıdır. Bunun bir nedeni, güneşin izlediği seyir olabilir: dolayısıyla güneş battığında, tan vaktine kadar olan yolculuğunu yeraltında sürdürmeye devam eder, böylece güneş tanrıçaları gündüz güneşi ve gece güneşi şeklinde ikili bir yapıyla betimlenirler¹⁶⁴. Bu görüşün yanında, Hattili Güneş Tanrısı İştanu'dan yola çıkılarak, tanrının yeraltına

¹⁵⁸ Sevinç, 2008: 178.

¹⁵⁹ Gurney, 1977: 6.

¹⁶⁰ Ünal, 1999: 205.

¹⁶¹ Haas, 1994: 420.

¹⁶² Laroche, 1947: 30.

¹⁶³ Haas, 1994: 427.

¹⁶⁴ Collins, 2002: 224.

girdiğinde (battığında) cinsiyet değiştirdiğini ve Arinna'nın aslında (başka yollu) bir yeraltı tanrıçası olduğunu savlayan görüşler de bulunur: bu görüş ekseninde Arinna, l ritüellerinde tapınım gören bir yeraltı tanrıçası kimliğiyle karşımıza çıkar¹⁶⁵.

Arinna'nın bir yeraltı tanrıçası kimliği taşıdığını gösteren başka bulgular da vardır: Nerik'in Fırtına Tanrısına edilen bir yağmur duasında, Arinna'nın ve Ereşkigal'in isimlerinin dönüşümlü olarak kullanılması, Arinna'nın bir yeraltı tanrıçası olan Ereşkigal ile eşitlendiğini göstermesi bakımdan önemli bir ritüel kanıttır¹⁶⁶. Ayrıca Arinna'ya ait kurban ritüellerinde, hayvanın yenilebilen kısımlarının gündüz güneşine ve geriye kalan kısımlarının gece yıldıza sunulduğu gzlemlenir¹⁶⁷. III. Hattuşili dönemine ait bir dua metninde ise Hattili Arinna ile Hurrili yeraltı tanrıçası Hepat arasında doğrudan bir ilişki kurulmuş ve kültün Hatti lkesindeyken Arinna ve *sedir lkesindeyken* Hepat olarak isimlendirildiği vurgulanmıřtır¹⁶⁸. Bu kaynak bile tanrıçaların eşdeğer nitelikte olabileceği yönündeki savlar için yetersiz kabul edilir¹⁶⁹. Öte yandan Hitit panteonunun betimlendiği Yazılıkaya'da tanrıların başını çeken Hepat, tıpkı Arinna gibi, kutsal hayvanı aslanın üzerinde resmedilmiřtir¹⁷⁰.

Diğer yandan Arinna'nın Güneş Tanrıçası kimliğini de yadsımak zordur. Metinler, güneş kurslarıyla onun kültü arasında doğrudan bir bağ kurar¹⁷¹: Arinna

¹⁶⁵ Güterbock, 1950: 91.

¹⁶⁶ Sevinç, 2008: 179.

¹⁶⁷ Haas, 1994: 422.

¹⁶⁸ Erkut, 1992: 160.

¹⁶⁹ Karşı görüş için bkz. Güterbock, 1950: 90.

¹⁷⁰ Gurney, 1977: 19-24 ve Güterbock, 1950: 90.

¹⁷¹ Erkut, 1990: 161.

adaletin koruyucusudur, onun ışığı her yere ulaşır ve ışığını herkes arasında eşit olarak dağıtır¹⁷².

Hitit panteonunda, haklarında daha az bilgi olmasına karşın, ana tanrıça kültüne yakın duran başka tanrıçalarda söz konusudur. Hatti kökenli kabul edilen hem Amamma'nın hem de Hannahanna'nın isimleri yinelemelidir, *-anne* anlamına gelen kök kelime her ikisinde de yinelenmiş ve anlam annenin annesi/büyükannesine kadar genişletilmiştir ve kültü yöneten rahipler, iki tanrıçayı da tanrıların annesi olarak anmaktadır¹⁷³. Hattili kader tanrıçaları İştüştaya'nın ve Papaya'nın da, ilk iki tanrıçayla yakın bir ilişkisi olduğu ileri sürülmektedir¹⁷⁴.

1.3.2. Kybele

Tunç Çağı'nın sonlarına doğru Orta Anadolu'da, Balkanlardan göç eden kavimlerin iskânına yönelik izler bulunur. Genel görüş, antik kaynaklarda Phryg, Mysia ve Thyn olarak isimlendirilen toplulukların, Hitit kaynaklarında *Maşa Ülkesi* olarak tanıtılan bölgeye erken bir tarihte yerleşmiş olabilecekleri yönündedir¹⁷⁵. MÖ 12. yüzyıla tarihlenen çiviyazılı kaynaklarda *Muşki* ismiyle anılan topluluklar Anadolu'ya doğudan girmiş, buna karşılık Phrygler Çanakkale Boğazı'nı kullanarak Anadolu'ya geçiş yapmışlardır¹⁷⁶. Bulgular, Geç Tunç Çağı'nın son evresinden MÖ 8. yüzyıla değin yayılan bir süreç içinde Phryglerin Anadolu'ya yerleştikleri yönündendir¹⁷⁷. Phrygler bugün, kabaca Uşak, Denizli,

¹⁷² Gurney, 1990: 115.

¹⁷³ Sevinç, 2008: 184.

¹⁷⁴ Haas, 1994: 433.

¹⁷⁵ Voigt, 2006: 28-34.

¹⁷⁶ Uçankuş, 2002: 16.

¹⁷⁷ Wittke, 2006: 10-24.

Afyonkarahisar, Kütahya ve Eskişehir illeriyle temsil edilen coğrafya üzerine yerleşmişler ve siyasi varlıklarını II. Kyros Dönemi'ne dek (MÖ 546) sürdürmüşlerdir¹⁷⁸.

Genel bir tanımlamayla Phrygler, hem kendi kült geleneklerini hem de kendilerinden önce bölgede bulunan inanışları bir araya getirip seçmecî bir sistem oluşturmuşlardır¹⁷⁹. Güneş Tanrısı *Sabazios* ve Ay tanrısı *Men* gibi, bazı kültürleri yaygın olarak tanınan geniş bir panteona sahiptirler¹⁸⁰. Panteonun en önemli kültü, daha sonra Akdeniz dünyasında yaygınlık kazanacak olan Kybele kültürüdür¹⁸¹. Bu bakımdan Phryg inanç sistemi, çağdaşı eril panteonların aksine, dişil bir simgeciliğin etrafında şekillenir: eril panteonlarda dişil kültürler eş/kız kardeş konumlarına indirgenip ikincileştirilmelerine karşın, Phryglerin, dişil bir kültü öne çıkarıp öyle benimsedikleri görülür¹⁸².

Phryg yazıtlarında *Matar* (Ana) olarak zikredilen tanrıçanın¹⁸³ (Yun. *Μητηρ*) en yaygın sıfatlarından biri *kybeleia*'dır. *Dağ* anlamına gelen bu sıfatı, Yunancada tanrıçanın ismi olarak kullanılmış ve antik dönem boyunca tanrıça *Kybele* (Yun. *Κυβελη*) ismiyle tanınmıştır: *Matar Kybeleia* (Dağın Anası)¹⁸⁴. Ayrıca tanrıçanın yaygın sıfatları arasında (Yun. *Αγδιστις*) *agdistis* (tanrıların anası) de bulunur ve ona mal edilen diğer sıfatlar, daha çok yaygın olarak tapınım

¹⁷⁸ Wittke, 2012: 12-25.

¹⁷⁹ Roller, 2007: 141-147.

¹⁸⁰ Birecikli, 2010: 220.

¹⁸¹ Roller, 2013: 86.

¹⁸² Yelözer, 2013: 13.

¹⁸³ Roller, 2013: 89-90.

¹⁸⁴ Roller, 2013: 92-93.

gördüğü yerleşimlerin isimlerine göre oluşturulmuştur¹⁸⁵: bu isimlendirmeyi gösteren en iyi örnekler *idaia* (Yun. *-Ιδαία*), *dyndymene* (Yun. *Δινδυμηνή*), *sipyrene* (Yun. *Σιπυληνή*) ve *pessinountis* (Yun. *Πεσσινουντις*) gibi sıfatlarla temsil edilir¹⁸⁶.

Tanrıçanın yaygın sıfatı *kybeleia* ile onun ikonografî geleneği arasında sıkı bir ilişki bulunur: *dağların hâkimesi* ve *dağların koruyucu anası* anlamına gelen sıfatı, bir çok tasviri kült nişlerinde¹⁸⁷ ve doğal kayalıklar¹⁸⁸ üzerinde yer alan Matar'a uygun düşer. Tanrıçanın betimlemeleri sıklıkla kült cepheleri, nişler ve sunaklar üzerinde yer alır¹⁸⁹.

Phrygialı Matar kültü, hem kent duvarlarındaki betimlemeleriyle resmi bir nitelik kazanmış¹⁹⁰ (politik anlamda bir güç) hem de kemik ve taş figürinlerle¹⁹¹ gösterilen imajı halk tarafından (belli ki başka bir anlam düzleminde) yaygın olarak kullanılmıştır. Öte yandan *Kybeleia Matar*'ı, ne 'bereket tanrıçası' kavramı ile ne de 'doğum' fenomeni ile (Demeter kültüründe olduğu gibi) doğrudan ilişkilendirebilmek güçtür¹⁹². Betimlemelerde Matar'a eşlik eden yırtıcı hayvanlar

¹⁸⁵ Parman, 2002: 21; Uçankuş, 2002: 28-29.

¹⁸⁶ Roller, 2013: 90.

¹⁸⁷ Bozok, 1989: 32-40.

¹⁸⁸ Bozok, 1989: 44-48.

¹⁸⁹ Roller, 2013: 96.

¹⁹⁰ Boğazköy için bkz. Çapar, 1979b: 197.

¹⁹¹ Boğazköy figürinleri için bkz. Bittel, 1970, Res. 37 ve Naumann, 1983: Lev. 9; Gordion figürinleri için bkz. Young, 1951: Lev. VII, Res. 2 ve Roller, 2013: Res. 15.

¹⁹² Aksi bir görüş için bkz. Sivas, 2000: 336.

(kuş ve aslan)¹⁹³, ana tanrıçalara atfedilen bereket ve doğum işlevlerinden ziyade, onun ‘doğaya hükmeden’ bir kültün merkezinde yer alabileceği ile ilgili görüşleri¹⁹⁴ güçlendirir. Tanrıçanın etrafında şekillenen Attis¹⁹⁵ miti de, bu doğrultuda, doğanın ölümü ve dirilişiyle ilgili gözlemlenebilir bir fenomeni işaret ediyor olmalıdır (ilkbahar ve sonbahar döngüsüne).

Kybeleia Matar, betimlemelerde, genellikle ayakta ve ileriye doğru bakar şekilde tasvir edilir¹⁹⁶: uzun bir elbise ve duvaklı bir başlık giyer, kutsal nesnelere ellerinde tuttuğu içki kabı, kuş ve nardır¹⁹⁷. Basamaklı sunaklarda¹⁹⁸, Phrygialı tanrıçanın kaya kütesinin hem ortasında hem de sağında ve solunda betimlendiği görülür¹⁹⁹: betimlemeler ya tek olarak ya da ikiz, çift ve çoklu gruplar şeklinde işlenmiştir ve bir kısmı stilize bir üsluba sahiptir. Üzerlerinde Matar betimlemesi bulunan basamaklı sunaklar, bu bakımdan, Phrygia kültürüne özgü kültür nesnelere olarak görülürler²⁰⁰. Bu bakış açısına göre, Kybeleia Matar kayalıklarıyla bütünleşmiştir ve Phrygialılar tarafından kayaların içinde algılanmaktadır: hem

¹⁹³ Kalehisar Sunağı ve Köhnüş Sunağı aslan betimleri için bkz. Sivas, 2000: Şek. 1f, Res. 4a; Gordion minyatür kabartması için bkz. Roller, 2013: Res. 13 ve Aslankaya için bkz. Roller, 2013: Res. 21.

¹⁹⁴ Dürüşken, 2000: 173; Yelözer, 2013: 13.

¹⁹⁵ Attis’in Phrygia’daki varlığını tespit etmek zordur. Buna karşın birkaç kaya anıtında –ates kelimesi tespit edilebilmektedir; bkz. Orel, 1990: 107. Yazılıkaya için bkz. Baştaç, 1944: 3 ve Sivas, 1999: 63-64. Afyon Çepni için bkz. Özkaya, 1995: 20.

¹⁹⁶ Roller, 2013: 96-132; Res. 7-12, 14 ve 35.

¹⁹⁷ Birecikli, 2010: 200.

¹⁹⁸ Basamaklı sunaklar için bkz. Roller, 2013: Res. 16-18.

¹⁹⁹ Sivas, 2000: 337 ve Res. 1-4; Şek. 1a, Res. 1a; Şek. 1b, Res. 1b; Şek. 1c, Res. 1c; Şek. 1d, Res. 1d; Şek. 1e, Res. 2a, Res. 2b.

²⁰⁰ Işık, 1991: 98.

sunakların (işlevli) hem de kaya anıtlarının²⁰¹ (işlevsiz) basamaklara ve nişlere sahip olması, bu görüşe delil olarak sunulur²⁰².

Antik kaynaklarda, Kybeleia Matar kültürünün içeriğine dair kısıtlı bilgi bulunur²⁰³. Fragmanlar halindeki metinler, az da olsa Kybeleia Matar'ın vahşi mizacı hakkında ipuçları verir²⁰⁴: “[Tanrıça] çingirakların ve zilli deflerin sesinden memnun kaldı, flüt nağmeleri, kurtların ve cesur bakışlı aslanların ulumaları tepelerde ve vadilerde yankılanırken.” Çoğu yerde kültün içeriği bir esrime haliyle eşdeğer gibidir²⁰⁵: “Kudretli Anamızın huzurundayken, zilli defler fır dönerek girer sahneye, bir de çingiraklar öter oradayken, parlak çam ağaçlarının altında meşaleler alevlenir sonra.” Gizem kültürlerinde sıkça karşılaşılan mağara imgesi Matar kültüründe de karşımıza çıkar, bu metinde hadım rahiplerin kült içinde önemli bir yer tuttıkları görülür²⁰⁶: “Öküz yiyen bir aslan, mağaranın ağızına geldi. Bir adam, elinin ayasıyla taşıdığı büyükçe bir defe vurunca mağara gürültüyle doldu: vahşi hayvanlar katlanamadılar Kybele'nin kutsal gürleyişine ve çabucak sıvışıp ormanlı dağa, korkuyla sindiler tanrıçanın hadımağalarından (...).”

²⁰¹ Kaya anıtları için bkz. roller, 2013: Res. 19-32.

²⁰² Sivas, 2000: 339-340. Bazı kaya anıtı örnekler için bkz. **Aslankaya**: Haspels, 1971: Res. 186-191 ve Roller, 2013: Res. 19-21; **Kumca Boğaz Kapıkaya**: Haspels, 1971: Res. 159 ve Roller, 2013: Res. 23; **Büyük Kapıkaya**: Haspels, 1971: Res. 183-184 ve Roller, 2013: 22; **Küçük Kapıkaya**: Haspels, 1971: Res. 185 ve Uçankuş, 2002: 192-a; **Deliklitaş**: Haspels, 1971: Res. 210-214 ve **Döğür**: Haspels, 1971: Res. 197.

²⁰³ Herodotos, Skythialı birinin Kyzikos'ta Kybele törenlerine tanıklık ettiğini yazar; bkz. Herodotos, IV: 76.

²⁰⁴ Homeric Hymns, Mother of the Gods 14: 1.

²⁰⁵ Pindar, Odes including Principal Fragments: *Dithyrambs Heracles the Bold* içinde.

²⁰⁶ Greek Lyric III, Stesichorus: 59.

Phrygialı Kybeleia Matar kültüründe uygulanan törenlere yönelik somut kanıtlar ise, sunaklarda yer alan sunu çukurlarıdır²⁰⁷. Bunların çapları 0,30 metre ile 0,40 metre ve derinlikleri ise 0,18 metre ile 0,25 metre arasında değişiklik gösterir²⁰⁸. Sunu çukurlarının bulunmadığı yerlerde ise, dışbükey kabartmaların kaya zemine işlendikleri görülür²⁰⁹. Üçlü gruplar halinde düzenlenen sunu çukurları ve dışbükey kabartmalar ile dişilik organı arasında simgesel bir benzetme kurulmuş ve bunların özde doğurganlığı simgeledikleri ileri sürülmüştür²¹⁰.

Kült ile ilişkilendirilen başka bir olgu, yukarıda değinildiği gibi, hadım edilmiş rahiplerdir. Benzer bir uygulama Dionysos rahipleri arasında da görülür²¹¹. Kybeleia Matar kültüründe, hadım edilme refleksinin kaynağı doğrudan Attis mitidir²¹², buna karşın, Attis mitinin taşıyabileceği simgesel anlamlar karmaşıktır: hadım olarak saf/temiz kalma savı²¹³ yetersizdir, her toplulukta saflığı pekiştiren yeterince tabu bulunur. Belirsiz olan başka bir yön ise, bu ritüelin uygulanış biçimidir. Çünkü simgesel anlamlar, çoğu zaman olduğu gibi, ritüelleri simgesel bir eylem alanına dönüştürürler. Kaldı ki literatürdeki ergenlik ritüellerinin pek

²⁰⁷ Diodorus Siculus'un tanıklığı için bkz. Uçankuş, 2002: 165-166 ve Akça, 2004: 128.

²⁰⁸ Sivas, 2000: 341.

²⁰⁹ Sivas, 2000: Res. 5-7.

²¹⁰ Sivas, 2000: 341.

²¹¹ Akça, 2004: 128-129.

²¹² Vermaseren, 1977: 2

²¹³ Roller, 2013: 290, 351, 376 ve 398.

çoğu şiddet içermesine karşın, erginlenenlerin zarar görmüşlüğü sık rastlanan bir durum değildir²¹⁴.

Son olarak, Kybele kültünü özgün Phrygia yaratısı olarak görenlerin yanında²¹⁵, bu kültün özünü Hurrilerin Kubaba'sıyla (Yun. *Κυβηβη*) ilişkilendiren çalışmaların da bulunduğunu belirtelim²¹⁶. Yunan ve Roma dönemleri boyunca kült daha karmaşık hale gelmiş ve kültle ilgili sorunlar araştırmacılar tarafından incelenip uzun uzadıya tartışılmıştır²¹⁷. Yeterince incelenirse, yalnızca etimolojik verilerden yola çıkılarak ileri sürülen bazı görüşlerin²¹⁸, ne Matar'ın ne de Attis'in köken sorununu aydınlatmaya yetmediği görülebilir. Bunun temel nedeni, en geniş ifadesiyle, farklı dillerin ortaklaşa alanlar oluşturabilmesidir: bu ortaklaşa alanlar

²¹⁴ Bu ritüelin uygulanışı kesinlikle şüphelidir, dahası işlevsel yönden ergine hiç bir yararı dokunmaz: iyileşmeyen kesikler, mikrop kapan yaralar ve durdurulamayan kanamalar yüksek risk oluşturur. Diğer taraftan ritüel, yadsınamayacak bir adanmışlığa vurgu yapar. Rahipler Attis'i taklit ederler ama Attis'in kimseyi taklit etmediği ortadadır. Dolayısıyla, ritüelin odağına, yani Kybeleia Matar'a yönelmek zorunlu gibidir. Kesin olmasa da, esasen ritüelde tanrıçanın taklit edildiği, dahası erkek ile kadın arasındaki fizyolojik ayrımın simgesel manada ortadan kaldırıldığı ileri sürülebilir. Ergin, böylece, hadım olmakla ilksel yaratıcısına dönüşür. Stesichorus'un İngilizce çevirisindeki ilgili isim tamlaması, 'hadım rahipler' (terminolojik çeviri *eunuch priest* yerine), 'half-women servant' olarak verilmiştir. 'kadın olma' durumuna vurgu yapan bu tamlamayı yerine oturtmak için, metnin Yunanca aslını tekrar gözden geçirmek gerekir; bkz. Greek Lyric III, Stesichorus: 59.

²¹⁵ Roller, 2013: 148-149.

²¹⁶ Diakonaff ve Neroznak, 1985: 16.

²¹⁷ Tartışmaların temel referans kitabı L. E. Roller, *Ana Tanrıça'nın İzinde* (2013).

²¹⁸ Albayrak, 2007: 38.

ise (i) hem etkileşim sonucu meydana gelirler, (ii) hem de tesadüfen benzeşen seslerden oluşurlar.

Sonuç olarak, Kybeleia Matar kültürünün kökeni ile ilgili geliştirilen tüm yaklaşımları, dört başlık altında toparlayabilmek mümkündür: buna göre Kybele kültü ya Mezopotamyalıdır²¹⁹ ya Anadoluludur²²⁰ ya da Trakyalıdır²²¹, son yaklaşım ise, Kybele kültürünü evrensel bir imgeler sistemi içinde değerlendirir²²².

²¹⁹ Albayrak, 2007: 140.

²²⁰ Roller, 2013: 40.

²²¹ Dürüşken, 2000: 173.

²²² Albayrak, 2007: 146.

2. ANA TANRIÇA KÜLTÜNÜN İMGESEL BULGULARI

2.1. Artemis

Her şeyden önce Artemis, *-yabani hayvanlar tanrıçası*'dır (*Potnia Theron* Yun. *πότνια θηρών*)²²³. Hem onları avlar hem de gözetir, bu haliyle doğadaki dengeyi temsil ettiğini ileri sürmek mümkündür. Gece avlanır ve en gözde hayvanları ayı ile aslandır. En belirdin özelliği, bakire olmasıdır²²⁴.

Jablonski, Artemis isminin (Yun. *Αρτεμις*) Phrygialı kökeni vurgu yapar ve ismi, bir kraliyet unvanı olan *artemas* ile karşılaştırır²²⁵. Anthon, 'büyük, mükemmel olan ve kutsal' anlamları taşıyan Pers kökenli isimlerle (*arta*, *art* ve *arte*) Artemis arasında bir ilişki kurar ve Ephesos'ta tapınım görürken tanrıçanın bu sıfatlarla öne çıkarıldığını ve 'doğanın annesi' olarak nitelenmiş olduğunu ileri sürer²²⁶. Babiniotis ise ismin etimolojisini yerine sadece kökeni üzerinde durur ve *artemis* isminin Yunan öncesi kökeni vurgu yapmakla yetinir²²⁷. İsmi Yunan öncesi kökenine eğilim gösteren araştırmacılar, genellikle Artemis'in özellikle Attika'ya özgü *brauronia* sıfatıyla²²⁸ tapınım görmüş olduğundan hareket ederler ve *artemis* ismini *arktos* (ayı) ismiyle ilişkilendirip tanrıçanın kökenini belli bir

²²³ Bremmer, 1994: 17 ve Maritanos, 2000: 92.

²²⁴ Eliade, 2003: 340.

²²⁵ Anthon, 2012: 210 ve *artemas* unvanı için bkz. Xenophon, *Cyropaedia* 2: 1.5.

²²⁶ Anthon, 2012: 209-210.

²²⁷ Babiniotis, 2005: 286.

²²⁸ Pedley, 2005: 50 ve 195. Bu sıfat Artemis'in doğumu kolaylaştırıcı yönünü temsil eder.

coğrafi bölgeye bağlarlar²²⁹. Linear B yazıtlarında okunan *atemito* ve *atimito* isimleri bu görüşe destek olarak ileri sürülür²³⁰.

Başka yaygın bir görüş, daha önceleri Artemis'e 'dağların ve avcılarının tanrıçası' olarak (*britomartis*) Girit'te tapınıldığı yönündedir. Bu görüşü savunan araştırmalar, sıklıkla, *artemis* ismiyle Anadolu isimleri arasında bir ilişki kurma eğilimi gösterirler²³¹. Bu doğrultuda, Lydia yazıtlarında *artimis*, *artimu*²³², Lykia yazıtlarında *ertemit*²³³ şeklinde zikredilen isimlerin tanrıçaya ait oldukları ileri sürülür.

Öte yandan 'avcı tanrıça' sıfatıyla tanınan Artemis, genel hatlarıyla vahşi doğanın ve (vahşi) hayvanların sahibesidir. Aynı zamanda 'doğum tanrıçası' olarak da nitelenen Artemis (*locheia*)²³⁴, Antik Dönem boyunca kız çocuklarını evlenme çağına gelene kadar koruyup kollama görevini üstlenmiştir²³⁵. Hiç evlenmemiştir ve buna uygun olarak antik sanatta Artemis'in, genellikle oku ve sadağı ile genç bir kız olarak tasvir edildiği görülür.

²²⁹ Ripinsky-Naxon, 1993: 32. Linear B yazısında örnekler için bkz. Chadwick ve Baumbach, 1963: 157-271/176; Souvinous, 1970: 42-47, Christides, 1972: 125-128.

²³⁰ Vernant, 1991: 197.

²³¹ Brown, 2004: 243-257.

²³² Jones, 1960: 246 ve Çelgin, 1986: 5.

²³³ Schauenburg, 1994: 83.

²³⁴ Lonsdale, 1993: 167. *-brauronia* sıfatı için bkz. Larson, 2007: 108.

²³⁵ Benzer şekilde Artemis'in ikiz kardeşi olarak düşünülen Apollon, erkek çocukların koruyucusu olarak nitelenir.

Artemis, Zeus ile Titan Leto'nun kızıdır ve Apollon'un²³⁶ ikiz kız kardeşidir. İmgesel olarak ilk *ikiz* doğandır ve doğumdan hemen sonra annesi Leto'nun kardeşi Apollon'u doğurmasına yardım etmiştir²³⁷.

Artemis kültürünün en belirgin sembolleri, yay ve oktur²³⁸. Betimlemelerde sırtında taşıdığı sadak ile resmedilmiştir²³⁹. Diğer sembolleri av için kullandığı kargıdır, meşale ve lir taşıdığı betimlemeleri de bulunur²⁴⁰. Kutsal hayvanları arasında dişi geyik imgesi öne çıkar²⁴¹. Keklik ve kuğu sembolleri Artemis kültürüne ait betimlemelerde sıklıkla kullanılmışlardır²⁴². Horozibiği çiçeği, çirişotu (cennetteki ölümsüz çiçek), servi ve palmiye ağacı ise Artemis'in bitkiler dünyasından edindiği semboller arasındadır²⁴³.

²³⁶ Bir Hitit yazıtında Apollon, 'kapıların tanrısı' manasına gelen *Apulunas* olarak isimlendirilmiştir; bkz. Eliade, 2003: 322-333.

²³⁷ Orphik Hymns, XXXIV Leto.

²³⁸ Musee du Louvre, CN. P.G341: 20695, krater, kırmızı figür, Niobid Ressamı, MÖ 475-425 (yay ve ok).

²³⁹ Staatliche Antikensammlungen, M.2080: 302231, kylix, siyah figür, Lysippides Ressamı, MÖ 525-515 (sadak).

²⁴⁰ Museum of Fine Arts Boston, B.000.346: 213562, krater, kırmızı figür, Lykaon Ressamı, MÖ 440 (kargı); Antikensammlungen Berlin, F2159: 200001, amphora, kırmızı figür, Andokides Ressamı, MÖ 525 (meşale).

²⁴¹ National Archaeological Museum of Florence, 4209: 300000, krater, siyah figür, Kleitias, MÖ 570-560 (geyik ve köpek).

²⁴² State Hermitage Museum Saint Petersburg, B2365: 206365, lekythos, Pan Ressamı, MÖ 500-495 (kuğu).

²⁴³ URL 1: <http://www.theoi.com/Olympios/ArtemisTreasures.html#Kerynitian>

Artemis'in daha az bilinen *kynēgetis* sıfatı ise, onu köpeklerle ilişkilendirmektedir²⁴⁴. Bu sıfatı Lykia Bölgesi'ne hastır. *Kynēgetis* sıfatı, (Yun. *Κυνηέτι*) köpek süren anlamına gelmektedir²⁴⁵.

Antik Kaynaklarda Artemis:

Heredotos, Mısırlıların Artemis'i (ve Apollon'u), İsis'in ve Dionysos'un çocuğu olarak gördüklerini belirtir, İsis Mısırlı Demeter olduğunu göre, Artemis Demeter'in kızıdır. Bu anlatıda Leto, Artemis'in (ve Apollon'un) süt annesi olarak karşımıza çıkar²⁴⁶. Çoğu kez, benzer bir işleve sahip olan Hekate ile bir tutulmuştur ve kadınlarla ilgili olan Selene ile ilişkilendirilmiştir²⁴⁷.

Homeric pasajda 'uzaktan vuran' *Hekatos*'un (Apollon'un) kardeşi olarak tanımlanır²⁴⁸ ve Lydialı kökenine vurgu yapılır²⁴⁹: “*Atlarını Meles'te (Lydia'da bir nehir), sazlardaki sular altında tutar.*”

²⁴⁴ Museum of Fine Arts Boston, 10.185: 206804, krater, kırmızı figür, Pan Ressamı, MÖ 470; Musee du Louvre, Ca. 3482: 2071101, krater, kırmızı figür, Satrys Ressamı, MÖ 460-440 (köpekler).

²⁴⁵ Şahin N.E.A., 2002: 112.

²⁴⁶ Heredotos, II: 156 ve Pausanias, Description of Greece VIII: 37.3. Artemis'in Anadolu bir kökene sahip olduğu kabul edilirse, bugün bildiğimiz anlamdaki Artemis kültürünün pek çok yerel özelliği içinde barındırdığı düşünülebilir. Bu bakımdan Ephesos'taki hadım rahipler ile Kybele arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Çok memeli Artemis imgesi, hiç değilse kültür merkezinde yerel unsurların ağırlıklı rol üstlendiğini göstermesi bakımından ip uçları sunar. Bkz. Leibovici, 1993: 32-39 ve 55-65.

²⁴⁷ Howatson, 2013: 95.

²⁴⁸ Apollon ile Artemis'in *ikizliği* meselesi için bkz. Küçükefe, 2007: 539-544.

²⁴⁹ Homeric Hymns, IX Artemis.

Kültünü açığa vuran nitelikler daha çok Artemis'in vahşi doğası ile ilişkilidir²⁵⁰: “*Altından oklarıyla avlanmayı sever ve dağlardaki vahşi yaratıkları öldürür. Ayrıca lir çalar ve dans eder ve güçlü sesiyle şarkı söyler (O), gölgeli ormanları yurt edinmiştir ve (ayrıca) onurlu (şehvetli?) erkeklerin kentlerini.*”

Orphik metinlerde Artemis'e doğum sancılarını hafifletsin diye dua edilir²⁵¹: “*Tanrıça, duaya kulak ver, (şu) doğum sancıları (hep) onun tasalarıdır.*”

Orphik metinlerin kimi bölümlerinde Artemis'in hem bilicik yeteneklerine hem de doğumu denetlediğine atıfta bulunulur, bu metinlerde Artemis cinsellikle²⁵² de yakından ilgili olduğu görülür²⁵³: “*Ok atma şenliklerinde, bütün parlaklığıyla, meşale tutan Tanrıça, Diktynna kehanetlerde bulunur (bize). Doğumları yönetir...doğumun sızısını almak için yardım eder: ağrıyan yeri kuşatır, ve büzüşmüş yeri düzeltir, acımasız avcı, vahşi savaştan zaferle çıkar: sürgün avında ayağı tezdır, ok atmada ustadır, geceleri amaçsızca dolanır, tarlalarda şenlikler düzenler: eli açık zihinlerin, en tanınmış ilahıdır, insanları besleyendir: ölümsüzdür, dünyevidir, düşmüş yaratıkların felaketidir, ..., yüce hizmetçi, ağaçların tepesindedir hayat sürmek için: erkek geyiklerin hasmıdır, ormanlardan ve köpeklerden hoşlanandır, ebedi gençliği ile seni sağlıklı kılar, doğru yola sokar ve neşelendirir.*”

Strabon, Artemis'in *Selene* ile kurulabilecek olan benzerliğine dikkat çeker²⁵⁴: “*(iklimleri yönettikleri için) Hem Helios hem de Selene, Artemis'le ve*

²⁵⁰ Homeric Hymns, V Aphrodite: 18.

²⁵¹ Orphik Hymns, I Prothhyraea.

²⁵² Artemis *Hemera* için bkz. Bell, 1989: 167 ve Vernant, 1991: 201.

²⁵³ Orphik Hymns, XXXV Artemis.

²⁵⁴ Strabon, XIV: 1.6.

*Apollon'la ilişkilidir*²⁵⁵. *Öldürücü hastalıklardan ve ani ölümlerden bunlar sorumludurlar.*” İlyada’da ve Odyseia’de ani ölümler ve hastalıklar, doğaya ve vahşiliğe hükmeden Artemis’in denetimi altındadır²⁵⁶. Bu paragraflar, Artemis kültürünün özünü işaret eder ve insanın doğa karşısındaki çaresizliğini katışıksız olarak ifade eder²⁵⁷: “*Artemis (...) dualarıma kulak ver ve beni körü ruhlardan (ölümden) koru.*”

Demeter’in aksine, Artemis kültü içinde diğerlerinden daha fazla öne çıkarılabilecek bağlayıcı bir mit bulunmaz²⁵⁸. Bunun bir nedeni, belki de, Artemis kültüründe mitosun değil ritüellerin önem taşıdığı olmasıdır. Çünkü Artemis, bakıldığında *dağların kutsal kadını ve yabani hayvanlar tanrıçası* gibi tarih öncesine ait vasıfları özümsemiş gözükmektedir²⁵⁹: “*(...) hem avcılarının, hem yabani hayvanların hem de genç kızların koruyucusudur (...) aşkı ve evliliği değil, bereketi ve analığı bilen yabani hayatı yönetir.*”

Artemis’in öne çıkan en bilindik miti, *Orion*’un öldürülmesidir. Bundan başka *Hippolytos* mitinde önemli bir rol oynar, *Kallisto*’nun ölümünü anlatan mitosta yer alır²⁶⁰.

²⁵⁵ Albayrak, 2008: 121.

²⁵⁶ Illiad, 21: 470, 6: 205, 427, 15: 55 ve Odyseya, 11: 172, 324, 15: 410, 478, 18: 202, 20: 60, 5: 119.

²⁵⁷ Greek Elegaic Poetry, Theognis 1: 11.

²⁵⁸ Hekate kültüründeki mitosların azlığı da bu yönden Artemis kültürüne benzer.

²⁵⁹ Eliade, 2003: 341.

²⁶⁰ Howatson, 2013: 95. Artemis kültürünün belli başlı mitosları için bkz. Graves, 2010: 100-104.

Artemis'in Batı Anadolu'daki kültürüne yönelik antik kaynaklar daha çok geç döneme aittirler. Strabon, bir *Aiolian* kenti olarak nitelediği Magnesia'da Artemis'e *Leukophryene* sıfatıyla (Yun. *Λευκοφρυηνή*) tapınıldığını belirtir²⁶¹. Pausanias, Magnesiialıların Artemis'e büyük önem verdiklerini ve Artemis Leukohryne'in onuru kendilerine mal ettiklerini anlatır²⁶². Artemis Ephesia ise Ionia Bölgesi'nin en yaygın Artemis tapınımını temsil etmektedir²⁶³.

Başka kaynaklarda Karia²⁶⁴ içinde zikredilen Miletos'ta, tanrıça *khitone* giymiş olarak tasvir edilmektedir²⁶⁵. Bu kült avlanmayla ilgilidir²⁶⁶. Parthenius, yine Miletosluların yaz başlangıcında kutladıkları *Thargelia* festivaline atıfta bulunur²⁶⁷. Antik kaynaklarda, Kalynda'da, denize uzanan dağlık bir kara parçası üzerinde Artemis'e ait bir tapınağın olduğunu zikredilmektedir²⁶⁸. Bargyilia'da, Artemis'e *Kindyas* sıfatı (Yun. *Κινδυας*) ile tapınıldığını gösteren yazıtlar

²⁶¹ Strabon, XIV: 1.40. Sıfatı *aktanrıça* olarak çevirmek mümkündür. Hellenistik Dönem Magnesia Artemis kültü için bkz. Robert, 1945: 26; Üreten, 2012: 373-392 ve Leibovici, 1993: 44-51.

²⁶² Pausanias, Description of Greece I: 26.4. Panamara'da bir yazıtta Artemis'e –leukiane sıfatıyla tapınıldığı görülmektedir; bkz. Deschamps ve Cousin, 1888: 269.

²⁶³ Engelmann, 1994: 188-190.

²⁶⁴ Karia Bölgesi'nde Artemis'e ait bir kültün saptanabildiği kentler şunlardır: Amyzon, Bargyilia-Kindya, Haydae/Hyda, Gergakome, Halikarnassos, Hyllarima, Iasos, Kaunos, Kidramos, Knidos, Mylasa, Myndos, Olymos, Stratonikeia, Alabanda, Antiokheia, Apollonia Salbakos, Aphrodisias, Attuda, Bargasa, Euhippa, Herakleia Salbakos, Neapolis, Nysa, Tabai ve Tralleis. Kapsamlı bir okuma ve kaynakça için bkz. Albayrak, 2008: 56-91.

²⁶⁵ Callimachus, III Artemis: 225.

²⁶⁶ Blum ve Eva, 1970: 340.

²⁶⁷ Parthenius, IX.

²⁶⁸ Strabon, XIV: 2.2 ve

mevcuttur²⁶⁹. Iasos'ta Artemis kültü *astias* sıfatıyla yaygınlık kazanmıştır²⁷⁰. Panamara'da ise Karia'ya özgü bir Artemis tapınımı bulunmaktadır²⁷¹. Hem Bargylia'da hem de Iasos'ta Artemis, kentin baş tanrıçası olarak kabul edilmiştir.

Sonuç olarak, Karia'da Artemis'e başka hiçbir yerde kullanılmamış olan sıfatlarla tapındığı görmek şaşırtıcı değildir: örneğin Bargylia'da *kindyas*, Iasos'ta *astias*, Stratonikeia'da *koranza* ve *peldekeitis* ve ayrıca Panamara'da *leukiane* sıfatlarıyla Artemis'in tapınım gördüğü yazılı verilerle desteklenmektedir²⁷².

Artemis Kültünde Ritüeller:

Artemis kültü içinde yer alan ritüeller ile daha eski toplumların kadınları erginlenmesine yönelik geliştirdikleri ritüeller arasında bir ilinti kurmak mümkündür. Örneğin hem nehirlerin doğuşuyla ilgili *Alpheios* Artemis'i onuruna düzenlenen hem de Peloponnesos'un genelinde yapılan Artemis kutlamalarında, benzerine Dionysos ritüellerinde rastlanabilecek orji türünden niteliklere rastlanmıştır²⁷³.

Ephesos'taki Artemis kültürünün²⁷⁴ rahibeler topluluğu, *melissai* (arılar) olarak isimlendirilirdi, erkeklerden oluşan rahip topluluğu ise *essenés* olarak tanımlanırdı. Kybele kültüründe olduğu gibi, erkek rahiplerin pek çoğu hadım olma

²⁶⁹ Merkelbach, 1978: 1 ve Rider, 1990: 547-548. Ayrıca bkz. Strabon, XIV: 2.20.

²⁷⁰ Berti, 1993a: 183.

²⁷¹ Diehl ve Cousin, 1887: 147, no. 45 ve Laumonier, 1958: 270.

²⁷² Albayrak, 2008: 163.

²⁷³ Bell, 1989: 311; Eliade, 2003: 341 ve Pausanias, II: 14.461.

²⁷⁴ Larson, 2007: 108-112.

ritüelinden geçmek zorundaydılar. Arı simgesinin anlamı, çiçek aramak üzere yola çıkan arıların temsil ettiği ilkbaharın doğuşu ve canlanması imgesi olmalıdır²⁷⁵.

Ephesos'ta kutlanan *Artemision*, bütün bir ay boyunca sürmekteydi²⁷⁶. Roma Dönemi'ne ait kaynaklardan, festival sırasında bir yürüyüşün gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır²⁷⁷. Bu yürüyüşte Artemis'i temsil ettikleri düşünüldüğü için geyik derisinden kıyafetler giymiş genç kızlar kortejin önünde yer alırlardı²⁷⁸.

Magnesia'da *Artemision* ayının on ikinci Artemis onuruna törenler düzenlenmekteydi²⁷⁹: törenler sırasında Zeus'a, Apollon'a ve Artemis'e boğa kurbanı gerçekleştirilirdi. Artemis'e kurban olarak sunulan hayvanlar arasında keçi de bulunurdu²⁸⁰.

Brauronia festivaline ait ritüeller genelde kent dışındaki kutsal alanlarda kutlanırdı. Evlenmemiş kızlardan seçilen bir topluluk tarafında kentten kutsal alana doğru ritüel bir yürüyüş gerçekleştirilirdi²⁸¹. Böylece Artemis'in kentin surlarını koruyacağı varsayılmaktaydı²⁸².

²⁷⁵ Çapar, 1991: 83.

²⁷⁶ Lanckoronski, 2005: 39.

²⁷⁷ Alcock, 2002: 94.

²⁷⁸ Dowden, 1989: 40-41.

²⁷⁹ Hansen, 1995: 108.

²⁸⁰ Price, 1999: 175 ve Bingöl ve Kökdemir, 2012: 394-404.

²⁸¹ Mikalson, 2005: 150-151.

²⁸² Guettel Cole, 1998: 28.

Festivalin diğer bir vaktinde, genç kızlar Artemis'e yknp onun elbiselerini giyerler ve Kallisto'nun hamile kalıp cezalandırıldığı miti ritüel olarak canlandırılırlardı. Bu ritüelde Artemis kılığındaki kız topluluğuna *arkteia* (dişi ayı) denmekteydi²⁸³.

Başka bir Artemis ritüelinde, genç kızların ya *parthenia* ya da *parthenios* olarak isimlendirilen kent pınarlarında ve su kaynaklarında gövdelerini çamura bulayıp sonra yıkandıkları grlmektedir²⁸⁴.

Festival dışında yer alan ritüellerin başında, çocuklardan sorumlu tutulan Artemis'e (ve Apollan'a) yapılan sunular gelir. Doğumdan sonra gerçekleştirilen ritüelin daha çok toplumsal bir yanı bulunur: evde şölen düzenlenir ve misafirler hediyeler sunarlar. Ritüelin temel amacı, anneyi ve yeni doğanı arındırmak ve topluma tanıtmaktır. Son olarak trene hem erkekler hem de kadınlar katılır ve bir ocağın etrafında gerçekleştirilen ritüel çocuğa bir isim konmasıyla sona erer²⁸⁵.

2.2. Demeter:

Mite göre Kronos ile Rhea'nın kızlarıdır, Zeus'un kız kardeřidir²⁸⁶. Antik Dönem'e ait kültler içinde, tarımla ilişkisi en açık olan tanrıadır²⁸⁷. Hem kızı Persephone'nin yeraltına girişini anlatan mitosu hem de bu mitosun etrafında şekillenen Eleusis tapınımı birbiriyle uyum iindedir²⁸⁸. Kültü, cömertliğiyle

²⁸³ Blundell ve Williamson, 1998: 33.

²⁸⁴ Thomson, 1995: 249.

²⁸⁵ Fairbanks, 1910: 122 ve Stears, 1998: 118.

²⁸⁶ Grimal, 1997: 663.

²⁸⁷ Bayladı, 2005: 121.

²⁸⁸ Kerenyi, 2012: 166-176.

insanlar tahılı ve ekmeği veren bir tanrıça ve onun kızı ekseninde gelişir²⁸⁹: ritüellerini Eleusis'te takipçilerine bizzat kendisi öğretmiş ve onlarla öbür dünyaya açılan yolun gizlerini paylaşmıştır. Gelenek içinde Demeter, genellikle, olgun bir kadın olarak tasvir edilmektedir²⁹⁰.

Demeter isminin etimolojisi (Yun. Δημητηρ), hem Linear A hem de Linear B yazıtlarında tespit edilmiştir: *de-ma-te*. Bulgular, bu yazıtlarda tanrıçanın yalnız isminin kullanıldığını gösterir ve dinsel bir anlamla sınırlı olduklarını ortaya koyar²⁹¹. Bu görüşe göre *de-ma-ta* ismi, büyük bir ihtimalle, 'hane halkı' anlamı taşımaktadır²⁹².

Demeter isminin diğer bir etimolojisi, *meter* üzerine yoğunlaşır. Bu etimolojide *meter*, Hint-Avrupa dillerindeki örneklere koşut olarak 'ana' manasına gelmektedir²⁹³. Ön ek olarak nitelenen *-de*, Yunancanın Dor lehçesinde 'toprak' anlamını taşımakta ve böylece *demeter* ismi, Khitonien tanrılarına ve tanrıçalarına uygun olarak, 'yeryüzünün anası' manasını taşıyan bir isme dönüşmektedir²⁹⁴. Bu etimoloji, Linear B yazıtlarına 'toprağı sallayan' anlamına gelen *e-ne-si-da-o-ne*

²⁸⁹ Graves, 2010: 115.

²⁹⁰ Badisches Landesmuseum Karlsruhe, 68.101: 352484, krater, kırmızı figür, Berlin Ressamı, MÖ 480.

²⁹¹ Duhoux, 1994-1995: 289-294.

²⁹² Dietrich, 2004: 172.

²⁹³ URL 2: <http://www.etymonline.com/index.php?term=mother>

²⁹⁴ URL 3: <http://www.etymonline.com/index.php?term=Demeter>

ismiyle de uyum içinde gözüktür²⁹⁵. Bu etimolojiye itiraz eden ve *-de, -da* ön eklerinin ‘*toprak*’ manasına gelmediğini söyleyen görüşlerde bulunur²⁹⁶.

Başka bir etimoloji de, *de* öneki, *deo* ile ilişkilendirilir ve *demeter* isminin Girit kökenli *dea* (Yun.*δηά, ζείά*) isimden türetildiği ileri sürülür. Etimolojisinde *dea*, buğday ve çavdar anlamları taşır ve isim genel olarak ‘*ana*’ şeklinde tanımlanır²⁹⁷.

Son bir etimoloji çalışmasında ise, *demeter* ismi ‘*evin anası*’ anlamına gelen (*despoina* isminin *des, dem, dems* şeklindeki ön ekleri) bir tanımlamayla ilişkilendirilmiştir²⁹⁸.

Demeter, *Khitonien* tanrıçalar arasında önemli bir yere sahiptir ve hem Persephone’nin kaçırılıp geri dönüşünü anlatan mitosunu ile hem de Eleusis’te kutlanan şenlikleri ile tanınmaktadır²⁹⁹.

Sembolleri arasında meşale³⁰⁰ ve tahıl demeti yer alır³⁰¹. Ritüellerinde domuz önemli bir yer tutar³⁰². Külte ait mitoslarda Demeter’in sıklıkla Plutus, Hekate, Triptolemos ve Iakkhos ile birlikte anıldığı gözlemlenir³⁰³.

²⁹⁵ Beekes, 2009: 324. Bu sıfat/isim Poseidon için de kullanılmaktadır. Tanrıların ve tanrıçaların Myken isimleri için bkz. URL 4: <http://www.csun.edu/~hcf11004/mycen.html>

²⁹⁶ Chadwick, 1976: 87.

²⁹⁷ Kerényi, 2012: 63.

²⁹⁸URL 5: http://www.etymonline.com/index.php?allowed_in_frame=0&search=despoina
Mitolojide Despoina, Demeter ile Poseidon’un kızlarıdır.

²⁹⁹ Kerényi, 2012: 65-68 ve 81 vd..

Persephone'nin Hades tarafından kaçırıldığı ve Demeter'in ona aramaya çıktığı anlatı, Antik Dönem'de bir ana tanrıça üzerine kurgulanmış en kapsamlı miti oluşturur. Mitin izleği genel hatlarıyla şu şekilde ilerler³⁰⁴: (1) Hades, Persephone'yi kaçıtır, (2) Hekate, kaçırılışa şahitlik eder, (3) Demeter, Poseidon ile karşılaşır, (4) Kılık değiştiren Demeter, Eleusis'e varır³⁰⁵, (5) Demeter, Demophon'a sütannelik yapar, (6) İambe, Demeter'i teselli eder, (7) Boubo, tanrıçaya arpa suyu ikram eder, (8) Demeter, doğum sancısına tutulur ve Iakkhos'u doğurur, (9) Abas, Demeter'i hor görür ve Demeter, Abas'ı kertenkeleye çevirir, (10) Demeter, Demophon'u ölümsüz kılmak ister, ateşte fazla kalan çocuk ölür, (11) Keleos'un ismi değişir, artık Dysaulos olarak tanınır, (12) Dysaulos'a üç oğlanın müjdesi verilir: *Triptolemos*, *Eumolpos* ve *Eubeleus*, (13) Üç çobanlar Persephone'nin kaçırılışına tanıklık eder: sürüdeki domuzlardan biri, Persephone'nin içine çekildiği yarıktan düşer, (14) Helios tanıklık eder, Persephone'nin kesin yerini söyler, (15) Demeter, yeryüzünü cezalandırır, (16) İris, arabuluculuk eder, (17) Hermes, arabuluculuk eder, (18) Askalephos, Persephone'nin nar tanesi yediğine tanıklık eder, (19) Rhea, arabuluculuk eder, (20) düzen sağlar: Persephone yılın üç ayını ölümler diyarında ve kalan dokuz ayını annesiyle birlikte geçirecektir, (21) *Hekate*, hakem olarak atanır, (22) *Demeter ödülleri verir*: (i) gizemleri öğretir, (ii) fasulye ekimini yasaklar, (iii)

³⁰⁰ Foley, 1993: 77 ve Boardman 2005: 187 (meşale, kabartma levha); Burkert, 1999: Resim 4 (başak ve meşale).

³⁰¹ National Archaeological Museum Athens, 1754: 1280, lekythos, kırmızı figür, MÖ 450-425 (buğday).

³⁰² Kerenyi 2012: 91.

³⁰³ Graves, 2010: 108-116.

³⁰⁴ Mitosun hikaye edilmiş anlatısı için bkz. Eliade, 2003: 358-360.

³⁰⁵ Kral Keleos ve eşi Metaneira'nın sarayına.

Triptolemos'a buğday tohumunu, tahta sabanı ve yılanların çektiği arabayı verir, (iv) Phytalos'a incir ağacı fidesi verir, (23) Demeter ceza verir: Askalephos bir mağaraya hapsedilir.

Bu mitosun genel bir değerlendirmesinde, bu ikili tanrıçanın, ürünün kişileştirilmiş halleri oldukları ileri sürülür ve toprağa gömülen tohumun filizlenmesi ve sonunda çiçek açıp başka bir şeye dönüşmesi ile insan yazgısı arasında bir ilinti kurulur: bu ilintiye göre insan öldüğünde (toprak altına girdiğinde), başka bir dünyaya, daha parlak ve daha iyi bir varoluşa uyanabileceğinin farkına varır (tonum/tohumun çiçeklenmesi=ölüm/yeniden doğuş)³⁰⁶.

Frazer'in (2015) bu evrimci yaklaşımı yüzeysel olmakla birlikte, hatalı değildir ve Arkaik ve Klasik dönemler boyunca varlıkları yaygın olarak kutlanmış Demeter/Persephone kültürünün anlaşılmasına yönelik anahtar niteliğinde temel bir yaklaşım kolaylığı sunabilir.

Öte yandan diğer araştırmacıların görüşlerini de dikkate almak gerekliliği ortadadır. Bu çalışmalarda, özellikle Eleusis şenliklerinde gerçekleştirilen ritüellere yoğunlaşmış ve ritüellerin doğasını ortaya koyabilmek için dilbilimsel verilerden yararlanılıp türlü karşılaştırmalar gerçekleştirilmiştir³⁰⁷. Buna ilave olarak, başka bir önerme ise, Demeter kültürünün ve diğer kültürlerin, nesiller boyu yeniden tasarlanıp şekil değiştirmiş oldukları gerçeğidir³⁰⁸.

³⁰⁶ Frazer, 2015: 533-534.

³⁰⁷ Demeter kültü üzerine Türkçedeki en bilindik çalışmalardan birkaçı şunlardır: Kerényi, 2012; Eliade, 2003; Burkert, 1999.

³⁰⁸ Foley, 1993: 85.

Antik Kaynaklarda Demeter:

Antik kaynaklar, Demeter kültünü daima Persephone ile birlikte izah etme gayreti içinde gözüktür³⁰⁹: “*Demeter’in şarkısını söylemeye başlıyorum (...) onun ve narin ayaklı kızının. Hades kaçırdı onu; gürleyen sesli Zeus verdi bu izni ona (...).*”

Ve³¹⁰: “*Ulu tanrıçanın, parlak saçlı Demeter’in şarkısına başlıyorum, onun ve tatlı kızı Persephone’nin şarkısına.*”

Orphik metinlerde Demeter sıfatlarıyla selamlanır³¹¹: “*Hey, evrenin anası, ün sahibi Deo, saygıdeğer olan, zenginliğin kaynağı ve pek çok isme sahip olan: meme emziren, eli hep açık olan, kutsanmış ve ilahi olan (...) tohumları büyütmeğin senin işin. Tohum tanrıçası ve meyvelerin bereketi, adaletli olan, hasat ve harman hep senin himayene muhtaçtır.*” Persephone de unutulmaz³¹²: “*(...) sevgi dolu kızın, kutsal bakire.*”

Bakkhylides, Demeter’i yüceltirken Persephone’yi de kültün içine dahil eder³¹³: “*Her şey Demeter’indir, buğdayı zengin Sikelia hükümdarının ve mor menekşelerle taçlanmış kızının.*” Başka bir metinde ise şöyle övülürler³¹⁴: “*Plautos’un annesinin şarkısını söylüyorum, Olympialı Demeter, mevsim*

³⁰⁹ Homerik Hymn, II Demeter: 1-5, Çev. A.E. Sina.

³¹⁰ Homerik Hymn, XIII Demeter, Çev. A.E. Sina.

³¹¹ Orphik Hymn, XXXIX Demeter.

³¹² Orphik Hymn, XXXIX Demeter.

³¹³ Greek Lyric IV, Bakkhylides: Frag. 3.

³¹⁴ Greek Lyric V, Scolia: 885.

çiçeklerle giyindiğinde, sana ve Zeus'tan olma kızına, Persephone'ye, selamlarımı sunarım!"

Karia'da Mykale'de tapınım gören bir Demeter kültünden Herodotos bahseder³¹⁵: *"Ve işte bu günün ikinci rastlantısı: İki savaş da Eleusis tanrıçası Demeter'in tapınağı yakınında olmuştur. Plataia'da, daha önce dediğim gibi, çatışma Demeter tapınağının hemen yanında gerçekleşti, Mykale'de de öyle oluyordu."* Ve ayrıca Demeter kültünün kim tarafından kurulduğunu da açıklar³¹⁶: *"burada (Mykale'de) Pasikles oğlu Philistos'un, Kodros oğlu Neileus'un beraberinde gelip Miletos'u kurduğu zaman yapmış olduğu Eleusis Demeteri tapınağı yükselir."*

MÖ 1. yüzyıla ait bir fragman, Miletos'ta Thesmophoria törenin kutlandığına dikkat çeker³¹⁷: *"Thesmophoria bayramı gerçekleştiriliyordu (Miletos'ta) ve kadınlar kasabanın dışında, küçük bir tapınakta toplanıyorlardı. Bu sırada barbar ordusu iki kısma ayrılmıştı ve Miletos topraklarına girmişlerdi. Ve orada, ani bir baskınla, kadınların hepsini elde ettiler."*

Strabon, Ephesos'taki Demeter kültünün kuruluşunu anlatır³¹⁸: *"Atina Kralı Kodros'un meşru oğlu Androklos, İonialı göçmenlerin başıydı... Ve Ephesos'un kurucusu oldu... Ve şimdi ailenin sürüp gelen nesline krallar denir burada ve büyük saygı görürler, kastettiğim ayrıcalık (...) Demeter Eleusinia'nın onuruna kurban edilen hayvanı denetlemektir."*

³¹⁵ Herodotos, IX: 101.

³¹⁶ Herodotos, IX: 97.

³¹⁷ Parthenius, Love Romance VIII: 29 vd.

³¹⁸ Strabon, XIV: 1.3.

Demeter Kültünde Ritüeller:

Homerik metinlerde iki tür erginlenmeden bahsedilir³¹⁹: bunlardan ilki, Demeter'in Demophon'a ölümsüzlüğü kazandırmaya çalıştığı ama başarısızlığa uğradığı ritüeldir³²⁰. Bu ritüelde, ölümsüzlüğe erişme olasılığının imkansızlığı anlatılır ve evrensel bir trajik kurguya sahiptir. Diğer ritüel ise, Demeter ile Persephone'nin tekrar bir araya gelmesi ile açığa çıkmıştır. Burada tanrıça gizlerini hemen öğretmemiş, Persephone'nin yeryüzüne dönüşünü beklemiş ve ancak bundan sonra gizlerini açıklamıştır.

Dolayısıyla Eleusis ritüelleri ile Demophon üzerinde başarısızlığa uğrayan ritüel arasında bir ilişkinin olduğunu düşünmek olasıdır: ilk ritüel dünyevi bir ölümsüzlüğü yadsırken, ikinci ritüel bir avuntu olarak insanların hizmetine sunulur. Buna karşın, Demeter kültürünün hiçbir ayrıntısında, ritüellerin erginlenen kişiyi ölümsüz kıldığına dair bir imada bulunulmaz³²¹.

Eleusis:

Külte adını veren Eleusis, Atina'nın batısında, Boeotia'dan ve Pelenonesos'tan gelen yolun kesiştiği yerde bulunur³²². Daha önce Megaralıların denetiminde olan Atina'da, Demeter kültü köklü bir geçmişe sahiptir³²³. Atina'nın Eleusis'e yakın olması, Demeter'e ait kültürün bütün Yunanistan'da yaygınlaşmasına ve Yunan dinsel hayatının odağında yer almasına olanak tanımış

³¹⁹ Eliade, 2003: 359-360.

³²⁰ Foley, 1993: 90-91.

³²¹ Eliade, 2003: 360.

³²² Foley, 1993: 361 ve Kerényi, 2012: Res. 3.

³²³ Kerényi, 2012: 52-57.

olmalıdır. Kültün ve şenliklerin kökeni konusunda ihtilaflar olsa da, arkaik bir yapıdan esinlendiği ve sürdürüldüğü ortadadır³²⁴.

Kültün görünürdeki anlamı, ölen bir tanrıça imgesiyle tahılların yaratılışını ortaya koyan evrensel bir yapı sergiler. Zira Persephone kaçırıldığında (mitosun artzamanlı mantığına göre) buğday bilinmiyordu. Buğdayın insanlara armağan olarak verilebilmesi için, önce Demeter ile Olymposlu tanrılar arasında bir mutabakatın sağlanması gerekmiştir. Bunun yanında mitos, evrensel benzerlikler taşısa da belli oranda kendine özgü kalabilmeyi başarmıştır³²⁵.

Şenliklerin ve ritüellerin en belirgin özelliği, kentin hiyerarşik yapılanmasını dışlamış olmasıdır. Demeter kültü, bütün katılımcılara (*telete*, aday) açıktır³²⁶. Kısmen Eleusis'in Atina'ya olan uzaklığı kısmen de kültün öz yapısı bu sonucu doğurmuş olmalıdır³²⁷.

Küçük Ritüeller: *agrai* ritüelleri, büyük ritüeller için düzenlenen bir arınma ve hazırlama aşamasıydı. Senede bir kez, *Anthesteria* (ilkbahar) ayında, Rhea'nın kutsal mekanı Metoan'da kutlanmaktaydı. Bir *mystagogos* (öğretici rahip) gözetiminde gerçekleştirilen ritüeller arınma, oruç ve kurban eylemlerinden oluşmaktaydı ve bu ritüeller sırasında Demeter/Persephone mitosunun canlandırılması gerçekleştirilirdi³²⁸.

³²⁴ Kerényi, 2012: 132.

³²⁵ Foley, 1993: 89.

³²⁶ Kerényi, 2012: 127.

³²⁷ Foley, 1993: 96.

³²⁸ Brumfield, 1976: 139 ve Kerényi, 2012: 61.

Büyük Ritüeller: Ritüeller *Boedromion* ayında (sonbahar) kutlanmaktaydı ve *Metean*'da arınmış herkese açıktı. İki aşamadan oluşan Büyük Ritüel'deki adaylar, *mystes* (ilk kez) ve *epopteia* (gerçeği görmüş kişi) olarak isimlendirilirdi. Sırları açıklamaları yasaktı ve istediklerinde tekrar katılabilmek hakkına sahiptiler³²⁹.

Ritüeller, *Boedromion* ayının on beşinci gününde, *Atina*'da, *Poikiles Stoa*'sında adayların toplanmasıyla başlıyordu³³⁰.

Bu ilk toplantıda kimlerin aday olamayacağı açıklanır ve ayın on altısında, *Phleron Körfezi*'nde bir arınma ritüeli gerçekleştirilirdi³³¹ ve akabinde adaylar, kente dönüp kurban olarak sunacakları domuz yavrularını yıkarlardı. Ayın on yedinci günü, *Demeter*'e kurban sunulurdu. On sekizinci günde, *Epidaurai Şenliklerinde* (*Asklepios*'un onuruna) oruç tutulurdu³³². Ve on dokuzuncu günde, adaylar *Atina*'dan hazır bir şekilde yola çıkarlar ve *Demeter*'in kutsal eşyalarını *Atina*'dan *Eleusis*'e (ve sonra *Eleusis*'ten *Atina*'ya) taşıyan korteje eşlik ederlerdi³³³.

Bu yürüyüş sırasında³³⁴ dans, kurban, dua ve şarkı türünden etkinlikler gerçekleştirilir, *Kephisos Nehri* üzerinde bulunan bir köprüde durulur, kadın

³²⁹ Foley, 1993: 66 ve Kerényi, 2012: 81.

³³⁰ Kerényi, 2012: 82 ve 99.

³³¹ Kerényi, 2012: 97.

³³² Kerényi, 2012: 98.

³³³ Kerényi, 2012: 99.

³³⁴ Kerényi, 2012: Res. 26, *Mystai Alayı*.

kılığındaki maskeli erkekler tarafından müstehcen oyunlar sergilenir ve adaylar, nehirden son bir kez arınırlardı³³⁵.

Adaylar Eleusis'e vardıklarında, *kernos*larda sunula yiyecekler ile oruçlarını açarlardı³³⁶. Adaylar *aiskhroliā* (müstehcen) şarkılar söyler ve *pannykhis* olarak isimlendiren ilk gece boyunca dans ederlerdi. Bütün bu ritüeller, *Telesterion*'un içinde gerçekleştirilirdi³³⁷.

Bundan sonraki bilgilerimiz sınırlıdır. Ritüellerin özünün, adayların Demeter'in ve Persephone'nin çektiği ıstırap kavramaları üzerine kurgulandığı varsayılabilir³³⁸.

Adayların imgeleneğinde Demeter, yiyeceği ve zenginliği, Persephone ise öteki yaşamı temsil etmiş olmalıdır³³⁹. Başlarında sepet taşıyan adayların³⁴⁰, yeraltına girişi gösteren mağaranın önünde Demeter'e sunularını gerçekleştirdikleri tahmin edilmektedir³⁴¹. Bir sonraki aşamada adayların, Tapınak içinde, Demeter'in heykeliyle yüzleştirildikleri bilinmektedir³⁴².

Aynı gece, dokuz günlük orucun ve bir günlük yürüyüş ardından ritüelleri tamamlayan adaylar, bir şenlik ateşi etrafında toplanırlar ve Hieorphant başrahip,

³³⁵ Kerenyi, 2012: 101-102.

³³⁶ Karaosmanoğlu, 2005: 49.

³³⁷ Foley, 1993: 67 ve Kerenyi, 2012: Res. 16-17 ve 29-30A-B.

³³⁸ Foley, 1993: 68 ve Kerenyi, 2012: 109.

³³⁹ Kerenyi, 2012: 135.

³⁴⁰ Kerenyi, 2012: Res. 23B-C.

³⁴¹ Kerenyi, 2012: 117-119 ve Res. 27, Plauton Bölgesi.

³⁴² Kerenyi, 2012: 130-131.

ritüelleri sona erdirirdi³⁴³. Ritüelleri tamamlayan adaylar, ‘Aziz Brimo, aziz bir çocuk doğurdu: Brimos!’ nakaratları eşliğinde son bir kutlama gerçekleştirirdi³⁴⁴.

Thesmophoria:

Pyanopsion (Ekim/Kasım) ayının ilk iki haftası içinde Atina’da (5 gün boyunca)³⁴⁵ kutlanan ve kadınlara özgü bir festivaldir³⁴⁶. *Thesmophoria* sıfatı, tanrıçanın yasa koyucusu ve uygulayıcısı yönüyle ilintilidir³⁴⁷.

Büyük ritüellerin ardından kutlanan festival, birkaç ay önce kadınlar tarafında kurban edilen ve bir mağara önüne bırakılan domuz kalıntılarının toplanıp ekinlere katılmasını ve oruç ile gerçekleştirilen bir arınma ritüelini içermektedir³⁴⁸. Ritüele katılan kadınlar, oruç süresince, yalnızca nar ile beslenirlerdi³⁴⁹.

Sina (2004), *Thesmophoria*’yı, bir tür evlenme ve anneliğe hazırlık kutlaması olarak nitelemektedir³⁵⁰. Eleusis’de olduğu gibi³⁵¹, festivalin gece düzenlenen kısmında şehvet içeren danslar icra edilmekteydi³⁵².

³⁴³ Kerényi, 2012: 131.

³⁴⁴ Eliade, 2003: 364.

³⁴⁵ Sina, 2004: 44.

³⁴⁶ Kerényi, 2012: 185.

³⁴⁷ Sina, 2004: 41.

³⁴⁸ Thomson, 1995: 246.

³⁴⁹ Kerényi, 2012: 185.

³⁵⁰ Sina, 2004: 41-43.

³⁵¹ Kerényi, 2012: 101-102.

Thesmophoria'da gerçekleştirilen ama hangi güne denk geldikleri bilinmeyen iki ritüel daha bulunur³⁵³: ilkinde, doğurganlığı arttırmak için kadınlar yünden yapılmış bir kırbaç ile birbirlerine vururlar; diğerindeyse, kefaret olarak kesilen bir kurbandan sonra, kadınlar birbirlerini temsilen kovalarlar (diogma ve khalkis kovalaması).

Haloa:

Bu festival, Poseidon (Aralık-Ocak) ayında Eleusis'de kutlanırdı. Haloa, hem Demeter/Persephone kültüne yönelikti hem de Dionysos onuruna düzenlenirdi³⁵⁴: “(...) şarabın çokça tüketildiği, muğlak konuşmalar ve cinsel sembollerin yüceltilmesi ile karakterize olup kadınlar için gerçekleştirilen”, bir kış festivaliydi.

Kerenyi (2012), Haloa festivalini ilahi bir üçlüye mal eder ve inisiyeler için Demeter, Persephone ve Dionysos kültlerinin birbirlerinden ayrılamaz olduğunu belirtir³⁵⁵. Sina (2004), Dionysos isminin festivalle birlikte anılmasına karşın, ekin olan kültün Demeter/Persephone kültü olduğuna dikkat çeker³⁵⁶.

Tıpkı, Thesmophoria'da olduğu üzere, Haloa boyunca kadınların nar yemesinde bir sakınca bulunmazdı³⁵⁷. Genel olarak, bu festivalin iki amacı olduğu

³⁵² Sina, 2004: 41.

³⁵³ Sina, 2004: 44.

³⁵⁴ Kerenyi, 2012: 185.

³⁵⁵ Kerenyi, 2012: 187.

³⁵⁶ Sina, 2004: 48.

³⁵⁷ Kerenyi, 2012: 185.

ileri sürülebilir: kış mevsiminde kaybolan bereketi geri kazanmak³⁵⁸ ve kadınların kendi bedenlerindeki değişimi kutsamak³⁵⁹.

2.3. Hekate

M. Eliade'nin (2003) yorumu, Hekate kültürünün niteliğini özetler³⁶⁰: “*Hekate ise tam anlamıyla bir İlk Tanrıça'dır. Zeus onun bir Titanides (Titan) olarak sahip olduğu haklara ve ayrıcalıklara dokunmadı. Daha sonra Hekate cadılık işlerinde uzmanlaşmış bir tanrıça olacaktır.*”

Hekate isminin Apollon'un *Ἐκατόχ* şeklinde yazılan ve söylenen sıfatından türetildiği iddia edilir³⁶¹.

Titan Perses ve Titan Asteria ikilisinin kızı olarak tanımlanan Hekate, genel olarak, ay tanrıçasıydı, meşale taşıdığı için gece yolculuğu yapanların koruyucuydu³⁶².

Kutsal hayvanları arasında *köpek* önemli bir yere sahiptir³⁶³. Vazo resimlerinde, meşale tutarken betimlenmiştir³⁶⁴. Az sayıdaki örnekte, Artemis'e

³⁵⁸ Eliade, 2003: 343.

³⁵⁹ Sina, 2004: 49.

³⁶⁰ Eliade, 2003: 323.

³⁶¹ Karagöz, 2002: 314.

³⁶² Anabolu, 1981: 330.

³⁶³ Saatlische Antikensammlungen München, 3297: N/A, krater, kırmızı figür, Yer altı Ressamı, MÖ 330-310, (Kerberus ve Hekate). Museum der Universität Tübingen, S101518: 6050, kylix, siyah figür, Kleibolos Ressamı, Arkaik Dönem (köpek) ve Karagöz, 2002: Res 11 (Kerberos ve Hekate).

benzer şekilde, bakirelere özgü diz boyu etek ve av ayakkabıları giyerken tasvir edilir³⁶⁵. Hekate'nin heykel ve kabartma sanatlarındaki genel biçimi ise, tek gövdeli-üç kafalı-altı kollu ve üç gövdeli-üç kafalı-altı kollu şeklindedir³⁶⁶.

Antik Kaynaklarda Hekate:

Antik kaynaklarda Hekate'nin ailesine yönelik farklı yaklaşımlar söz konusudur. Hesiodos'da (MÖ 8.-7. yüzyıl), Perses ile Asteria'nın evliliğine vurgu yapılmış ve Hekate'nin doğumu anlatılmıştır³⁶⁷: “*Perses, sonradan onun eşi olarak çağrılacak (kutlu isimli) Asteria'yı büyük evine götürdü. Ve Asteria, çıplak doğacak Hekate'ye hamile kaldı.*”

Homeric pasajlarda (MÖ 7.-4. yüzyıl) Hekate, Persaios/Persaeus'un kızı olarak tanıtılır³⁶⁸: “*Merhametli Hekate, parlak saçlı (külahlı) tanrıça, Persaios'un kızı.*”

³⁶⁴ State Hermitage Museum Saint Petersburg, PAV8: 230341, pelike, kırmızı figür, Eleusinian Ressamı, MÖ 350; Metropolitan Museum of Art New York, 28.57.23: 214158, krater, kırmızı figür, Persephone Ressamı, Klasik Dönem; University of Mississippi Museum Oxford, 1977.3.86: 201905, amphora, kırmızı figür, Berlin Ressamı, MÖ 470; State Hermitage Museum Saint Petersburg, 3368: 206354, lekythos, kırmızı figür, Pan Ressamı, MÖ 500-450 (meşale).

³⁶⁵ Musee du Louvre Paris, S1677: 217568, amphora, kırmızı figür, Seussula Ressamı, MÖ 400-390 (kısa etekli ve av ayakkabılı).

³⁶⁶ Karagöz, 2002: 309 ve Res. 6-7; Farnell, 1992: Pl. 29-c.

³⁶⁷ Hesiodos, Theogony: 404.

³⁶⁸ Homeric Hymns, II Demeter: 19.

MÖ 3. yüzyıla ait Argonautica'da Hekate, Perses'in kızıdır³⁶⁹: “*Hekate, Perses'in tek (biricik) kızı.*”

Lycophron'da (MÖ 3. yüzyıl) Hekate'yi Perseus'un kızı olarak över³⁷⁰: “*Perseus'un bakire kızı, üç yüzlü Brimo (Hekate).*”

Klasik Dönem'in başka anlatılarında ise (MÖ 5. yüzyıl) Hekate, Nyx'nin (Gece'nin) kızı olarak tanıtılır³⁷¹: “*Meşale taşıyan Hekate, her şeyi gizleyen Gece'nin (Nyx'nin) kutsal kızıdır.*”

Daha geç döneme ait antik kaynaklar ise (MS 1. yüzyıl), Hekate'yi Kirke'nin ve Medea'nın anneleri olarak betimler³⁷²: “*...Perses'in kızı Hekate (...) Aetes ile evlendi ve iki kız doğurdu ona, Kirke'yi ve Medea'yi ve Aigialeus isimli bir oğul verdi.*”

Hekate, deniz tanrıçası Krataeis ile (Keto ile) bir tutulduğunda, deniz canavarı Skylla'nın annesi olarak da kabul edilir³⁷³: “*(...) o zaman kötülüklerle dolu olanı (Phorkys'u) doğurdu Gece'yi Sarmalayan Hekate, bazıları onu Kratais olarak bilirler ve çağırırlar.*” Bu anlatıya uygun olarak Hekate, köpeklerin lideri olarak (skylagagetis) kabul edilmiştir.

Hekate, her şeyden önce, gençliğin koruyucusu kabul edilir. Artemis gibi, bakireliği (safılığı) üzerine vurgu yapılan bir tanrıça kabul edildiği için, genç kızlar

³⁶⁹ Apollonius Rhodius, Argonautica III: 1035.

³⁷⁰ Lycophron, Alexandra: 1174.

³⁷¹ Greek Lyric IV, Bacchylides: 1B.

³⁷² Diodorus Siculus, Library of History IV: 45.1.

³⁷³ Apollonius Rhodius, Argonautica III: 827.

evlenene değin onun zürriyetinden sayılırlardı³⁷⁴. Bu özelliğini Apollonius şöyle över³⁷⁵: “*Babanın evlenmemiş tek bakire kızı (koure mounogenes).*”

Hekate kültünün temel yapısının oluşumunda etkin olan mitlerin ilkinde, Hekate, Zeus ittifakı ile birlikte Titanlara karşı (i) mücadele eder ve mükafatını fazlasıyla alır³⁷⁶: “*Hekate, her şeyden önce (onun tarafında yer almakla) Kronos oğlu Zeus’u onurlandırdı. Zeus’da onu olağanıştü hediyelerle donattı ve hem yeryüzünü hem de verimsiz denizleri paylaştı onunla. Hekate, ayrıca, yıldızlı gökyüzünde saygı gördü ve ölümsüz tanrılar tarafından onurlandırıldı (...) onlar gibi hakkı olan şeyi aldı. (...), bütün bunlar, Hekate’nin önceki tanrılar arasında belirlenen hakkıydı: tanrılar arasında hoşnutsuzluk olmasına karşın, elde ettikleri arasında hem yeryüzünün hem gökyüzünün hem de denizlerin ayrıcalığı vardı Hekate’nin. Birde, tek çocuk olduğundan, Zeus onu diğerlerinden daha fazla kayırıp ağırladı.*”

Hekate, Gigantlara karşı yürütölen savaşın mitolojik anlatımında da (ii) önemli bir rol üstlenir³⁷⁷: “[*Gigantlar gökyüzünün tanrılarına ve tanrıçalarına savaş açtıklarında*] *Savaş boyuca (...) elindeki köz gibi meşalelerle (Gigant) Klytios’u savuşturdu Hekate.*” Sayısız vazo betimlemesinde Hekate, ellerinde tuttuğu meşalelerle Gigantlara karşı savaşırken betimlenmiřtir³⁷⁸.

³⁷⁴ Anabolu, 1981: 330.

³⁷⁵ Apollonius Rhodius, Argonautica III: 840.

³⁷⁶ Hesiodos, Theogony: 404.

³⁷⁷ Pseudo-Apollodorus, Bibliotheca I: 34-38.

³⁷⁸ Antikensammlung Berlin, F2531: 220533, kylix, kırmızı fiğür, Aristophanes Ressamı, MÖ 410-400 (Gigantlar Savaşı).

Kuşkusuz Hekate kültünün en bilinen anlatımı (iii), Demeter/Persephone miti içerisinde üstlendiği görevle ilgilidir³⁷⁹: Hekate'nin burada üstlendiği rol, hakemlik ile sınırlıdır. Buna karşın bir şekilde Yunan mitosunun içinde yer alması ve Demeter ile Olymposlular arasındaki akdin denetleyicisi olması, Hekate kültünün derin anlamına, onun bir yeryüzü tanrıçası olduğu gerçeğine örtülü bir atıf gibi durmaktadır. Gece yolculuğu yapanların koruyucusu olduğu için, Hades'e inen Demeter'in yolunu aydınlatmıştır³⁸⁰.

Benzer şekilde, Hekate'yi başka tanrılarla ilişkilendiren farklı anlatılarda bulunur: Hekate-Hermes³⁸¹, Hekate-Galithias³⁸², Hekate-Gale³⁸³ ve Hekate-Hekabe³⁸⁴ gibi. Ayrıca Hekate, Persephone ile de karıştırıldığı için, Hades'in karısı olarak da anılmıştır³⁸⁵.

MÖ 3. yüzyıl ile MS 2. yüzyıl aralığındaki bir zaman dilimine tarihlenen Orphik metinler, Hekate'ye yakarışlarla doludur ve metinler, Hekate'yi, bir ana tanrıça kültüne uygun olarak en geniş vasıflarıyla birlikte tanımlar³⁸⁶: “*Hekate Einodia, Trioditis, güzel Hanım, dünyevi olan, su gibi olan ve gökyüzünü*

³⁷⁹ Homeric Hymns, II Demeter: 19 ve 436; Pausanias, Description of Greece IX: 39.2 ve Graves, 2010: 108-116.

³⁸⁰ Anabolu, 1981: 330. British Museum London, F277: N/A, krater, kırmızı figür, MÖ 350 (Persephone'ye eşlik ederken).

³⁸¹ Pausanias, Description of Greece I: 38.7; Propertius, Elegies II: 29.

³⁸² Antoninus Liberalis, Metamorphoses: 29; Aelian, On Animals: 12.5.

³⁸³ Aelian, On Animals: 15.11.

³⁸⁴ Lycophron, Alexandra: 1174; Pseudo-Hyginus, Fabulae: 111; Ovid, Metamorphoses XIV: 430 ve 561 ve Ovid, Metamorphoses VII: 362.

³⁸⁵ Anabolu, 1981: 330.

³⁸⁶ Orphik Hymns, I Hekate.

çevreleyen, mezarlara hükmeden, safran rengi duvaklar ardına saklanan, gölgeler arasında dolanan şu karanlık yüzlüleri (ölüleri) hoşnut eden; Perses'in kızı Perseis, ey kasvetli Tanrıça, selam olsun sana! Anahtarların taşıyıcısı, asla başarısız olmayan; geyiklerin (erkek) neşesi, avcı olan, yalnız gece görünen ve kervan düzen (boğalarla), yenilmez Tanrıça; Kılavuz, Nymphe, süt emziren, dağlarda dolaşan, duy şimdi ayinlerini senin gücünle kutsayanların sana ettikleri yalvarışları (...).”

Hekate'nin en önemli vasıflarından biri, Nyx'nin kızı sayılması nedeniyle geceye hükmetmesidir. Homerik metinlerde özellikle Hekate'nin bu gücü üzerinde durulur³⁸⁷: “[Demeter, umutsuzca Persephone'yi arıyordu.] Onuncu gece aydınlatici şafak söküverdi, Hekate, ellerinde meşaleleriyle belirince (...).”

Ya Sappho'ya ya da Alcaeus'a mal edilen metinlerde Hekate, Aphrodite hizmet eden bir *Işık Saçan* olarak tasvir edilir³⁸⁸. Pek çok metin Hekate'nin hem meşalelerine hem de annesine vurgu yapar³⁸⁹: “Meşale taşıyan Hekate, geceyi kucaklayanın (Nyx) kutsal kızıdır.” Brimo sıfatıyla yeraltının gece gezginidir (nyktipolis khthonie)³⁹⁰ ve bu özelliği nedeniyle karanlıklarda dolananların hamisidir ve sadece geceleri görülebilmektedir³⁹¹.

Hekate'nin diğer bir vasfı, öte dünya ile kurduğu ilişki üzerinde şekillenir. Persephone ve Hades ile birlikte, Hekate, ölüm ve ölümlerle haberleşerek fala bakma ve kehanette bulunma üzerine yetkin bir gücü paylaşır: hem yeraltı

³⁸⁷ Homerik Hymns, II Demeter: 19.

³⁸⁸ Greek Lyric I, Sappho or Alcaeus: 23.

³⁸⁹ Greek Lyric IV, Bacchylides: 1B.

³⁹⁰ Apollonius Rhodius, Argonautica III: 840.

³⁹¹ Orphik Hymns, I Hekate.

dünyasının tanrıçası olarak Persephone'ye eşlik eder³⁹² hem de ölüme hükmeder³⁹³. Aeschylus, Hekate'nin ölüm (ve uyku) üzerindeki tesirini edebi bir dille anlatır³⁹⁴: “*Hem korkunç görünümüyle uykudakileri seyreder hem de öte dünyanın cümbüşlü yolculuğuna eşlik eder Hekate.*”

Antik metinlerde sıklıkla, Hekate'nin tapınım gören diğer tanrıçalarla da tanımlandığını görmekteyiz. Örneğin Hesiodos'un bir fragmanında Ipnigeneia öldürülmemiş ve Artemis'in iradesiyle Hekate'ye dönüştürülmüştür³⁹⁵. Yine Stesichorus'un Oresteia'sında Ipnigeneia tanrıçanın ismiyle, *Hekate* olarak çağrılır³⁹⁶. Ayrıca isminin *Hekatos* biçimi, Artemis'in kardeşi Apollon'un sıfatları arasındadır³⁹⁷. Aeschylus bir oyununda iki tanrıçayı da bir tutar ve doğum yapan kadınları korudukları için onları över³⁹⁸.

Köpek, Hekate'nin en belirgin kutsal hayvanıdır ve çoğu metinde köpeklerin sürüler halinde tanrıçaya eşlik ettikleri görülür³⁹⁹: “*Hekate Brimo (...) duyulur cehennemden gelen sesleri ve sokulur (...) acı acı uluyan köpekleriyle her bir taraftan.*”

³⁹² Homerik Hymns, II Demeter: 436.

³⁹³ Apollonius Rhodius, Argonautica III: 840.

³⁹⁴ Aeschylus, Doubtful Fragment: 249.

³⁹⁵ Hesiodos, Catalogues of Women: 71.

³⁹⁶ Greek Lyric III, Stesichorus: 215.

³⁹⁷ Karagöz, 2002: 314.

³⁹⁸ Aeschylus, Suppliant Women: 674.

³⁹⁹ Apollonius Rhodius, Argonautica III: 1194.

Köpekler, Hekate görünüşünün ayrılmaz bir parçasıdır ve kültür etrafında şekillenen karamsarlığı pekiştirir⁴⁰⁰: “Yalnızca meşaleli görüntüsüyle değil, Hekate’ye tapınan karanlıklar içindeki tüm ölümler arasında, (asıl) onun köpeklerinin intikam isteği korku salar.” Hekate, köpeklerin kutsal yoldaşı sayılır⁴⁰¹.

Hekate Kültünde Ritüeller:

Lagina’da⁴⁰², Roma Dönemi’nde kutlanan üç festival hakkında kısıtlı bilgilere sahibiz. Bu bakımdan Hekate’ye ait ritüeller hala gizemlerini korur. Bunun yanında festivaller, siyasi bir anlam da taşıdıkları için, tanrıçaya ait olabilecek esas ritüellerden ayrı tutulmalıdır⁴⁰³.

Hekateseia Romaia Festivali:

Dört senede bir kutlanan ve Lagina’daki Hekate kültürünün Romalı yorumuna özgü bir festivaldir⁴⁰⁴. Hekate kültürü MÖ 81 yılında Roma kültürü ile birleştirilmiş ve içeriği, olasılıkla yeniden düzenlenmiştir⁴⁰⁵. Festivalde hem Hekate hem de Roma onuruna para dağıtıldığı bilinmekle birlikte⁴⁰⁶, festivalin genel anlamdaki seyri hakkında açıklayıcı bir bilgi bulunmaz.

⁴⁰⁰ Lycophron, Alexandra: 1174.

⁴⁰¹ Nonnus, Dionysiaca: 44.198.

⁴⁰² Farmel, 1992: 22 vd.

⁴⁰³ Hekateseia Romae’de hem Hekate hem de Roma kutsanırdı, bkz. Anabolu, 1981:332.

⁴⁰⁴ Anabolu, 1981:332.

⁴⁰⁵ Magie, 1950: 1613.

⁴⁰⁶ Strabon, II: 662.

Anahtar Taşıma Festivali:

Stratonikeia ile Lagina Hekate Kutsal Alanı arasındaki kutsal yol, festivalin odak noktasında yer alır. Festivalin, Stratonikeia kentinin kuruluşu ile birlikte başladığı kabul edilir⁴⁰⁷. Her sene kutlanan festivalin birkaç gün sürdüğü tahmin edilmektedir⁴⁰⁸. Festivalin ana teması, yazılı kaynaklar ışığında, tapınağa ait anahtarın Lagina'dan kente getirilip geri götürülmesiyle ilintilidir⁴⁰⁹. Bunun yanında festival boyunca oyunların düzenlendiği ve tiyatro temsillerinin sahnelendiği bilinmektedir⁴¹⁰.

Doğum Günü Festivali:

Festivalin her sene kutlanmış olabileceğini ileri süren görüşler, genel kabul görür⁴¹¹. Kentte mi yoksa kutsal alanda mı düzenlendiği bilinmemektedir. Hekateseia Romaia'da olduğu üzere, bu festivalde de halka para dağıtıldığı bilinmektedir⁴¹².

Hekate kültürünün içinde, hadım edilmiş rahipler de bulunmaktaydı ve kutsal alanın bakımıyla ilgilenmekteydiler⁴¹³.

⁴⁰⁷ Laumonier, 1958: 398:

⁴⁰⁸ Cousin ve Diehl, 1887: 37.

⁴⁰⁹ Anabolu, 1981: 332.

⁴¹⁰ Cousin ve Diehl, 1887: 37-38.

⁴¹¹ Laumonier, 1958: 394-396.

⁴¹² Laumonier, 1958: 395.

⁴¹³ Anabolu, 1981: 333.

2.4. Athena

Siyasal bir kişiliğe sahip olmasına karşın Klasik Dönem'in en bilinen tanrıçalarından biridir Athena (Yun. *Αθηνη*): bu yönüyle bilgeliği ve dayanışmayı, savaşı ve kentin koruyuculuğunu temsil eder⁴¹⁴. Daha ayrıntıda ise kültü, el sanatlarıyla ilişkilendirilir: buradaki Athena imgesi, dokumacıların hamisidir ve zanaatkarla yol gösterip onlara yardım eder⁴¹⁵.

İsmi, Yunanca etimolojisi ile açıklanamamasına karşın Athena'nın kökenine dair ileri sürülen görüşler, O'nun Mykenli kökeni vurgu yapar⁴¹⁶: hem kadın hem erkek mesleklerinin koruyucusu olmakla birlikte⁴¹⁷, ayrıca sarayın koruyucu kadını olarak tarif edilir ve savaş ve yağma dönemlerinde vasıflarının ve güçlerinin pekiştiği ileri sürülür⁴¹⁸. Tanrıçanın savaşçı niteliğine yönelik en bilinen sıfatları *polemodokos* (Yun. *Πολεμῆδοκος*: *Dehşet Verici*), *sthenias* (Yun. *Σθενιας*: Güçlü) ve *areia* (Yun. *Αρεια*: *Savaşçı*, *Savaştan Hoşlanan*) epithetleri, bu görüşü doğrular niteliktedir⁴¹⁹.

Homeros'ta⁴²⁰ sıklıkla *pallas* olarak nitelenir (Yun. *Παρθενος/Parthenos*: *Bakire*). Bakire vurgusuyla Artemis'e benzemesine karşın⁴²¹ kültürünün içeriği

⁴¹⁴ Howatson, 2013: 105.

⁴¹⁵ Larson, 2007: 41.

⁴¹⁶ Eliade, 2003: 356, dipnot 94.

⁴¹⁷ Atları evcilleştirmiştir, bkz. Eliade, 2003: 343.

⁴¹⁸ Eliade, 2003: 342.

⁴¹⁹ Eliade, 2003: 342 ve URL 6: <http://www.theoi.com/Cult/AthenaTitles.html>

⁴²⁰ Liste için bkz. Erhat ve Kadir, 2012: 610; Eliade, 2003: 342.

⁴²¹ Eliade, 2003: 341.

farklıdır. Zira Athena erkeklerden kaçmaz veya onları kendinden uzakta tutmaya kalkışmaz⁴²².

Betimlemelerde kalkan ve mızrakla silahlanmıştır⁴²³. Genellikle uzun bir tunik giymektedir⁴²⁴. Başında, sorgucu olan bir miğfer taşır⁴²⁵. Üzerinde taşıdığı pelerine, Gorgon Medusa'nın başı işlenmiştir⁴²⁶. Kalkanında yılan betimleri yer alır (*Erikhthonios*)⁴²⁷. Kutsal hayvanı baykuş olup Athena kültüründe ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır⁴²⁸.

Athena'nın doğumuyla ilgili gelenekselleşmiş iki anlatı vardır. Bunlardan ilkinde Athena, Zeus ile Metis'in kızları olarak kabul edilir⁴²⁹. İkinci anlatıda Athena'nın, Zeus'un kafasından doğduğu ileri sürülür⁴³⁰.

⁴²² Eliade, 2003: 342-343.

⁴²³ Cabinet des Medailles Paris, 222: 310452, amphora, siyah figür, MÖ 540-530 (mızrak) ve Museum of Arts Boston, B.69.1053: lekythos, kırmızı figür, Nikon Ressamı, MÖ 470 (kalkan).

⁴²⁴ University of Pennsylvania Museum Philadelphia, 11-64-40: 207371, amphora, kırmızı figür, Providence Ressamı, MÖ 460-450 (tunik).

⁴²⁵ Metropolitan Museum of Art New York, 1988.40: 20196, stamnos, kırmızı figür, Berlin Ressamı, Klasik Dönem (başında miğferiyle).

⁴²⁶ Staatliche Antikensammlungen München, 2406: 201956, stamnos, kırmızı figür, Berlin Ressamı, MÖ 490-480 (Medusa başlı pelerin).

⁴²⁷ Staatliche Antikensammlungen München, 2314: 203805, amphora, kırmızı figür, Triptolemos Ressamı, MÖ 480 (yılanlı kalkan).

⁴²⁸ Musee du Louvre Paris, CA.2192: 213371, skyphos, kırmızı figür, MÖ 475-450 (baykuş).

⁴²⁹ Hesiodos, Theogony: 887, 924.

⁴³⁰ Apollodoros, I: 20 ve Hesiodos, Theogony: 887, 924.

Geç döneme ait metinlerde Athena'nın kökeni ilişkin farklı yaklaşımlar bulunmaktadır⁴³¹: “*Athena heykelinin mavi gözleri olduğunu gördüm (...). Çünkü Libyalılar, tanrıçanın Poseidon'un kızı olduğunu söylerler (...) ve bu nedenle Poseidon gibi mavi gözlere sahiptir.*” Thomson ise (1995), Athena'nın kökeni için Yunanistan'ı daha önce yurt edinmiş olan (yerli) Pelasg kabilelerini önerir⁴³².

Sonuç olarak Athena kültürü⁴³³: “*zeka, teknik beceri, pratik buluşçuluğun yanı sıra kendine hakim olmayı, sükuneti, dünyanın uyumunu, dolayısıyla bazı meslek ve yeteneklerin 'kutsal' niteliğini veya 'tanrısal' kökenini ortaya koyar.*” Bu özellikleri ile hayatın, bereketin, ölümün, toplumsal kurumların kutsallığını ifade eden tanrıçalardan kolayca ayrılır.

Antik Kaynaklarda Athena:

Homerik pasajlarda Athena kentin koruyucusu olarak tarif edilir⁴³⁴: “*Kentin koruyucusu Pallas Athena'nın şarkısını söylemeye başlıyorum. Korku salandır O (...).*”

Athena'yla ilişkilendirilen sıfatlar, diğer tanrıçalarda olduğu gibi çeşitlilik arz eder, buna karşın doğrudan kentin varoluşuyla ilgili gibidirler⁴³⁵: “*Pallas Athena'nın şarkısını söylemeye başlıyorum, görkemli tanrıça, ışıldayan gözlü, yaratıcı, kalbi bükülmeyen, saf bakire, şehirlerin kurtarıcısı, cesur, Tritogeneia'da doğmuş olan.*”

⁴³¹ Pausanias, Description of Greece I: 1.14.

⁴³² Thomson, 1995: 288.

⁴³³ Eliade, 2003: 343.

⁴³⁴ Homerik Hymns, IX Athena: 1

⁴³⁵ Homerik Hymns, XXVIII Athena: 1

Hellenistik Dönem metinlerinde Athena'nın ölümlerle ve ölümlerin ruhlarıyla yakından ilişkisi vardır⁴³⁶: “*Soylu Zeus'un evladıdır, kutsaldır ve öfkelidir (Athena), mağaralarda dolaşanların en güzelidir (...). Büyüktür ve şanlıdır, yüksek kayalıklarda ve korularda ikamet eder (O),ve karanlık dağlar hoşuna gider: kızgınlığı korkunçtur ve ölümlerin ruhlarını canlandırır.*”

Antik kaynaklar, Anadolu'daki Athena kültleriyle ilgili bilgiler verir. Buna göre kuzeyde Ilios'ta ve Pedasos'ta⁴³⁷, daha güneyde Smyrna'da⁴³⁸, Ephesos'ta⁴³⁹, Phokaia'da⁴⁴⁰, Erythrai'de⁴⁴¹ ve Phaselis'te⁴⁴² Athena'ya adanmış önemli kült merkezleri bulunmaktadır⁴⁴³. Çalışmamızı oluşturan Karia Bölgesi'nde ise Miletos⁴⁴⁴, Assesos⁴⁴⁵, Pedasa⁴⁴⁶ ve Priene⁴⁴⁷ gibi yerleşimlerde baş tanrı sıfatıyla tapınım görmektedir.

⁴³⁶ Orphik Hymns, XXXI Athena.

⁴³⁷ Strabon, XIII: 1.26, 40-42 ve 1.59.

⁴³⁸ Strabon, XIV: 1.4.

⁴³⁹ Strabon, XIV: 1.21.

⁴⁴⁰ Strabon, XIII: 1.41; Pausanias, Description of Greece II: 31.6 ve VII: 5.4.

⁴⁴¹ Pausanias, Description of Greece VII: 5.9.

⁴⁴² Pausanias, Description of Greece III: 3.8.

⁴⁴³ Larson, 2007: 49-50.

⁴⁴⁴ Niemeier, 2007: 630.

⁴⁴⁵ Diler, 2011: 329.

⁴⁴⁶ Duyuran, 1948: 18-20.

⁴⁴⁷ Vaessen, 2014: 38.

Athena Kültünde Ritüeller:

Athena onuruna düzenlenen pek çok festival bulunur⁴⁴⁸. Bunlar içinde Athena kültürünün niteliğini ortaya en önemli festival, Athena ve Hephaistos onuruna düzenlenen *khalkeia* (Yun. *Χαλκεία*: bakır) festivalidir⁴⁴⁹. Festival sırasında yakılan parlak ışıklı bir mum Athena'nın saflığını temsil ederdi ve tanrıçaya ait sunak, arpa suyu ile arındırılırdı. Ekim ayı sonunda ve yılda bir kez düzenlenen festival bir işçi bayramı havasında kutlanmaktaydı ve burada, Athena'ya *ergane* sıfatıyla tapınılmaktaydı (Yun. *Εργανη*)⁴⁵⁰.

Bu ritüelle ilgili olabilecek mitolojik bir anlatıda⁴⁵¹ Hephaistos, tanrıçaya tecavüze yeltenir ve kısmen de olsa başarılı olur: Athena bacağına bulaşan spermi bir yün parçasıyla siler ve toprağa atar. Sonuçta *Toprak Ana* döllenir ve yılan çocuk *Erikhthonios*'u doğurur. Bu mitostan yola çıkarak Thomson (1995), Athena'yı, Minos'un Zeytin Ağacı ile ilintili tanrıçasıyla kıyaslar⁴⁵²: “*Athena tanrıçayı, değerli taş üstüne oymalarda ve mühürlerde zambaklar arasında dans eden, kendisine meyve toplayan tapınıcılarına gökten inen Minos ana-tanrıçasından ayırt etmek gerçekten de çok zordur.*”

Pylnteria festivali⁴⁵³ (Yun. *Πυλντηρία*) Athena *Aglauros* onuruna düzenlenirdi. *Thargelion* ayının 22'sinde kutlanırdı (Mayıs-Haziran). Bu festivalin

⁴⁴⁸ Larson, 2007: 45-48.

⁴⁴⁹ Parke, 1986: 92-93.

⁴⁵⁰ Parke, 1986: 93. Ayrıca bkz. URL 7: <http://baringtheaegis.blogspot.com.tr/2016/10/pat-ritual-announcement-khalkeia.html>

⁴⁵¹ Graves, 2010: 118.

⁴⁵² Thomson, 1995: 292 ve 297.

⁴⁵³ Sina, 2015: 54.

odağında tanrıçanın ağaçtan yapılmış kült heykeli ve heykelin yıkanması ritüeli yer almaktaydı. Belli bir gizlilik barındıran ritüeller sırasında Athena heykelinin elbisesi çıkarılır ve yıkımdan sonra tekrar giydirilirdi. Tapınağın temizliği sırasında tanrıçanın heykeli dışarı çıkarılırdı. Bugün, Atinalılar tarafından uğursuz/kara gün olarak kabul edilmekteydi. Heykel, yıkanmak için denize taşınır ve korteje katılanların ellerinde kurutulmuş incirler bulunurdu⁴⁵⁴.

Athena onuruna düzenlenen diğer bir festival *kallynteria*'dır. Bu festivalin amacı da, diğer festival gibi, Athena adanmış tapınağın eksiklerini gidermektir: *Thargelion* ayının 20'siyle 25'i arasında kutlanırdı. Festivalde, Athena Tapınağı'nda gece gündüz yanan lambanın yağı değiştirilir ve haznesi temizlenirdi⁴⁵⁵.

Arrephoroi/arrephoria festivali 'gizlerin taşınması' anlamına gelmekteydi ve Atina'da Mayıs ayı içinde kutlanırdı. Seçilmiş genç kızlar bir gece akropolisten aşağı doğru inerler, bir kutu içinde gizli bir şey taşıdıkları varsayılır, kutuyu mağaraya bırakıp daha önceden bırakılmış kutuyu alırlar ve geri dönerlerdi⁴⁵⁶.

Bu ritüel ile Athena/Erikhthonios mitosu arasında ilişki kurmak mümkündür⁴⁵⁷: mitosa göre yılan Erikhthonios'u kutuya koyan Athena, Kekrops'un kızlarına kutunun içine bakmamalarını tembih etmiş ama meraklarına yenilen kızlar çıldırıp bedenlerini akropolisten aşağı atmışlardır.

⁴⁵⁴ Burkert, 1985: 79.

⁴⁵⁵ Parke, 1986: 152 ve Liddell ve Scott, 1990: 869.

⁴⁵⁶ Pausanias, I: 27.3.

⁴⁵⁷ Thomson, 1995: 247-248.

Atina'da Athena onuruna düzenlenen en önemli festival, kuşkusuz *Panathenai* festivalidir⁴⁵⁸: Festival Temmuz ayının (*Hekatombaion*) 28 başlayan festivalin, MÖ 7. yüzyıldan itibaren düzenlenmeye başladığı düşünülmektedir⁴⁵⁹. Festival günü *kurban* olarak sunulacak hayvanlar, Atina'ya bağlı topluluklar tarafından temin edilirdi⁴⁶⁰.

Sonuç olarak, Athena'yı Dionysos ile ilişkilendiren *skirophorion* festivali dışarıda bırakılacak olursa⁴⁶¹, Athena onuruna düzenlenen festivallerin ve ritüellerin (Atina kenti özelinde) hem siyasal bir anlam taşıdıkları hem de zanaatkarların verimliliğine yönelik bir beklentiye cevap olarak üretildikleri ortadır: bu bakımdan, Athena kültü, Atina kentinin yenilmezliği üzerine dolaylı anlamlar taşımaktadır⁴⁶².

2.5. Aphrodite

Genel anlamıyla Aphrodite (Yun.*Aφροδίτη*), antik Dönem boyunca güzellik tanrıçası olarak nitelense de⁴⁶³ bolluğun ve bereketin sağlayıcısı ve ayrıca denizcilerin koruyucusu da olmuştur⁴⁶⁴. En bilindik simgeleri arasında *güvercin*,

⁴⁵⁸ Roth, 2014: 279.

⁴⁵⁹ Parke, 1986: 29-50 ve Burkert, 1985: 232-233.

⁴⁶⁰ Sina, 2015: 44.

⁴⁶¹ Parke, 1986: 157. Bu festivalin içeriği hakkında yeterince bilgi yoktur, bkz. Şahin N., 2001: 155-157.

⁴⁶² Graves, 2010: 119.

⁴⁶³ Kılıç ve Uncu, 2011: 196.

⁴⁶⁴ Howatson, 2013: 67-68.

kuğu, deniz kabukluları ve ayna bulunur⁴⁶⁵. Troia Savaşı'nda Troialıları desteklemesiyle tanınmıştır⁴⁶⁶.

Hem doğumunu açıklayan anlatılar⁴⁶⁷ hem Adonis ile olan ilişkisini vurgulayan anlatılar, Aphrodite kültürünün odağını oluşturmaktadır.

Öncelikle Hesiodos, isminin *aphro* kökünden hareketle onun deniz köpüğünde doğmuş olduğunu ileri sürer⁴⁶⁸. Homeros'a göre ise Aphrodite, hem Zeus ile Dione'nin kızlarıdır hem de Kıbrıslıdır⁴⁶⁹ (Yun. *Κυπρωγενής*). Bazı mitoslarda Aphrodite, ilk oraya ayak basmış olması nedeniyle ya Kıbrıslı ya da *Kytheralı* olarak tanıtılır (Yun. *Κυθηρεία*)⁴⁷⁰.

Bazı araştırmacılar, Aphrodite'in deniz köpüğünden doğmuş olduğunu kültürün ana teması olarak kabul ederler ve Aphrodite kültürünü Hint-Avrupa topluluklarının gelenekleri içine yerleştirirler⁴⁷¹. Bu genelleyici görüşe karşın başka etimolojik çalışmalarda yapılmış ve *aphrodite* ismi ile Babil metinlerinde

⁴⁶⁵ Archaeological Museum of Thessaloniki, Salonica 685: 14847, pelike, kırmızı figür, MÖ 370-360 (deniz kabuklusundan doğuşu); Museum of Fine Arts Boston, 1970.235: N/A, krater, Ilipersis Ressamı, MÖ 365-355 (kucağında güvercinle); British Museum London, D2: 211350, kylix, kırmızı figür, Pistoxenos Ressamı, MÖ 470-460 (kuğuya binmiş halde). Musee du Louvre Paris, N3157: N/A, krater, kırmızı figür, Python damgası, MÖ 360-340 (aynaya bakarken).

⁴⁶⁶ Larson, 2007: 114.

⁴⁶⁷ Graves, 2010: 57-58.

⁴⁶⁸ Manning, 2002: 4 ve Hesiodos, Theogony I: 190-197.

⁴⁶⁹ Manning, 2002: 4 ve Iliad, V: 370-71. Ayrıca bkz. Larson, 2007: 114-115.

⁴⁷⁰ Howatson, 2013: :65-66 ve Harris, 1916: 355.

⁴⁷¹ Witczak, 1993: 115-123 ve Janda, 2010: 65.

görülen Asurlu kadın iblis *bariritu* arasında bir ilişki kurulmuştur⁴⁷². Aphrodite isminin etimoloji genelde Yunancanın dışında yapılır. Örneğin Hammarström (1921), ismin Etrüskçeden alındığını iddia eder⁴⁷³. *Aphrodite* isminin Etrüskçe kökeni olarak *apru* ismi önerilmektedir⁴⁷⁴.

Aphrodite'in Yunan panteonuna sonradan dahil edildiği bilinmektedir⁴⁷⁵. Eliade (2003), antik metinlerden yola çıkarak⁴⁷⁶ Aphrodite'in doğu kökenli olduğu savını ileri sürmektedir⁴⁷⁷. Bu değerlendirmeye göre Aphrodite, *İştâr* benzerindeki tanrıçalarla yakından ilintilidir. Kültünün Kıbrıs'ta şekillenmiş olması ve Kıbrıs'ın doğu ile batı arasında bir bağlantı noktası olması dolayısıyla, uygun bir açıklama gibi durmaktadır. Bununla birlikte Eliade (2003), *Homeros* anlatılarını, Aphrodite'nin Helenleşme süreci içinde değerlendirir ve *Hesiodos*'u Arkaik Aphrodite anlatısına sadık kalmakla över⁴⁷⁸. Bu anlatıya göre Aphrodite, Uranos'un denize atılan cinsel organlarından çıkan köpüklü tohumlarla hayat bulmuştur.

Akdenizli kökeni uygun olarak Homerik metinlerde *yabani hayvanlar tanrıçası* olarak tanımlanır⁴⁷⁹: “*Arkasında, onu pohpohlayan bozkurtlar, kızıla*

⁴⁷² Bkz. Assyrian Dictionary, II: 111.

⁴⁷³ Hammarström, 1921: 215-216.

⁴⁷⁴ Frisk, 1960: 196-197 ve Beeks, 2010: 179.

⁴⁷⁵ Harris, 1916: 354.

⁴⁷⁶ Herodotos, I: 105 ve Pausanias, I: 14.7.

⁴⁷⁷ Eliade, 2003: 344.

⁴⁷⁸ Eliade, 2003: 344.

⁴⁷⁹ Eliade, 2003: 344, “*Böylelikle Homeros Övgüsü, üç varoluş biçimini, hayvanları, insanları ve tanrıları birleştiren unsuru cinsel itki olarak görmektedir...Kısaca cinselliğin dinsel açıdan gerekçelendirilmesi söz konusudur....*” Ayrıca bkz. Homerik Hymn, I: 69.

çalan sarı postallarıyla aslanlar, ayılar ve geyik yavrusuna doymayan hızlı panterler yürüyordu.”

Dolayısıyla Aphrodite, çok daha genelleyci bir ifadeyle, üç kozmik düzeyde tanımlandığı için, hem gök (*asteria, urania*, Yun. *Ουρανία*)⁴⁸⁰ hem deniz (*anadyomene*, Yun. *Αναδυομένη*) hem de yer tanrıçası sıfatlarını kültü içinde barındırmaktadır⁴⁸¹.

Aphrodite kültürüne ait diğer önemli bir anlatı ise, onun *Adonis* ile olan ilişkisi üzerinedir⁴⁸². Adonis, genelde, *Temmuz*'un Yunanlı karşılığı olarak kabul gören ve ölümüyle yerleşik düzeni sonsuza kadar değiştiren yaygın figürdür⁴⁸³. Bu mitos dolayısıyla, Aphrodite ile Kybele arasında bir ilişki kurmak mümkün gözükmemektedir. Her iki tanrıçada, ölümlü erkeklerle (*Adonis*'le ve *Attis*'le) talihsiz ilişkilere girmiştir⁴⁸⁴. Ortaklaşa kullandıkları arı simgesi de kültürlerinin yakınlığını vurgulamaktadır⁴⁸⁵. Bu bakımdan Aphrodite'in Akdeniz ile bağlantısından öte Anadolu'daki benzerlerinin ortaya çıkartılması daha büyük önem taşımaktadır.

Antik Kaynaklarda Aphrodite:

Homerik pasajda Aphrodite, Antik Dönem boyunca ona mal edilen *zevk verici* imgeye uygun olarak tarif edilir⁴⁸⁶: “*Esin Perileri, söyleyin bana ışıldayan*

⁴⁸⁰ Larson, 2007: 116-119.

⁴⁸¹ Eliade, 2003: 345.

⁴⁸² Larson, 2007: 124.

⁴⁸³ Graves, 2010: 86.

⁴⁸⁴ Brody, 2001: 94.

⁴⁸⁵ Graves, 2010: 85.

⁴⁸⁶ Homerik Hymn, V Aphrodite: 1.

Aphrodite'in (kypria) işlerini, tatlı bir tutku uyandırır tanrılarda ve ölümlü erkeklere boyun eğdirir ve havada uçan kuşlara ve kuru toprağın kalan tüm canlılarına ve tüm denizlere ayrıca: hepimiz Tanrıçanın (kythereia) yaptıklarından hoşnuduz.”

Homerik pasaj, tanrıçanın doğumunu geleneğe daha uygun olarak tasvir eder⁴⁸⁷: “Görkemli *Aphrodite'in şarkısını söyleyeceğim, altın taçlı ve güzel (olanın), kent surları denizle korunan Kıpros'un tek hakiminin, bura da doğdu o, Zephros rüzgarının nemli esintisiyle sürüklenerek denizin dalgalarının yumuşak köpükleri üzerinde.”*⁴⁸⁸

Erken dönemlere ait antik metinler, daha çok, *Aphrodite'in Kıbrıslı kökenine vurgu yaparlar*⁴⁸⁹: “*Kypros'ta doğan Kythereia'dan şarkılar söyleyeceğim. Erkekler nazik hediyeler verendir O: gülümseyişi her zaman güzel yüzünde durur, (...) Selam sana Tanrıça, Sağlam İnşa Edilmiş Salamis'in kraliçesi ve etrafı denizlerle çevrili Kıpros'un sahibesi; bana neşeli bir şarkı bağışla. Ve hep seni hatırlayacağım ve tüm şarkılarını da.”*

Orphik metinde *Aphrodite'in* kimi sıfatları ve sıklıkla karşılaştığımız kimi vasıfları şiirsel bir dille açıklanır: “*Gökseldir O (ourania), ünlüdür, gültüsü sevgi doludur (philommeideia), kraliçemizdir, denizden doğandır (pontogenes), geceyi sevendir (philopannyx) (...).*” Ve tanrıçaya⁴⁹⁰: “*Göksel Aphrodite, Paphian'ın Kraliçesi, kara kirpikli Tanrıça, güzel yüzlü,*” şeklinde hitap edilir.

⁴⁸⁷ Homerik Hymn, VI *Aphrodite*: 1.

⁴⁸⁸ Homerik Hymn, Çev. Eti Sina, 2008: 81.

⁴⁸⁹ Homerik Hymn, X *Aphrodite*: 1

⁴⁹⁰ Orphik Hymn, *Khthonian Hermes*.

Roma Dönemi'nde Aphrodite tapınımla öne çıkan Aphrodisias bir kenarda bırakılacak olursak⁴⁹¹, Batı Anadolu'daki Aphrodite kültürüyle ilgili bilgiler Pausanias'ta bulunur⁴⁹²: “*Knidoslular, Aphrodite’i büyük bir onurla korurlar ve Tanrıçaya adanmış bir tapınağa sahiptirler.*” Strabon, Mysia'daki (Apatouron'daki) Aphrodite kültüründen bahseder ve kültürün Aphrodite Apatouros (Yun. *Απατουρος, Büyük Hilekar*) olarak nitelendiğini belirtir⁴⁹³.

Aphrodite Kültünde Ritüeller:

Aphrodite kültürünün öne çıkan festivali, Attika'da yaygın olarak kutlandığı bilinen *pandemos* festivalidir (Yun. *Πανδημος*)⁴⁹⁴. Festival birçok demosun katılımıyla gerçekleştirilirdi⁴⁹⁵ ve özellikle Attika'da büyük önem taşırdı⁴⁹⁶. Örneğin Atina'daki festivalin, fahişeler tarafından da takip edilip kutlandığı bilinmektedir⁴⁹⁷. Festivalde düzenlenen ritüel, Aphrodite'in kutsal kuşunun kurban olarak sunulması ve tapınağın bu kan ile arındırılması ile başlıyordu ve güvercin kurbanı dışında başka türden kanlı eylemlere izin verilmediğinden beyaz renkli erkek keçiler kurban edilmekteydi, sunular arasında çiçekler ve tütüsüler bulunmaktaydı⁴⁹⁸. Kıbrıs'ta, ritüele katılanlara, Aphrodite'in deniz ile bağlantısına

⁴⁹¹ Brody, 2001: 93-109.

⁴⁹² Pausanias, Description of Greece I: 1.3.

⁴⁹³ Strabon, XI: 2.10.

⁴⁹⁴ Pausanias, Description of Greece I: 22.3.

⁴⁹⁵ Stafford, 2007: 79.

⁴⁹⁶ URL 8: <http://www.theoi.com/Cult/AphroditeCult.html#Attika>

⁴⁹⁷ Rosenzweig, 2004: 71.

⁴⁹⁸ URL 9: <https://en.wikipedia.org/wiki/Aphrodisia>

temsilen *tuz* ve taze *ekmek* verilirdi. Aphrodite'in denizle olan bağlantısı, antik kaynaklarda da doğrulanmaktadır⁴⁹⁹.

⁴⁹⁹ Hesiodos, Theogony I: 190-197.

3. ANA TANRIÇA KÜLT ALANLARI-TAPINAKLAR

3.1. Açık Hava Kült Alanları

3.1.1. Beşparmak/Latmos Dağı Kaya Resimleri

Karia'da dışı bir kült etrafında şekillenmiş bir inanca yönelik en erken bulgulara, Bafa Gölü kıyısında bulunan Beşparmak (Latmos) Dağları'ndaki kaya resimleriyle ulaşırsınız (Lev.3/Hrt. 2). Resimlerin şematik-soyut üslubu ve sıkça tekrarlanan dokuma motiflerinin Çatalhöyük'teki ve Hacılar'daki örneklerle olan benzerliği nedeniyle, mağara duvarlarının MÖ 6. ve 5. binyıl boyunca resmedilmiş oldukları kabul edilmektedir⁵⁰⁰.

İkonografi bakımından beş grup içerisinde değerlendirilen resimlerin tek konusunu *insan* oluşturur. İnsan resimleri yanında bezemelere, sembollere ve işaretlere, ayrıca el ve ayak baskılara rastlanır. Hayvan betimlemeleri yok denecek kadar azdır ve *kadın* figürlerinin ağırlıkta olduğu gözlemlenmektedir. Figürler, bir topluluğu vurgulayacak biçimde, kalabalık (tören alayı) olarak resmedilmişlerdir⁵⁰¹.

Betimlemeler iki üslup etrafında şekillenir. Az sayıdaki natüralist üslup örneğindeki kadın figürlerin gövdeleri genelde yuvarlak hatlıdır⁵⁰². Şematik üslubu

⁵⁰⁰ Peschlow-Bindokat, 2006: 95-96.

⁵⁰¹ Peschlow-Bindokat, 2006: 42.

⁵⁰² Peschlow-Bindokat, 2006: Kat. Nr. 11, Res. 45a-b, 46 ve 47.

temsil eden örneklerde başlar ya iki zigzagtan oluşan bir çizgi ya da T harfi şeklinde soyut ve geometrik olarak resmedilmiştir⁵⁰³.

Birinci gruptaki erkek figürleri genelde *çöp adam* biçimindedir. Cepheden resmedilmişlerdir, genelde çıplaktırlar, kollar uzun olarak işlenmiştir ve dirsekten kırılarak yukarı doğru kaldırılmıştır. Az sayıdaki örnekte, parmaklar görülecek biçimde avuçlar vurgulanmıştır. Kalın bacaklıdırlar ve iki yana açılmış vaziyettedir. Hiçbirinde erkeklik organı bulunmaz⁵⁰⁴.

İkinci grupta yer alan kadın figürlerin tamamı, profilden resmedilmiştir. Gövde kısımları uzundur ve göğüsleri belirtilmiştir. Bacakların duruşu çeşitlilik gösterir: ayakta durur, oturur ve çömelir vaziyetteki kadın betimlemeleri ağırlıktadır. Bu betimlemelerin en ayırt edici özelliği olan *dolgun kalçalar* ya yuvarlak ya oval ya üçgen ya da trapez formu sergilemektedir. Ayrıca kalça kısımları bezemelerle süslenmiştir. Kilim motifini andıran bezeğin ya etek ya da önlük olabileceği rahatlıkla ileri sürülebilir⁵⁰⁵.

Üçüncü gruba giren örnekler ise, bir erkek ve bir kadın figürünün bir araya getirilmesinden oluşur. Kadınlar genellikle erkek figüre dönük biçimde ve erkekler ise kadın figürleri kucaklar şekilde resmedilmiştir⁵⁰⁶. Beşparmak'taki kaya resimlerinin ana temasını, *kutsal evliliği* çağrıştıran bu eşleştirmeler meydana getirir.

⁵⁰³ Peschlow-Bindokat, 2006: 36 ve 41.

⁵⁰⁴ Peschlow-Bindokat, 2006: 46 ve Res. 32.

⁵⁰⁵ Peschlow-Bindokat, 2006: 46-47 ve Res. 33.

⁵⁰⁶ Peschlow-Bindokat, 2006: 47 ve Res. 34.

Dördüncü gruptaki betimlemeler hem bir erkek ve yanındaki iki kadından oluşan üçlü gruplar hem de bir erkek ve yanındaki üç veya dört kadından oluşan çoklu gruplar ile temsil edilir. Çiftlerin ve grupların birbirlerine olan aidiyetleri, başlarının üzerine işlenen çizgilerle belirtilmiştir⁵⁰⁷.

Beşinci gruptaki betimlemeler cinsiyetlerine göre eşleşmiş kadın ve erkek gruplarından oluşur⁵⁰⁸. İki erkek çiftin yer aldığı tek bir betimleme bulunurken⁵⁰⁹, iki kadından oluşan çiftler birden çok örnekte karşımıza çıkar. Çiftlerden oluşan kadın betimlemeleri ana-kız sahneleri olarak nitelenir⁵¹⁰.

Genel olarak resimlerin ana konusunu kadınlar ve erkekler (Lev.6/Şek.1) ile törenler oluşturur (Lev.5/Şek.2). Buna karşın erkek figürlerin hiçbirinde erkeklik organı resmedilmemişken, kadın figürlerinin bazıları erkeklik organlarıyla betimlenmiş haldedirler⁵¹¹. Peschlow-Bindokat'a (2006) göre bu durum:

“Tarihöncesi dönem figürlerinden bilinmesine rağmen (...), Latmos kaya resimleri bağlamında çift cinsiyetlilik olarak yorumlanamaz. Bu resimler belirli eylem ya da olayların gerçeğe uygun betimlemeleri olmaktan çok, kadın-erkek ilişkilerinin özünün betim diliyle ifade edildiği şifrelerdir (...). Dolgun kalçası, kadının doğurganlığını ima ettiği gibi, erkeklik organı da bu figürlerin evlenme çağına ya da çocuk sahibi olabilecekleri olgunluğa eriştiklerini gösteriyor olmalıdır. Bunların ikisi de ailenin sürekliliği ya da daha genel bir ifadeyle bereketlilikle ilgilidir.”

⁵⁰⁷ Peschlow-Bindokat, 2006: 47 ve Res. 36.

⁵⁰⁸ Peschlow-Bindokat, 2006: Res. 38.

⁵⁰⁹ Peschlow-Bindokat, 2006: Res. 38 sol alt.

⁵¹⁰ Peschlow-Bindokat, 2006: 49.

⁵¹¹ Peschlow-Bindokat, 2006: Res. 33, 35.

Karadere'nin kuzey yamacında ve deniz seviyesinden yaklaşık 430 metre yüksekte bulunan bir mağara, Beşparmak kaya resimlerinin en dikkat çekici örneğini barındırır⁵¹². Resimde, farklı büyüklükteki 13 bireyden oluşmuş bir topluluk yer almaktadır (Lev. 5/Şek. 1). Bir hayvan betimlemesi olan soldan sekizinci figür ile resmin en sağındaki kadın figür hariç, topluluğun tamamı erkeklerden oluşur. Erkek figürlerin beşi, uzun boyunlu çizgi adamlar olarak tanımlanmıştır. Sahnede yer alan dördüncü, yedinci ve onuncu figürler hem boyutları hem el hareketleri hem de duruşlarıyla diğerlerinden kolayca ayırt edilirler. Soldan dördüncü figür, sahnenin *başkişisi* olarak görülmektedir: ellerini yumruk halinde havaya kaldırmıştır ve kemer şeklini andıran bir yapının altında öne çıkartılarak resmedilmiştir. Başkişi, diğer pek çok figürle birlikte, ya T şekilli ya da anten biçimli olarak tarif edilebilecek bir kafa süsü taşır. Boynuz olarak da yorumlanan bu kafa süsü nedeniyle, Karadere'deki resmin, *dağın tepesindeki iklim tanrıçasına* ait bir külte işaret edebileceği ileri sürülmüştür⁵¹³. Ayrıca mağara girişinin hemen yanında bulunan, kaya tabanı üzerindeki yuvarlak biçimli bir oyuk, iklim tanrıçasına ait bir kültün Beşparmak'taki varlığına işaret olarak kabul görür. Başka bir bakımdan sahne, yağmura yönelik bir tören (yağmur duası) olarak yorumlanmaktadır⁵¹⁴.

⁵¹² Peschlow-Bindokat, 2006: 63 ve Res. 54a, 54b.

⁵¹³ Peschlow-Bindokat'un (2006: 71-72) esas aldığımız yayınında resimdeki erkek figürler *Latmos Dağı Tanrıları-Latmos Dağı Panteonu* olarak yorumlanmış ve resmin kompozisyonu *Yağmur Duası* olarak tanımlanmıştır. Sözü geçen yayında Peschlow-Bindokat, bir tanrıça kültünden bahsetmez. Buna karşın Latmos Kaya Resimleri'nin resmi sitesinde boynuzlu ve boynuz maskeli figürler için *İklim Tanrıçası*'na doğrudan bir gönderme vardır, bkz. URL 10: <http://www.latmos-felsbilder.de/0701.php?l=tur#>

⁵¹⁴ Peschlow-Bindokat, 2006: 67-72 ve Res. 54a, 54b. Bu kurgu-açıklamayı *İklim Tanrıçası'nın Yağmur Büyüsü* olarak tanımlıyoruz.

Karadere kaya resmimin simgesel anlamı üzerine pek çok bakış açısı geliştirebilmek mümkün gözüküyor. Beşparmak'taki kaya resimlerinin MÖ 5. binyılın ilk dönemine tarihlendiriliyor oluşu⁵¹⁵, her şeyden önce, (avcı-toplayıcı bir topluluktan ziyade tarıma geçmiş ve dolayısıyla) etkinliği tanımlanabilecek bir üretim biçimi etrafında örgütlenmiş bir toplulukla karşı karşıya durduğumuz gerçeğini dolaylı bir yoldan pekiştirir. Bu bakımdan Karadere'deki sahnenin, pekâlâ yağmura yönelik bir beklenti etrafında şekillendirilmiş bir tören düzenine denk geldiği ileri sürülebilir. Sahnenin, topluluk tarafından simgeler boyutunda işlenmesi ve istendiği her an görülebilir bir biçimde canlandırılması, evrensel bir olgu gibi durur. Öte yandan Beşparmak toplumunun katı bir ekim-hasat döngüsü içerisinde yer aldığını gösteren hiçbir veriye sahip değiliz⁵¹⁶. Bu bakımdan, resimlerde yalnızca insan ögesinin işlenmiş olması, yine sahnelerde kadın figürleriyle çocukların ağırlıklı bir yer tutması, kaya resimlerinin, topluluk tarafından müdahale edilebilir sorunların çözümüne yönelik geliştirilmiş (örneğin topluluk nüfusunu canlı tutmaya, zordoğumu kolaylaştırmaya yönelik) ritüellerin yansımaları olabileceği ihtimalinin de akılda tutulması gerektiğini hatırlatır⁵¹⁷.

Son olarak, her iki kurgu-açıklamayı (*İklim Tanrıçası'nın Yağmur Büyüsü* ve *Ana Tanrıça'nın Zordoğum Büyüsü*), daha derin bir bakış açısıyla, ortaklıkları vurgulayan ama farklılıkları dışlamayan bir zemine yerleştirmek olasıdır. Bu yaklaşımda mitlerin *işlev* boyutundaki kullanım şekilleri önemli bir yer tutar. Buna göre, yüzeysel anlamda bütün mitler ya bir kozmogoniye ya insanın türeyişini ya bir kuralın ortaya çıkışını ya da bir nesnenin var edilmesini topluluk için anlaşılır bir

⁵¹⁵ Peschlow-Bindokat, 2006: 95-96.

⁵¹⁶ Peschlow-Bindokat, 2006: 83-84.

⁵¹⁷ Bu kurgu-açıklamayı *Ana Tanrıça'nın Zordoğum Büyüsü* olarak tanımlıyoruz.

düzye bçimlendiren temel bir özelliğe sahiptir⁵¹⁸. Mitlerin varlığını izah etmeye kalkıştığı şeyler ne denli çeşitlilikte olursa olsun, bütün *yaratılış* ve *var ediliş* kalıpları, ritüeller vasıtasıyla topluluğun yararına dönüştürülmeye ve tekrar edilmeye elverişli bir yapıdadır. Çünkü bir şeyin kökeninin bilinmesi, hem o şeye egemen olmayı hem de o şey vasıtasıyla başka şeyleri yönlendirmeyi⁵¹⁹ kolaylaştıran bir mantık düzeneğininde beraberinde getirir. İlk kökeni açıklayan mitler, böylece her türlü ritüelin nesnesi haline dönüşür. Özellikle kozmogoni mitleri, hem hastalıkları sağaltma büyülerinde hem zordoğum büyülerinde kullanılmaya yatkındır. Bereketi arttırma ritüellerinde kullanıldıklarının görülmesi ise hiç şaşırtıcı değildir⁵²⁰.

3.1.2. Gerga Kutsal Alanı

Karia'nın kuzeyinde, Çine Çayı'nın hemen doğu yakasındaki Madran Dağı'nda bulunan Gerga Kutsal Alanı, 1,5 km²'lik tepelik bir alan üzerine kuruludur⁵²¹. Kutsal Alan'ın sınırları kuzeybatı tarafında bir temenos duvarı ile belirlenmiştir⁵²². Kutsal alan, gerek barındırdığı devasa adak taşlarından (dikmetaş) ötürü gerekse tapınımaya yönelik sahip olduğu bir takım bulgulardan dolayı (Lev.7/Şek.1, Res.1), açık hava kültlerine yönelik bilgiler verir.

Gerga'daki kutsal alanın (Lev.8/Şek.2) ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, yapıların birbirine benzemesi nedeniyle tek bir dönem

⁵¹⁸ Eliade, 2011: 15-18.

⁵¹⁹ Eliade, 2001: 28.

⁵²⁰ Eliade, 2011: 37-52.

⁵²¹ Bean, 1987: 240.

⁵²² Bean, 1987: 241 ve 242, Çiz. 33

içerisinde (MS 2.-3. yüzyıl) inşa edildiği düşünülmektedir⁵²³. Held (1996), imparator Hadrian Döneminde eski kutsal alanların yeniden canlandırılmasının söz konusu olduğunu belirtmekte⁵²⁴ ve tespit edilen yazıtlardan, kutsal alanın Roma Dönemi içlerine kadar işlevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁵²⁵. Ayrıca, Alabanda'ya olan yakınlığı nedeniyle, antik kente bağlı kutsal bir alan olabileceği de ileri sürülmüştür⁵²⁶. Gerga'da ele geçen heykeller ve aslan motifli bezemeler, burada, Kybele ile ilgili bir kültür varlığına işaret etmektedir⁵²⁷.

Gerga'nın dikkat çeken en önemli mimari ögesi, ana teras üzerinde bulunan ya tapınak ya da mezar-tapınak olduğu düşünülen yapıdır⁵²⁸.Yapı, tıraşlanmış bir kaya zemin üzerinde yükselir (Lev.8/Şek.1). Cephesi güneye dönüktür ve 5 x 3,95 metre boyutlarındadır. 12 metre uzunluğundaki podyumun yüksekliği yaklaşık 0,6 metredir. Hem podyum üzerinde hem de yapının orta kısmında, iki basamaklı piramidal bir kaide bulunur. Kaideler birbirlerine kenetlidir. Yapının köşelerinde ana kaya üzerine işlenmiş aslan pençeleri, podyum cephesinin ortasında iki aslan başı ve kaidenin ilk basamağında ise bir boğa başı kabartması yer alır⁵²⁹.

Blokların tam ortasına 2,30 metre derinliğinde, kült heykelini kaya zemine sabitleyebilmek üzere bir çukur açılmıştır⁵³⁰.Üzerinde taşıdığı heykel taşra üslubunda hatlara sahip olmasına karşın, aslan pençeleri ve boğa başı ilen bezenen

⁵²³ Held, 1996: 64.

⁵²⁴ Held, 1996: 64.

⁵²⁵ Akkurnaz, 2010a: 52 ve 54.

⁵²⁶ Umar, 1999: 194; Sina, 2002: 161.

⁵²⁷ Akkurnaz, 2010a: 54.

⁵²⁸ Held, 1996: 60.

⁵²⁹ Akkurnaz, 2010a: 57-58, Res. 7.

⁵³⁰ Akkurnaz, 2010a: 57.

yapının Kybele kültü ile ilişkili olması muhtemeldir. Vücudunun üst kısmı kayıp olan heykel, elleriyle her iki yanında sütunvari nesnelere tutarken betimlenmiştir⁵³¹. Benzerine Ephesos Artemis’inde rastladığımız⁵³² bu duruş, ikonografik anlamda *meşale tutan tanrıça* imgesiyle de örtüşür⁵³³.

Gerga’yı bir ana tanrıça kültüyle ilişkilendiren diğer bir bulgu ise, kutsal alanda aslan motifinin yoğun bir şekilde kullanılmış olmasıdır⁵³⁴. Ayrıca Gerga’da tespit edilmiş olan dikilitaşlar⁵³⁵, ana tanrıça ve kutsal taş imgelerinin Karia’da birarada kullanıldıklarını göstermektedir⁵³⁶. Gerga’daki dikilitaş imgesi üzerinden Kaunos’un yerel tanrısı Basileus Kaunios⁵³⁷ arasında bir ilinti kurmak mümkün gözükmemektedir⁵³⁸. Kaunios’un resimsiz betimlemesi olarak nitelenen kutsal taşın etrafında deniz kabuklarından ve seramik parçalarından oluşan külte yönelik bulgular ele geçirilmiştir⁵³⁹. Ayrıca üzerinde kutsal taşın resmedildiği sikler MÖ 5. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlendirilmektedir⁵⁴⁰.

⁵³¹ Held, 1996: 61.

⁵³² Sina, 2002: 159.

⁵³³ Akkurnaz, 2010a: 58.

⁵³⁴ Sina, 2002: 160.

⁵³⁵ Akkurnaz, 2010a: Res. 10.

⁵³⁶ Akkurnaz, 2010a: 60, bkz. dipnot 1: “*Perge sikkeleri üzerinde kentin baş tanrısı Artemis ve kutsal taş tasvirleri birarada görülür (Jones 1976, 236). Olasılıkla bu durum Ana Tanrıça ve kült taşı ilişkisinin bir yansımasıdır.*”

⁵³⁷ Öğün ve Işık, 2001: 12.

⁵³⁸ Diler, 2000.

⁵³⁹ Öğün ve Işık, 2001: 91.

⁵⁴⁰ Diler, 2000: 51-53.

Ayrıca Gerga'da tespit edilmiş nişli bir kaya örneği, doğal kaya kütlelerinin kutsallaştırıldığını gösteren bulgular arasında sayılır⁵⁴¹.

3.1.3. Kalem Köyü Basamaklı Sunağı

Basamaklı Sunak olarak ta nitelenen kutsal bir alan, 2007 çalışmalarında Milas'ın Ören ve Selimiye beldelerinin yakınında bulunan Kalem Köyü civarında tespit edilmiştir (Lev.12/Res.1). Kuzey-güney istikametindeki kaya kütlelerinin kuzey kısmında, 9 basamaklı bir yapı yer almaktadır⁵⁴². Basamaklı sunağın en yüksek yeri, takriben 2,80 metre, uzunluğu 4,80 metre ve genişliği 1,52 metredir. Kırık olmasına karşın, ilk basamağın yüksekliği, 0,60 metre olarak ölçülmüştür. Takip eden basamakların yükseklikleri azalmakta ve 0,21 ile 0,14 metre arasında değişen ölçülere uygunluk göstermektedir (Lev.12/Şek.1). Basamak genişliği, genel olarak, 0,41 ile 0,32 metre arasındadır⁵⁴³.

Araştırmacılar, basamakların bitiminde yer alan ve 1,52 x 1,10 metre ölçülerindeki dörtgen platformu, kült sunularının gerçekleştirildiği alan olarak nitelenebilir. Dörtgen alanın hemen arka kısmındaki yükseltide, olasılıkla Artemis/Kybele tapınımına yönelik kabartmalar yer almaktaydı. Cephesinde 0,68 metre ve yanlarda 0,82 metre, arkada 0,70 metre, önce ise 0,80 metre yüksekliğe sahip kaya kütleleri ne yazık ki bugün tahrip olmuş durumdadır. Araştırmacılar, kaya kütlelerini, batı tarafı içbükey olan ve bir podyum düzenlemesine uygun, dörtgen bir yapı olarak tanımlamaktadır⁵⁴⁴.

⁵⁴¹ Diler, 1998: Res. 15.

⁵⁴² Kızıl ve Öztekin, 2009: 304-305, Res. 2-3.

⁵⁴³ Kızıl ve Öztekin, 2009: 294.

⁵⁴⁴ Kızıl ve Öztekin, 2009: 294.

Kalem Köyü'nde tespit edilen Basamaklı Sunak, Phrygia'daki basamaklı kaya kültleri ile karşılaştırılmakta ve benzerliğin Karia'da bulunan diğer örneklerden daha belirgin olduğu ileri sürülmektedir⁵⁴⁵. Bu kaya kültü, Karia'nın muhtelif kısımlarında tespit edilmiş diğer örneklerle koşut olarak, Keramos ile Mylasa arasındaki bölgede de bir ana tanrıça kültürünün bulunabileceğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Kalem Köyü Basamaklı Sunak örneğini, Lykia'daki Antifellos⁵⁴⁶ ve Girdev⁵⁴⁷ benzerleriyle karşılaştırmak mümkündür. Basamaklı Sunak özelinde, ana tanrıça kültleri ile kayaların biçimlendirilmesi arasında bir ilişki kurulabilir⁵⁴⁸.

3.1.4. Kaunos Demeter Kutsal Kayalığı

Karia'nın güneyinde bir liman kenti olan Kaunos'ta, bugün Küçük Kale olarak isimlendirilen alanın limana bakan kısmında, ana tanrıça kültüne adanmış kayalık bir teras bulunmaktadır (Lev.9/Res.1)⁵⁴⁹. Demeter Kutsal Kayalığı olarak tanımlanan ve 32,20 x 31,10 metre boyutlarındaki teras üzerinde (Lev. 36/Şek. 1) Hıristiyanlık Dönemi'ne ait üç nefli bir kilise yapısı yer alır. Kaya üzerindeki doğal çukurların, adak bırakma yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca kayalık alanda, Demeter kültü ile ilişkili bir mağaranın varlığı söz konusudur. Kaunos'taki kutsal alan, Phrygialı ana tanrıça Matar'a adanmış kayalıklar ve Urartu kültlerine ait kaya nişleri ile kıyaslanmaktadır⁵⁵⁰.

⁵⁴⁵ Kızıl ve Öztekin, 2009: 294-295.

⁵⁴⁶ Işık, 1999: 7, Res. 22.

⁵⁴⁷ Işık, 1995: 116.

⁵⁴⁸ Kızıl ve Öztekin, 2009: 295.

⁵⁴⁹ Ögün ve Işık C., 2001, 91-93.

⁵⁵⁰ Işık C., 2011: 21-22.

Kayalık alanda ne bir tapınağa nede bir sunağa ait olabilecek bir iz bulunmuştur. Öte yandan geç döneme ait üç nefli kilise, doğrudan kaya kütesinin üzerine inşa edilmiştir. Kilisenin orta kısmındaki kayalığın tıraşlanmadan bırakılmış olması, alanın bir ana tanrıçaya adanmış olabileceğini gösteren bulgular arasında sayılır. Ayrıca kaya yüzeyindeki doğal çukurların adak bırakma yeri işlevi görmesi, bu kanıyı güçlendirmektedir⁵⁵¹.

Kiliseye ait apsisli duvarın doğu kısmına doğru uzayan ve yapının altına doğru giren iki kabuklu ve düzenli örülmüş bir duvar kalıntısı, en geç Klasik Dönem içlerine tarihlendirilir. Buna karşın duvarın nasıl bir mimari yapıya olduğu kesinlik kazanmamıştır⁵⁵².

Adak çukurlarında ele geçen Attika seramikleri de (Lev. 36/Res.1), kutsal kayalık alanın tarihlendirilmesinde önemli bir yer tutar. Buna göre Kaunos'taki Demeter kültüne yönelik ilk törenler (Thesmophoria) MÖ 5. yüzyıl ile MÖ 4. yüzyıl ortalarında gerçekleştirilmiş olmalıdır⁵⁵³. Ayrıca damgalı kulp ve seramik parçalarından oluşan buluntu topluluğu, kutsal kayalığa yönelik kült faaliyetlerinin MÖ 3. yüzyıl sonlarına kadar sürdürüldüğünü göstermektedir⁵⁵⁴.

Kayalık alandaki adak çukurlarında ele geçmiş buluntular arasında kandiller, figürinler ve minyatür vazolar bulunur. Adak sunularının en önemli kısmını oluşturan buluntu topluluğu, kuşkusuz, kayalığın Demeter ile ilişkilendirilmesini sağlayan, domuz yavrularına ait kemik kalıntılarıdır (Lev.

⁵⁵¹ Işık C., 2010: 95-96.

⁵⁵² Işık C., 2012: 35, Res. 2.

⁵⁵³ Sina, 2002: 257.

⁵⁵⁴ Ögün ve Işık C., 2001: 94.

10/Res. 2)⁵⁵⁵. Demeter'in kutsal hayvanı olarak kabul edilen domuz, tanrıçaya yönelik düzenlenen bereket kült içerisinde önemli bir yere sahiptir⁵⁵⁶.

3.1.5. Kaunos Artemis/Kybele Kutsal Alanı

Bir temenos olarak tasarlandığı anlaşılan alan (Lev.9/Şek.1a), doğu kısmında MÖ 5. yüzyıldan itibaren Kaunos'ta tapınım gördüğü bilinen Soter Tapınağı⁵⁵⁷ (*Basileus Kaunios*) ile batı tarafında tapınımı Kaunos'ta Klasik Dönem içlerine kadar uzanan Aphrodite Euploia Kutsal Odası ile çevrelenmiştir⁵⁵⁸. Kutsal alan, ana kaya tıraşlanarak oluşturulmuştur ve kaya üzerindeki doğal boşluklar kendi mıcırıyla doldurulmuştur. Güney ve kuzey yönünde uzanan duvarlar, kutsal alanı, Soter Tapınağı ile Aphrodite Kutsal Odası arasında kalan geniş bir teras konumuna getirmiştir⁵⁵⁹. Alanın kuzeyindeki kaya kütlesi ise, vurgulanmak istenircesine doğal haliyle bırakılmıştır⁵⁶⁰.

Bahsedilen kaya yükseltisinin hemen güney tarafında, kayalığın içine oyulmuş bir kült odası (mahzen) bulunmaktadır⁵⁶¹. Oda, 2 metre derinliğe sahiptir ve 4,70 x 3,75 metre ölçülerindedir (Lev.9/Şek.1b). Batı duvarı üzerinde 1,35 x 0,85 metre boyutlarında bir mihrap tespit edilmiştir⁵⁶². Ne oda içinde ele geçen yanmış ahşap kalıntıları ne de kumtaşından kemer parçası, odanın ahşap bir çatı

⁵⁵⁵ Işık C., 2011: 22, Res. 13.

⁵⁵⁶ Thomson, 1995: 277-285.

⁵⁵⁷ Diler, 1995: 9; Diler, 2000: 51.

⁵⁵⁸ Öğün vd., 2001: 142.

⁵⁵⁹ Işık C., 2003: 55.

⁵⁶⁰ Işık C., 2003: 56.

⁵⁶¹ Işık C., 2003: Pl. 2-3, Res. 2.

⁵⁶² Işık C., 2003: 57-58.

sistemi ile mi yoksa kemer yapısıyla mı örüldüğünü yeterince açıklayamamaktadır. Buradan yola çıkılarak, yapının herkese açık olmayan bir yer altı kült odası olduğu ve girişlerin-çıkışların yukarıdaki açıklıktan seyyar bir merdiven ile sağlandığı ileri sürülmektedir⁵⁶³.

Kutsal bir kayalık ve onun merkezinde yer alan bir kült odası ile öne çıkan Kaunos Kutsal Alanı'nı, Didyma Artemis Kutsal Alanı'ndaki⁵⁶⁴ ve Letoon Artemis Tapınağı'ndaki⁵⁶⁵ kutsal kayalıklarla karşılaştırmak mümkündür. Kaunos'ta kayalığın doğal yapısında bırakılmış olması, ilk elden ana tanrıça kültlerini çağrıştırmaktadır⁵⁶⁶.

Bunu destekleyen ilk bulgu, Kaunos'taki yer altı kült odasının varlığıdır (Lev.10/Res.1). Kaya cellası olarak ta nitelenen ve bir ana tanrıça kültüne yönelik olduğu düşünülen bu türden mimari uygulamaları Antiokeia'daki Augustus Tapınağı'nın⁵⁶⁷, Aizanoi'deki Zeus Tapınağı'nın⁵⁶⁸ ve Pessinus Tapınağı'nın⁵⁶⁹ yer altı cellalarında da görmek mümkündür.

Diğer bir bulgu ise, kült odasında ele geçmiş olan mermer heykel kaidesidir⁵⁷⁰. Hekatomidler Dönemi'ne tarihlenen kaidenin plinte yuvalarından biri karedir, diğer ikisi ise dikdörtgendir. Kare biçimli yuvanın içine ya bir taht ya

⁵⁶³ Işık C., 2003: 58.

⁵⁶⁴ Tuchelt, 1984: 107.

⁵⁶⁵ Işık, 1999: 32 ve Res. 48.

⁵⁶⁶ Işık C., 2003: 59.

⁵⁶⁷ Büyükkalyoncu, 1996: 60, Lev. 49.

⁵⁶⁸ Nauman, 1979: Tef. 5-7.

⁵⁶⁹ Akurgal, 1990: 503.

⁵⁷⁰ Işık C., 2003: Res. 8, Çiz. 1.

da mobilya benzeri bir figür yerleştirilmiş olmalıdır. Dikdörtgen şekilli yuvalara ise, uzanmış halde birer hayvan (aslan) betimi yerleştirilmiş olması yüksek bir ihtimaldir. Bu haliyle, kutsal hayvanı aslan ile betimlenen Artemis kültüne uygunluk göstermektedir⁵⁷¹.

Kaunos'ta Artemis/Kybele kültüne işaret eden son bir bulgu ise, taban üzerinde ele geçen ve kireç taşından yontulmuş olan heykelciktir⁵⁷². 0,55 metre yüksekliğindeki figür, başında polos ve üzerindeki simgeleriyle taşınabilir bir stel formundadır⁵⁷³. Bu görüntüsüyle Ephesos Artemis'i⁵⁷⁴ ve Artemis Pergaia⁵⁷⁵ ile karşılaştırılmakta ve sonuçta, yer altı kült odasındaki mihrabın içinde olabileceği düşünülen heykelcik, Kybele'yi çağrıştıran *Kaunoslu Artemis* olarak nitelendirilmektedir⁵⁷⁶.

3.1.6. Kaya Deresi (Kybele) Kutsal Alanı

Kybele kültüyle ilişkilendirilen kutsal alan (Lev.13/Res.1), Muğla'daki Güvendağı'nın güney kesiminde, kayalık bir tepe üzerinde yer alır⁵⁷⁷. Kayalara oyulmuş basamaklar ana tanrıça kültüyle ilintilendirilir. Ele geçen işlenmiş bir taş blok parçası, kutsal alana girişi simgeleyen bir kapı olarak yorumlanır. Bu kapı olgusunu Labraunda örneği ile karşılaştırmak mümkündür⁵⁷⁸. Kutsal alanda tespit

⁵⁷¹ Işık C., 2003: 60.

⁵⁷² Ögün vd., 2001: Res. 78.

⁵⁷³ Işık C., 2003: 60.

⁵⁷⁴ Işık, 1999: Res. 52.

⁵⁷⁵ Işık, 1999: Res. 43.

⁵⁷⁶ Işık C., 2003: 60.

⁵⁷⁷ Kızıl ve Öztekin, 2011:414, Res. 12.

⁵⁷⁸ Söğüt vd., 2002: 143-163.

edilen ve büyük taşlarla desteklenen düz platform yapısı ile yine kaya üzerinde görülen kenet yuvaları, külte yönelik işaret olarak yorumlanmaktadır⁵⁷⁹.

3.1.7. Labraunda Artemis/Kybele Kutsal Kayalığı

Lagina'nın Stratonikeia'ya ve Didyma'nın Miletos'a bağlı kutsal alanlar olması gibi, Labraunda'da antik dönem boyunca Mylasalılarca bir kült merkezi olarak kullanılmıştır⁵⁸⁰.

Çomak Dağı'nın güney yamacında yer alan ve Zeus'a ithaf edilen Labraunda'nın⁵⁸¹ hemen 70 metre kuzeydoğusunda, açık hava tapınağı olarak da nitelenebilecek kayalık bir alan bulunmaktadır (Lev.11/Şek.1). Artemis/Kybele kültüne adanmış kutsal kayalık, dromoslu bir mezar yapısının doğusunda, takriben on beşer metre yüksekliğinde karşılıklı iki kayanın hem cephelerinde hem de aralarında yer alır⁵⁸². Ana tanrıça tapınımına ait kalıntılar, kaya nişlerinden, kapı ve basamak düzenlemelerinden, kült törenine yönelik bir akıtma kanalından ve oturma sıralarından oluşmaktadır⁵⁸³.

Giriş kısmındaki 9 niş örneğinin yakın benzerleri hem Latmos Herakleia'da⁵⁸⁴ hem de doğal kayalıklara oyulmuş Beşik Kale'de⁵⁸⁵ tespit edilmiştir. Doğudaki kaya yüzeyine işlenen yatay durumdaki ana nişin

⁵⁷⁹ Kızıl ve Öztekin, 2011: 405.

⁵⁸⁰ Umar, 1999: 62 ve 73.

⁵⁸¹ Söğüt vd., 2002: dipnot 3.

⁵⁸² Söğüt vd., 2002: Pl. 1.

⁵⁸³ Söğüt vd., 2002: 144 ve Çiz. 1-2, Res. 1-2.

⁵⁸⁴ Peschlow, 1995: 128, Res. 6; Peschlow-Bindokat, 1996, 40-42, Res. 48.

⁵⁸⁵ Peschlow, 1986: 156-158, Res. 6-7.

benzerlerine ise Samos'da, Panayır Dağı'nda, Köyceğiz Asartepe'de ve Telmessos'ta rastlamak mümkündür⁵⁸⁶. Biçimleri itibarıyla yapısal farklılıklar sergilemiş olmalarına karşın, nişlerin dinsel anlamlarını belirleyen yönlerinde herhangi bir fark bulunmaz. Labraunda nişleri de, kayaların ve dağların kutsallığını vurgulayan ana tanrıça tapınımına koştut olarak işlenmişlerdir⁵⁸⁷.

Batıdaki kayalığın üzerinde bulunan *kapı* simgesi de, nişler ile benzer bir amaç doğrultusunda⁵⁸⁸ yüzeye işlenmiştir.

Bu anlayışa göre kapılar bir yere girişi temsil ederken, nişler dağın özüne açılışı ifade etmektedir ve bu halleriyle nişleri, tanrıların ve tanrıçaların evlerine açılan kapıların sembolize edilmiş halleri olarak tanımlamak mümkün gözükmektedir⁵⁸⁹. Yazılıkaya'daki Kybele betimlemesinin gösterdiği gibi⁵⁹⁰, Hitit Dönemi'nden itibaren Anadolu'da kaya kapılarında ve nişlerinde ana tanrıça algılanmış ve tapınım görmüştür.

Labraunda'daki basamaklar ise, kayaya paralel bir biçimde yükselirler. Hem kayaya bağlıdır hem de düz bir alan ile sonlanırlar⁵⁹¹. Basamaklı sunakların geniş yapısından⁵⁹² farklı olarak, Labraunda'da, basamakların bitiminde sunu için bir çanak bulunmaz. Bunun yerine, basamakların hemen yanına bir kanal düzeneği açılmıştır.

⁵⁸⁶ Işık, 1999: Res. 6, 4 ve 9.

⁵⁸⁷ Söğüt vd., 2002: 146.

⁵⁸⁸ Belli, 2000: 386.

⁵⁸⁹ Söğüt vd., 2002: 146-147.

⁵⁹⁰ Işık, 1999: 6.

⁵⁹¹ Söğüt vd., 2002: 147-148.

⁵⁹² Sivas, 1999: 165-166; Baldıran ve Söğüt, 2000: Res. 10-11.

Frigya'daki bu tür açık hava tapınımlarında Kybele için *boğa* (Taurobolium) ve Attis için de *koç* (Criobolium) kurban edildiği bilinmektedir⁵⁹³.

Kutsal kayalığın, Zeus'a adanmış bir kült yerinin yakınlarında bulunuyor oluşu⁵⁹⁴, Zeus ile kayalığın ana tanrıçası arasında bir bağ kurabilmeyi mümkün kılmaktadır (Lev.11/Şek.2).

Herodotos, Zeus Labraundos'da yalnızca Kariyalıların kurban verebildiklerini aktarmakta ve dolayısıyla bölgenin Klasik Dönem öncesine giden kült geleneğine dolaylı bir vurgu yapmaktadır⁵⁹⁵.

Zeus'u Labraunda'da, *labraundas* sıfatı altında gösteren bir betimlemesinde, ayakları bitişik halde ve vücudu çapraz şeritlerle sarmalanmış bir şekilde görmekteyiz⁵⁹⁶. Betimlemede başı pololu ve yüzü sakallı Zeus ayakta durmakta, bir elinde çifte balta ve diğer elinde mızrak taşımaktadır. Ephesos Artemisi'ne öykünen bu betimlemeyi Mylasa'nın Roma Dönemi'ne tarihlenen sikkeleri üzerinde de görmek mümkündür⁵⁹⁷.

Zeus'un testisleriyle ve kült elbisesiyle gösterilmiş olması, tanrının burada ana tanrıça ile bağdaştırıldığını ortaya koyar⁵⁹⁸. Bu bağdaştırma, hem Labraunda

⁵⁹³ Özkaya, 1997: 100-103.

⁵⁹⁴ Bean, 1987: 64.

⁵⁹⁵ Herodotos, V: 119.

⁵⁹⁶ Laumonier, 1958: Lev. III/1. Zeus'u dişi formunda gösteren kabartmalar için bkz. a.g.e.: 69, Lev. III/2, 3, 5.

⁵⁹⁷ Anabolu, 1995: 225, Lev. LVIII/2.

⁵⁹⁸ Söğüt vd., 2002: 149.

dışındaki Karia kentlerinde hem de Karia'ya komşu bölgelerde karşımıza çıkmaktadır⁵⁹⁹.

3.1.8. Loryma Artemis Soteira Kutsal Alanı

MÖ 4. ve 3. yüzyıla tarihlenen ve Artemis Soteria'ya ait kutsal alan, Loryma kentinin hemen batısındaki ovalık arazinin üzerinde yer almaktadır⁶⁰⁰.

Buluntular arasında yer alan ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen kireçtaşından aslan başlı sima parçasının, kutsal alana ait olduğu düşünülmektedir⁶⁰¹. Üzerinde, Bizans Dönemi'ne ait bir kilise yapısı bulunmaktadır⁶⁰².

Loryma'daki Artemis Soteira kültünün varlığı antik kaynaklarca da doğrulanmaktadır⁶⁰³. Artemis'in *Soteira* sıfatı, kurtarıcı anlamı taşımaktadır ve kent in savaş sırasında korunmasıyla ilintilidir⁶⁰⁴.

Ayrıca Megara'da, Artemis Soteira Tapınağı'nda⁶⁰⁵ düzenlenen festivaller sırasında tanrıların ve tanrıçaların heykellerinin taşındığı bilinmektedir⁶⁰⁶.

⁵⁹⁹ Söğüt vd., 2002: dipnot 87 ve 88.

⁶⁰⁰ Held, 1997: 173.

⁶⁰¹ Held, 1997: Res. 6.

⁶⁰² Held, 1997: 174.

⁶⁰³ Strabon, XIV: 656.

⁶⁰⁴ Bremmer, 1994: 17.

⁶⁰⁵ Sturgeon, 1995: 498.

⁶⁰⁶ Sissa ve Detienne, 2000: 160.

Kentin güneybatı kısmında, nekropolün altındaki kayalık alanda yer alan Artemis Pergaia'ya ait kutsal alan ise, Loryma'da Artemis'e ait kültlerin yaygınlığına dikkat çekmektedir⁶⁰⁷.

Artemis Pergaia Kutsal Alanı'nın ortasında, olasılıkla üzerinde tanrıçanın heykelinin bulunduğu ve kayanın işlenmesiyle oluşturulmuş bir platform yer almaktadır (Lev.16/Res. 1-2). *Pergaia* sıfatı taşıyan Artemis'in⁶⁰⁸ Loryma'daki varlığı ise, bir rahibeye ait mezar yazıtından bilinmektedir⁶⁰⁹. Loryma'da, Artemis ile birlikte bir Apollan kütlüde bulunmaktadır⁶¹⁰.

3.1.9. Loryma Kybele Deresi

Marmaris'te Daraçya Yarımadası'nın batı ucunda bulunan antik kent Loryma'da, Kybele Deresi olarak isimlendirilen mevkide, iki kutsal alan tespit edilmiştir (Lev.14/Şek.1).

Derenin kuzey yamacındaki büyük kutsal alan, kaya nişi şeklinde biçimlendirilmiştir⁶¹¹.

Kaya zemin üzerindeki nişin yapısı dikdörtgendir ve üst kısmına yuvarlak bir şekil verilmiştir. İçinde bir kabartma olduğu düşünülen niş, ana tanrıça kültlerine uygun olarak, kaya üzerindeki bir *kayı* simgesi ile çerçevelenmiştir (Lev.14/Şek.2). Nişin hemen ön tarafında, üç sıra bloktan tertip edilmiş bir teras

⁶⁰⁷ Held, 2000a: 296 ve Res. 5-6.

⁶⁰⁸ Held, 2003: 67 ve Res. 8.

⁶⁰⁹ Held, 2000a: 296 ve Held, 2003: 67.

⁶¹⁰ Held, 1997: 175 ve Held, 2000a: 297 ve Res. 7.

⁶¹¹ Held, 2001: Res. 11-13.

düzenlemesi bulunur. Ana tanrıça kültünün uygulanaşına yönelik buluntu, nişin üzerindeki düzlüğe oyulmuş kaya tabanıdır. Ayrıca kutsal alanda su geçirmeyen sıva ile korunmuş bir oda ve iki sarnıç yapısı yer almaktadır⁶¹².

Alanı Kybele ile ilişkilendirecek herhangi bir yazıt ele geçmemiş olmasına karşın, görünümüyle kutsal bir mağara girişini anımsatan kaya nişi, Anadolu'nun pek çok yerinde bu şekilde tapınım gören bir ana tanrıça kültünün Loryma'daki varlığına işaret olarak kabul edilmektedir⁶¹³.

3.1.10. Okkataş (Kybele) Tahtı

Thera'nın lokalizasyonuna yönelik Ula ve Yerkesik çevrelerinde yürütölen yüzey araştırmaları sırasında, deniz seviyesinden 700 metre yükseklikte, Okkataş olarak tanımlanan tepe üzerinde (Lev.13/Res.2), tahkimatla çevrelenmiş bir akropolis ile ana kaya üzerine işlenmiş ve araştırmacılar tarafından Kybele Tahtı olarak isimlendirilen, mimari kalıntılara rastlanmıştır⁶¹⁴. Ayrıca iç surun hemen altında, kayaya oyulmuş nişler tespit edilmiştir⁶¹⁵.

⁶¹² Held, 2001: 155-156.

⁶¹³ Held, 2001: 156.

⁶¹⁴ Baran, 2012: 90 ve 99, Fig. 5.

⁶¹⁵ Baran, 2012: 99, Fig. 6.

3.2. Ana Tanrıçaya Adanmış Tapınaklar

3.2.1. Amyzon Artemis Tapınağı

Amyzon, Aydın'ın Koçarlı ilçesine bağlı Gaffarlar ile Akmescit köyleri arasında kalan ve bugün Asar Tepe/Mazin Kalesi olarak isimlendirilen tepelik bölge üzerinde kurulmuştur⁶¹⁶. Kent, Alinda'nın hemen kuzeyindeki kıraç arazide bulunur (Lev.2/Hrt.2).

Kentin tarihi üzerine bilgilerimiz sınırlıdır. Strabon, kentin ismini Attika-Delos Deniz Birliği'ne ödenen vergi listesi içinde sayar ve kenti, Herakleia, Euromos ve Khalketor ile birlikte, bölgedeki diğer büyük kentlere bağlı küçük bir yerleşim (peripolion) olarak tanımlar⁶¹⁷.

Amyzon'daki Artemis/Apollon Tapınağı, kutsal bir alan içerisindedir ve doğu-batı istikametinde uzanmaktadır(Lev.16/Şek.1)⁶¹⁸.

Tapınağın cephesi, batı kısmındadır. Sütun sayısını gösterecek bir bulguya rastlanmamasına karşın, cella ile krepis arasındaki mesafe, peripteros bir düzenlemeye sahip olduğunu göstermektedir⁶¹⁹. Dor düzenine sahip tapınak, stylobat seviyesine kadar korunmuş durumdadır⁶²⁰.

⁶¹⁶ Umar, 1999: 252.

⁶¹⁷ Strabon, XIV: 2.

⁶¹⁸ Robert, 1983: 69.

⁶¹⁹ Akkurnaz, 2007: dipnot 7.

⁶²⁰ Mansel, 1999: 423.

Artemis/Apollon Tapınağı, 9,55 x 16,20 metre ölçülerine sahiptir. Kare planlı cellası 7,50 x 7 metre boyutundadır. Pronaosunun ölçüleri 5 x 7 metre olarak hesaplanmıştır⁶²¹. Alanda ele geçmiş ve çatı düzenlemesine ait olan mimari terrakotta buluntuları⁶²², Artemis/Apollon'a adanmış tapınağın erken evrelerine işaret eder. Tapınakları hem hava şartlarına karşı korumak hem de süslemek maksadıyla kullanılan pişmiş mimari terrakottalar, bölgenin Arkaik ve Klasik dönemlerdeki mimari birlikteliğini göstermesi bakımından önemlidir. Karia'da, başta Euromos ve Hacıbayramlar olmak üzere, pek çok tapınağın erken evrelerine ait mimari terrakotta örnekleri mevcuttur.

Tapınağın içinde yer aldığı kutsal alan, ikili bir teras üzerine inşa edilmiştir. Teras, aynı zamanda sur işlevi görür. Kutsal alan, Lagina'da Hekate Kutsal Alanı'nda olduğu gibi, çevredeki diğer yerleşimler tarafından da kullanılan bir kült merkezi olarak tasarlanmıştır⁶²³.

Doğu yönünde, sunak olduğu düşünülen bir yapının kalıntıları tespit edilmiştir. Yapıya ait mermer bloklar, tapınak düzenlemesinden farklı olarak, kare biçimindedir ve kaba bir işçiliğe sahiptir. Buna karşın yapının tapınak ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir⁶²⁴. Tapınak, Hekatomidler Dönemi'ne aittir⁶²⁵. Idrieus tarafından yaptırılan propylon, ele geçen bir yazıt doğrultusunda MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir⁶²⁶.

⁶²¹ Robert, 1983: 9.

⁶²² Robert, 1983: 63, Res. 35.

⁶²³ Laumonier, 1958: 429.

⁶²⁴ Özkaya ve San, 2002: 247.

⁶²⁵ Tırpan, 1999a: 461.

⁶²⁶ Robert, 1983: Fig. 2; Mitchell, 1984: 87; Ortaç, 2001: 11-12.

Amyzon'da Artemis'e adanmış bir tapınağın ve kutsal alanın bulunduğunu gösteren en önemli bulgular ise, Hellenistik Dönem'e tarihlenen yazıtlardan gelir⁶²⁷. Yine bu yazıtlardan, kutsal alanda Artemis ile birlikte Apollon'a da tapınıldığı anlaşılmaktadır⁶²⁸.

S. Akkurnaz, Artemis ve Apollon ile ilişkili kutsal alanları şu şekilde sınıflar: Alabanda'da⁶²⁹ ve Miletos'ta⁶³⁰ olduğu gibi ya ayrı kutsal alanlar oluşturulmuş ya da Amyzon'da⁶³¹ ve Ephesos'ta⁶³² olduğu gibi ortak bir kutsal alan içerisinde tek bir tapınağa bağlı kalınarak birlikte tapınım görmüşlerdir⁶³³.

Bunun yanında, Klaros⁶³⁴, Letoon⁶³⁵ ve Didyma⁶³⁶ ortak kutsal alanlarında her bir kült adına ayrı tapınakların inşa edildiği de görülmektedir.

MÖ 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen başka bir yazıt ise, Pers kökenli bir ailenin Artemis/Apollon kültüründe rahiplik görevi üstlendiğinden ve Amyzon kenti ile ilgili bir takım önemli kararların alındığından bahsetmektedir⁶³⁷.

⁶²⁷ Welles, 1934: 169-171; Robert, 1983: 118.

⁶²⁸ Marchese, 1976: 116.

⁶²⁹ Bağdatlı, 2001: 8-9.

⁶³⁰ Greaves, 2003: 110, Res. 3.

⁶³¹ Robert, 1983: 141.

⁶³² Bammer ve Muss, 1996: 39.

⁶³³ Akkurnaz, 2007: dipnot 320.

⁶³⁴ Şahin N., 1998: 46.

⁶³⁵ Courtils, 2003: 152.

⁶³⁶ Greaves, 2003: 145.

⁶³⁷ Robert, 1953: 12.

Yazıt, ayrıca, Artemis'in Amyzon'da, Pers Tanrıçası Anahita ile bağdaştırıldığını göstermektedir⁶³⁸.

Artemis ile Apollon kültünün bir arada bulunmasına karşın, Amyzon'da tanrıçanın daha baskın bir konumda olduğu ileri sürülebilir. Kente ait sikkelerin ön yüzlerinde her zaman Artemis betimlemeleri yer alırken, Apollon sadece simgeleri olan kithara/lyra ve tripod (üçayak) simgeleri ile siklerin arka yüzlerine dahil edilmiştir⁶³⁹.

Artemis/Apollon kültünün yanında, Amyzon'da Zeus'a bir kült de bulunmaktadır. 'Giritli, Girit Doğumlu' anlamına gelen *kretagenetes* sıfatı, Amyzon'a II. Antiokhos tarafından getirilmiş ve kentin resmi kültüne dönüştürülmüştür⁶⁴⁰.

Zeus'un Amyzon'da taşıdığı sıfatın görünümüne yönelik açık bir bulgu elde edilememiştir. Buna karşın Zeus kültünü bir doğa tanrısıyla ilintilendirmek ve *Zeus Kretagenetes* ismine, bitkilerin ölmesi ve yeniden doğmasıyla ilgili ana tanrıça tapınımına has özelliklerin yüklenmesi mümkün gözükmektedir⁶⁴¹.

Örneğin Labraunda'da, *Zeus Labraundos*'un giysisi üzerine işlenen *Artemis Ephesia*'ya özgü meme betimlemeleri⁶⁴², Karia kült geleneğinin bu türden bağdaştırmalara uzak olmadığını göstermektedir.

⁶³⁸ Laumonier, 1958: 430; Sekunda, 1991: 93.

⁶³⁹ Robert, 1983, 41.

⁶⁴⁰ Satış, 2008: 156.

⁶⁴¹ Sina, 2002: 129.

⁶⁴² Sina, 2002: 41.

3.2.2. Börükçü Artemis Tağnağı

Börükçü (Koliorgi)⁶⁴³, Stratonikeia'dan Lagina Hekate Kutsal Alanı'na uzanan yolun 6 kilometre uzağında yer alır (Lev.4/Hrt. 5). Börükçü'ye ait yerleşimin merkezi ise, bu kutsal yolun doğu yamacındaki teraslar üzerinde bulunur⁶⁴⁴.

Börükçü'deki düzenli kazılar ve araştırmalar, 2003 yılında A.A. Tırpan başkanlığındaki bir ekip tarafından başlatılmış ve Stratonikeia çalışmaları içerisine dahil edilmiştir⁶⁴⁵.

Artemis'e adandığı düşünülen tapınak, kutsal bir alan içinde bulunur (Lev.17/Şek.2). Hem kutsal alan hem de tapınak, doğu-batı istikametinde inşa edilmiştir⁶⁴⁶. Anıtsal bir görünüm arz etmez. Bununla birlikte alana giriş, kuzeybatı köşesinin batıya bakan cephesinden sağlanır⁶⁴⁷. Temenos duvarına ait 0,80 metre yüksekliğindeki duvarların tamamı günümüze ulaşmıştır⁶⁴⁸.

⁶⁴³ Ele geçen bir yazıttan Börükçü olarak isimlendirilen bu mevkiinin Koliorgi olabileceği düşünülmektedir. Bkz. Aydaş, 2006: 111-112.

⁶⁴⁴ Söğüt, 2012: 555.

⁶⁴⁵ Bkz. Tırpan ve Gider, 2011: 374-395; Tırpan ve Söğüt, 2004: 87-100; Tırpan ve Söğüt, 2005: 371-386; Tırpan ve Söğüt, 2006: 257-270; Tırpan ve Söğüt, 2007: 591-612; Tırpan ve Söğüt, 2008: 387-410; Tırpan ve Söğüt, 2009: 243-266; Tırpan ve Söğüt, 2010: 505-527; Söğüt, 2012: 553-586.

⁶⁴⁶ Tırpan ve Söğüt, 2006: 262-263, Res. 12-14.

⁶⁴⁷ Söğüt, 2012: 559.

⁶⁴⁸ Söğüt, 2012: Fig. 12.

Tapınak, kutsal alanın güneydoğu tarafına, cella kısmı temenos duvarının dışında kalacak şekilde inşa edilmiştir (Lev.17/Şek.1). Peribolosa ve tapınak duvarlarına ait kalıntılar, orta büyüklükteki düzensiz taşlardan oluşmaktadır. Duvarların örgüleri, çift sıra halinde tanzim edilmiştir. Peribolosa ait duvarların genişliği 0,70-0,80 metre ve tapınağa ait duvarların genişliği 0,65-0,80 metre arasında değişen ölçülerdedir⁶⁴⁹.

Artemis Tapınağı'nın pronaos kısmı kutsal alan sınırları içerisinde kalmasına karşın tapınağın cella kısmının temenos duvarlarının dışında bırakılmasının ana nedeni⁶⁵⁰, kutsal alanın boyutlarıyla ilgilidir. Benzerine Dodona'da⁶⁵¹ rastladığımız bu tür uygulamalardaki temel amaç, küçük temenos alanlarının verimli kullanılmasına olanak sağlamak ve tapınım için olabildiğince geniş mekânların oluşturulabilmesine imkân vermektir.

Tapınağın pronaos kısmının ön tarafında, depolama kapları olarak nitelenen buluntular ele geçmiştir (Lev.17/Res.1). Bu alanda yer alan kapların, Artemis kültüne yönelik tapınımlar için kullanıldıkları düşünülmektedir⁶⁵².

Alanın ve tapınağın Artemis'e adanmış olabileceğini gösteren en önemli bulgu, daha alt teraslarda ele geçmiş ve üzerinde Artemis'e sunulan bir adakla ilgili paragraflar bulunan yazıttır⁶⁵³. Bulunduğu zeytinyağı işliği ile ilişkilendirilemeyen yazıtın, kutsal alandan düşmüş olabileceği tahmin

⁶⁴⁹ Söğüt, 2012: 559-560.

⁶⁵⁰ Söğüt, 2012: Fig. 13.

⁶⁵¹ Gruben, 2001: 116-119.

⁶⁵² Söğüt, 2012: Fig. 14.

⁶⁵³ Tırpan ve Ekici, 2010: 316, Fig. 6.

edilmektedir⁶⁵⁴. Ayrıca başka yazıtlardan da bölgenin Arkaik ve Klasik evrelerinde Artemis tapınımlarının olduğu bilinmektedir⁶⁵⁵.

Daha üst teraslarda ele geçmiş diğeri bir yazıttan ise, Artemis ile birlikte Börükçü'de, Kariyalı bir Zeus kültüne eşzamanlı olarak tapıldığı anlaşılmaktadır⁶⁵⁶. BDA1 olarak numaralandırılan bir dokuma atölyesi içinde, Zeus'a adanmış küçük bir sunak yapısı tespit edilmiştir. Başka bir yazıt, Börükçü'de, Apollon kültürünün de (*koliorgi*) bulunduğu işaret eder⁶⁵⁷.

Hem Artemis'in hem de Apollon'un yazıtlarda *Koliorgili* olarak anılması, Börükçü'de birlikte tapınım gördüklerini kanıtlar niteliktedir⁶⁵⁸.

Ayrıca Panamara'da bulunan Zeus/Hera kültü⁶⁵⁹, bölgede erken tarihlerden itibaren hem bir ana tanrıçaya hem de onunla eşleştirilen bir tanrıya birlikte tapınıldığını göstermesi bakımından önemlidir.

Genel bir tarihlendirme çerçevesinde, Geç Geometrik Dönem'e ait seramik örnekleri de içeren buluntular, Börükçü'nün MÖ 8. yüzyıldan MS 5. yüzyıla değin iskan edildiğini ortaya koymaktadır. Stratonikeia ile Lagina arasındaki *kutsal yol* ise, MÖ 8. yüzyıldan itibaren kullanılmıştır⁶⁶⁰.

⁶⁵⁴ Söğüt, 2012: 560.

⁶⁵⁵ Şahin, 1973: 187-195; Şahin, 2010: 2.

⁶⁵⁶ Tırpan ve Söğüt, 2006: 263, Res. 15.

⁶⁵⁷ Sina, 2002: 77.

⁶⁵⁸ Deschamps ve Cousin, 1888: no. 9, 10, 21, 38, 50.

⁶⁵⁹ Sina, 2002: 83.

⁶⁶⁰ Söğüt, 2012: 569.

3.2.3. Euromos Arkaik Artemis/Hekate Tapınakları

Euromos'ta ele geçen Arkaik Dönem'e ait mimari terrakotta buluntuları, burada tapınım görmüş Artemis/Hekate kültürünün varlığına dair olan bulguları güçlendirmektedir.

Selimiye-Milas karayolu üzerinde bulunan antik Mylasa kenti, Milas'a 12 kilometre uzaklıkta yer almaktadır (Lev.2/Hrt.2). Bugünkü haliyle kent, Selimiye Vadisi'nin kuzey tarafında bulunan tepelerin batı etekleri üzerine konumlandırılmıştır⁶⁶¹. Antik dönemde Kybersos olarak isimlendirilen nehrin kollarından biri, Euromos'un içinden geçmektedir⁶⁶².

Euromos'taki ilk kapsamlı çalışmalar, 1967'de Ü. Serdaroğlu başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir⁶⁶³. B. Aran'ın, Euromos'taki Zeus Tapınağı'nın tarihlendirilmesine yönelik yayınları bulunmaktadır⁶⁶⁴. Bu tarihlerden sonra kesintiye uğrayan çalışmalar, 2011 yılında A. Kızıl tarafından tekrar başlatılmış ve günümüze kadar sürdürülmüştür⁶⁶⁵.

Roma Dönemi'nde son halini almış bulunan Zeus Lepsynos Tapınağı'nın kuzeybatı köşesinde yer alan bir bothros içinde, Arkaik Dönem'e tarihlendirilen ve yaklaşık 800 parçadan oluşan mimari terrakottalar bulunmaktadır⁶⁶⁶. Büyük çoğunluğu Bodrum Müzesi'nde tasniflenmiş arkaik terrakottalar üzerinde S.

⁶⁶¹ Umar, 1999: 34.

⁶⁶² Bean, 2000: 29.

⁶⁶³ Serdaroğlu, 1969: 47-48.

⁶⁶⁴ Aran, 1968: 60-67.

⁶⁶⁵ URL 11: http://euromos.mu.edu.tr/arastirma_tarihcesi.html

⁶⁶⁶ Serdaroğlu, 1971: 47-48.

Ateşlier tarafından yürütülen kapsamlı çalışmalarda, hem söz konusu buluntuların aynı kutsal alan içerisinde yer alan birden fazla yapıya ve sunağa ait olabileceği görüşü üzerinde durulmaktadır⁶⁶⁷.

Mimari terrakottaların en ayırt edici özelliği, bunların bir bothros içinde ele geçmiş olmasıdır. Diğer bir özelliği ise, birden çok yapıya ait çatı bezeme malzemesi içermesidir. Antefikse ve yanal simaya ait parçaların bir arada bulunması, kutsal alan içerisinde birden çok yapının var olduğuna işaret etmektedir⁶⁶⁸. Ayrıca buluntular arasında herhangi bir taş parçaya rastlanmamış olması, yapının üst kısmını oluşturan çatı malzemesinin ahşaptan ve pişmiş toprak levhalardan üretildiğini ortaya koymaktadır⁶⁶⁹.

Arkaik Dönem'e ait ve ihtimalle İon düzenindeki yapılar⁶⁷⁰, Zeus Lepsynos Tapınağı'nın Klasik ve Hellenistik dönemlerdeki inşası sırasında sökülerek bir bothros içine kaldırılmıştır. Malzeme üzerinde herhangi bir yangın izine rastlanmamış olması, ahşap aksamı eski yapıların yıkılmaya yüz tutmuş olabileceğini düşündürmektedir⁶⁷¹.

Akrotere ait 10 parça saptanmıştır. 80-90 santimetre çapındaki akroterin merkezinde bir Gorgon başı tasviri yer alır⁶⁷². Figür, siyah zemin üzerine

⁶⁶⁷ Ateşlier, 2006: 59-72; Ateşlier, 2009: 151-158; Ateşlier, 2011: 123-137.

⁶⁶⁸ Ateşlier, 2006: 61. Doç. Dr. Ateşlier, yağmur oluşuna sahip yanal sima parçalarının kullanıldığı mimari bir düzenleme içerisinde, ayrıca antefiks kullanımının gerekli bulunmadığı saptaması üzerinde durmaktadır.

⁶⁶⁹ Ateşlier, 2006: 66.

⁶⁷⁰ Ateşlier, 2011: 123.

⁶⁷¹ Ateşlier, 2006: 70.

⁶⁷² Ateşlier, 2009: 253, Res. 2.

işlenmiştir, yanlara ve yukarıya doğru çıkan yılan başları krem renkli noktalarla gösterilmiştir. Akroterin kenar kısmını, kırmızı ve siyah boyalı İon kyme kuşağı çevrelemektedir⁶⁷³. Başından çıkan yılanlarla tasvir edilmiş bir Gorgon başı figürüne sahip bu akroter örneği, İonia'nın güney kısmındaki Arkaik Dönem tapınak mimarlığında hem yeni bir olgu olarak kabul edilmekte⁶⁷⁴ hem de Gorgon ile Artemis arasında kurulabilecek bir ilintiye yeni bir bakış açısı getirmektedir⁶⁷⁵.

Alınlık kabartmasına ait parçalar, krem rengine boyanmış bir zemin üzerine farklı tonlardaki renklerle detaylandırılmıştır. İlk kabartma, sakallı bir erkek figürüyle temsil edilir. Elinde bir içki boynuzu tutmaktadır. Boynuz, sağ göğsüne yaslanmış bir biçimde işlenmiştir. Saçları, lüle yaparak göğsünün üzerine doğru inmektedir. Giysisinin yuvarlak yakası, kırık olan boyun kısmında görülebilmektedir⁶⁷⁶. İkinci kabartmadaki figürün başı sağdadır ve gövdesi sola uzanacak biçimde işlenmiştir⁶⁷⁷. Sol elinde bir içki kabı tutması muhtemeldir⁶⁷⁸.

Ziyafet Sahnesi'nin işlendiği bu kabartma parçalarını, Larissa'daki benzer bir sahnenin yer aldığı friz parçalarıyla karşılaştırmak mümkündür⁶⁷⁹. Benzer bir ziyafet sahnesi içeren Sardeis alınlığı, MÖ 430-420 yıllarına tarihlendirilir⁶⁸⁰. Ayrıca, friz kabartmalarını arka zemine tutturmaya yarayan çivi deliklerinin Euromos örneklerinde kabartma yüzeyinin arka kısmında değil de alt yüzeyinde

⁶⁷³ Ateşlier, 2006: 62, Res. 2; Ateşlier, 2009: 153.

⁶⁷⁴ Ateşlier, 2006: 63.

⁶⁷⁵ Ateşlier, 2009: 153.

⁶⁷⁶ Ateşlier, 2006: 64.

⁶⁷⁷ Ateşlier, 2006: Res. 6.

⁶⁷⁸ Ateşlier, 2006: 64-65.

⁶⁷⁹ Åkerström, 1966: Taf. 29. 1; Ateşlier, 2006: Res. 7.

⁶⁸⁰ Hanfmann, 1981: 82 ve 87.

yer alması, kabartma parçalarının bir alınlığa ait olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir⁶⁸¹. Arkaik Dönem'e tarihlenen tapınaklarda alınlık buluntusuna rastlanmamış olması, Euromos alınlık kabartmalarının önemini bir kat daha arttırmaktadır⁶⁸².

Tanrılar Alayı olarak isimlendirilen friz kabartmasına ait parçalar, mimari terrakottalar içinde bugüne kadar benzerine rastlanmamış bir örneği temsil eder⁶⁸³. İkişerli sıra halinde, kanatlı at figürlerinin çektiği arabalarla bir tören alayı oluşturulmuştur (Lev.18/Res.1)⁶⁸⁴. Atların boyundurukları, dikey at nalı şeklindedir⁶⁸⁵. Boyunduruklar üzerinde çatal dilli yılan ve grifon protomları mevcuttur (Lev.18/Res.4). Grifon protomu taşıyan boyunduruk motifli mimari terrakotta örnekleri hem Larissa'dan hem de Phokaia'dan bilinmektedir⁶⁸⁶. Arabaların üzerinde, önde erkeklerden ve arkada kadınlardan oluşan çiftler yer alır⁶⁸⁷. Sahnede bulunan beş arabaya birer çocuk ve köpek figürü eşlik eder (Lev.18/Res.2)⁶⁸⁸. Çocuklar arabaların bir adım önünde yürümekte ve ellerinde ya çan ya da kandil tutmaktadır. Köpek figürleri, arabaların altında, alaya eşlik eder şekilde betimlenmiştir⁶⁸⁹.

⁶⁸¹ Ateşlier, 2006: 65.

⁶⁸² Ateşlier, 2006: dipnot 70.

⁶⁸³ Ateşlier, 2006: 66.

⁶⁸⁴ Ateşlier, 2006: Res. 10-11.

⁶⁸⁵ Ateşlier, 2006: Res. 11.

⁶⁸⁶ Åkerström, 1966: Taf. 25. 1-4; Akurgal, 1962: Pl. 101. Fig. 24.

⁶⁸⁷ Ateşlier, 2006: Res. 12.

⁶⁸⁸ Ateşlier, 2006: Res. 13 ve 14.

⁶⁸⁹ Ateşlier, 2006: 67.

Son olarak, Kentaumakhia Sahnesi'ni içeren friz kabartmasına ait parçalar (Lev.18/Res.3), hem figürlerin korkutucu yüz ifadeleriyle hem de iki elleriyle tuttıkları savaş aletleriyle dikkat çeker⁶⁹⁰. Sahnede yer alan figürlerin arasına siyah-mor ve kırmızı-beyaz renkli rozet motifleri işlenmiştir⁶⁹¹. Korkutucu yüz ifadeleri, Akalan malzemesi⁶⁹² içinde yer alan kabartma parçalarıyla karşılaştırılır⁶⁹³. Amyzon'da ele geçmiş ve mimari bir terrakotta parçası olarak değerlendirilen bir friz parçası da kentauros tasviri içermektedir⁶⁹⁴.

Euromos mimari terrakotta buluntularını Hekate/Artemis kültleriyle ilişkilendirebileceğimiz veriler, Tanrılar Alayı Sahnesi'nde yer alan köpek figürleri, frizdeki boşlukları doldurmak amacıyla değil de belli bir hedefe doğru ilerleyen gruba eşlik etmiş gibi, ikonografik bakımdan alayın bir parçası olarak resmedilmiş izlenimi uyandırır⁶⁹⁵. Dolayısıyla sahnedeki köpek figürleri ile Hekate/Artemis kültlerinde karşımıza çıkan köpek kurbanı ritüelleri arasında dolaylı bir bağlantı kurmak mümkün gözükmektedir: Artemis'in Thessalia'da⁶⁹⁶ ve Hekate'nin Lagina'da 'kavşakların tanrıçası' anlamına gelen *enodia* sıfatıyla⁶⁹⁷ tapınım gördüğü ve bu kült içinde siyah dişi köpek kurbanının önemli bir yer

⁶⁹⁰ Ateşlier, 2006: Res. 15.

⁶⁹¹ Ateşlier, 2006: 68.

⁶⁹² Åkerström, 1966: Taf. 65. 1.

⁶⁹³ Ateşlier, 2006: 68.

⁶⁹⁴ Åkerström, 1966: Taf. 117.

⁶⁹⁵ Ateşlier, 2006: 67 vd.

⁶⁹⁶ Thomson, 1995: 306.

⁶⁹⁷ Orphik Hymns, I Hekate.

tuttuğu bilinmektedir⁶⁹⁸. Genelde, *ölüler diyarının bekçileri* olarak anlamlandırılan köpek imgesi⁶⁹⁹, aynı zamanda tahılın bereketine yönelik geliştirilen imgelerle de yakından ilişkilidir⁷⁰⁰. Roma Dönemi Stratonikeia sikkeleri üzerinde görülen köpek betimlemeleri⁷⁰¹, Karia’da Hekate’nin her şeyden önce yer altı dünyası ile ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır.

Euromos Arkaik Dönem mimari terrakottaları arasında yer alan Gorgon başı betimlemeleri, hem akroter⁷⁰² hem de antefiks⁷⁰³ buluntuları üzerinde karşımıza çıkar. Benzer şekilde Hekate, Karia’nın geç dönem tasvirlerinde, ya ellerinde taşıdığı ya da saçlarına dolanmış yılanlarla betimlenmiş olarak karşımıza çıkar⁷⁰⁴. Gorgon Medusa’nın bir yer altı tanrıçası şeklinde görülmesi ve kocası Poseidon’un yer altı kültürle ilgili atların yaratıcısı olması⁷⁰⁵, hiç değilse Euromos’taki mimari terrakotaların ait oldukları kültün ve tapınağın adandığı tanrılar/tanrıçalar hakkında bilgi verir.

⁶⁹⁸ Pedley, 1974: 98-99. Hekate kültüründeki köpek imgesi için, Lycophron, *Alexandra*: 1174; Pseudo-Hyginus, *Fabulae*: 111; Ovid, *Metamorphoses* XIV: 430 ve 561 ve Ovid, *Metamorphoses* VII: 362.

⁶⁹⁹ Cook, 1940: 408.

⁷⁰⁰ Sina, 2002: 107.

⁷⁰¹ Ekici, 2013: Lev. 5, Kat. No. 90-92 ve 95.

⁷⁰² Ateşlier, 2006: Res. 2.

⁷⁰³ Ateşlier, 2006: Res. 4.

⁷⁰⁴ Sina, 2002: 101.

⁷⁰⁵ Eliade, 2003: 327-328. Ayrıca Poseidon’un etimolojisi için *-posis das* (yerin kocası) anlamı getirilmektedir, bkz. Eliade, 2003: 327.

Son olarak, MS 2. yüzyıla tarihlenen Zeus Lepsinos Tapınağı⁷⁰⁶, Euromos'ta Zeus'un bir külte sahip olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Zeus'un, Euromos'a ait geç dönem sikkeler üzerinde *ephesia* sıfatına uygun olarak memeli bir şekilde tasvir edilmesi⁷⁰⁷, Artemis ile Zeus kültlerinin Roma Dönemi içerisinde birlikte tapınım gördüklerini açığa vurur.

3.2.4. Hacıbayramlar Arkaik Tapınaklar

Hacıbayramlar, Yatağan'dan Turgut'a giden yolun üzerinde yer alır (Lev.4/Hrt.5). 1971 ve 1972 senelerinde Ü. Serdaroğlu tarafından kazılar düzenlenmiştir⁷⁰⁸. Yerleşim yeri, küçük bir höyük şeklinde düzenlenmiştir. İlk kazılarda, kalın duvarlı ve kare planlı odalara rastlanan Hacıbayramların en bilinen buluntuları, 'Milas'ın Keklikleri' olarak bilinen pişmiş topraktan mimari terrakotalardır⁷⁰⁹.

Arkaik Dönem'de yaygın olarak kullanılan pişmiş toprak mimari terrakotalar, hem çatı düzenlemesini örtmek üzere hem de yapı cephelerini ve yan yüzlerini kaplamak amacıyla kullanılmıştır. Hacıbayramlar buluntuları, bu doğrultuda ikinci grubu oluşturur: buluntular, yapıların yan yüzlerinde kullanılan yanal simalar ve cephelerde kullanılan eğimli simalar şeklinde iki alt kümeye

⁷⁰⁶ Aran, 1969: 69.

⁷⁰⁷ Sina, 2002: 52-53.

⁷⁰⁸ Serdaroğlu, 1971: 47-48.

⁷⁰⁹ URL 12:

[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=5351&html=ages_detail_t.html
&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=5351&html=ages_detail_t.html&layout=web)

ayrılmaktadır. Yine her bir alt kümeyi, üzerine işlenen hayvan, lotus ve keklük bezemelerine göre daha alt bir sınıflandırmaya ayırmak mümkündür⁷¹⁰.

Bu sınıflandırma neticesinde, Hacıbayramlar'da farklı yapıların bir arada bulunabileceğini ortaya koymuştur: buna göre Anadolu parısı, aslan, boğa ve yaban domuzu kabartması içeren ve 45 santimetre yüksekliğe sahip yanal simalar birinci yapıya; 28 santimetre yüksekliğe sahip ve keklük kabartmalı yanal simalar ikinci yapıya ve lotus bezemesi içeren 24 santimetre yüksekliğindeki yanal simalar üçüncü bir yapıya işaret etmektedir⁷¹¹. Eğimli simaların tasnifi ise, yanal simaların gösterdiği yapılar içinde gerçekleştirilir: buna göre aslan ve Anadolu parısı kabartmalı 45 santimetre yüksekliğindeki eğimli simalar birinci yapıya ve 28 santimetre yüksekliğe sahip keklük dizisi kabartmalı eğimli simalar ikinci yapıya ait olmalıdır⁷¹².

Hacıbayramlar'a ait yanal simaların üzerlerinde oluklu çörtlenler bulunmamaktadır. Yanal simalar, eğimli çatıyı kapatan kiremitlerin hemen bitiminde yer alır ve temel amaçları, duvara zarar vermeden yağmur sularını çatı üzerinden akıtmaktır. Bu nedenle, Euromos örneğinde olduğu gibi, Hacıbayramlar'daki yapılarda bir sundurma kısmının bulunmadığını söyleyebilmek mümkündür⁷¹³.

Yanal simalar üzerinde üç tip bezeme grubu tespit edilmiştir: bunların ilkinde hayvan figürleri (aslan, boğa, Anadolu parısı ve yaban domuzu) (Lev.19/Res.1), ikinci bezeme grubunda keklükler ve üçüncü bezeme grubunda

⁷¹⁰ Akkurnaz, 2010b: 31.

⁷¹¹ Akkurnaz, 2010b: 31-32.

⁷¹² Akkurnaz, 2010b: 32.

⁷¹³ Akkurnaz, 2010b: 32.

lotus çiçeği motifleri bulunmaktadır. Lotus ve keklik motiflerinin bezeme olarak yanal simalar üzerinde kullanımı oldukça yaygın iken, hayvan figürlerinin oluşturduğu bezeme grubu Hacıbayramlar özelinde Anadolu için ünik bir buluntu topluluğu oluşturmaktadır⁷¹⁴.

Hayvan bezemeli yanal simaların ortalama yükseklikleri 45 ve genişlikleri 55 santimetre dolayındadır. Üst kısımlarında 2-3 santimetre aralığında bir pervaz, onun altındaysa bezemeleri (yumurta-ok ve inci dizisi) kabartma olarak işlenmiş kyma paneli yer alır. Hayvan figürlü kabartmalar, yanal simaların orta kısımlarında bulunur ve ana sahnenin yer aldığı bu alanın yüksekliği 28 santimetredir. Bunun altındaysa oluklu bir çörten ve yan kısımlarında 9 santimetre yüksekliğinde giyoş motifli paneller yer alır⁷¹⁵. Akkurnaz, yanal simaların ölçülerini, işçiliklerini ve figürlerin biçem özelliklerini dikkate alarak, buluntuların tek bir yapıya ait olduklarını belirtmektedir⁷¹⁶.

Hayvan figürlü yanal sima buluntularının ortaya koyduğu önemli bir sorun ise, plakaların anlamlı bir kompozisyon oluşturacak şekilde nasıl yerleştirilebileceği ile ilgilidir. Çünkü her bir hayvan betimlemesi bir plaka üzerinde yer aldığından, tek başlarına bir anlam ifade etmemektedir. Üstelik hayvan figürleri arasında bir yön birliği de bulunmamaktadır. Akkurnaz, üzerlerine hayvan mücadelelerinin işlendiği seramik, lahit, yontu ve sikke gibi farklı buluntulardan yola çıkarak, Hacıbayramlar yanal simaları üzerinde yer alan bezemelerin gruplar halinde ve karşılıklı olarak işlenmiş olabilecekleri görüşünü

⁷¹⁴ Akkurnaz, 2010b: 32.

⁷¹⁵ Akkurnaz, 2010b: 32-33.

⁷¹⁶ Akkurnaz, 2010b: 32.

önermekte ve gruplamanın yaban domuzu-Anadolu parsı ve aslan-boğa biçiminde (Lev.19/Res.2) gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir⁷¹⁷.

Yanal ve eğimli simalarında ön plana çıkarılan aslan ve özellikle Anadolu Parsı Ana Tanrıça kültüyle yakından ilişkili⁷¹⁸ olan hayvanlardır. Dolayısıyla, Ana tanrıça kökenli ve Greek panteonu etiketli bir tanrıçaya adanmış, olasılıkla da Artemis⁷¹⁹ ya da Aphrodite⁷²⁰ ile ilişkili bir tapınak olduğu düşünülebilir

3.2.5. Iasos Demeter-Kore Tapınağı

Ege Denizi kıyısında yer alan Iasos, Güllük Körfezi'nde, Mylasa'nın 31 kilometre batısındaki Kıyıkışlacık Köyü yakınlarında bulunmaktadır (Lev.2/Hrt.2)⁷²¹.

Iasos'taki düzenli kazılar 1960-1972 yılları arasında D. Levi, 1972-1984 yılları arasında C. Laviosa ve bu tarihten günümüze kadar İtalyan Arkeoloji Okulu adına F. Berti başkanlığındaki bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir⁷²².

Konumu itibariyle deniz ticareti, Iasos'un sosyal yapısını ve kültürel alışkanlıklarını belirleyen unsurlar arasındadır. Strabon, Iasos'taki toprakların

⁷¹⁷ Akkurnaz, 2010b: 33 vd.

⁷¹⁸ Boardman, 1959: 195, Fig. 6; Mellaart, 2000: 109, 111-112, 121-122, 141-142, Şek. 49, 51-52, Res. 69-70, 72-75, 83-84, 92; Hodder, 2006: 158, 160, 185, Res. 20, 24, 78.

⁷¹⁹ Komşu yerleşim Koranza'da Artemis kültü bilinmektedir bkz. Şahin, 1973: 188-189.

⁷²⁰ Miletos'daki Aphrodite kültüründe Anadolu Parsı tasvirleri sıklıkla alınlıkta yer bulmaktadır bkz. Graeve, 2005b: 41-44, Abb. 4-10.

⁷²¹ Umar, 1999: 46.

⁷²² ESA II, 1997: 823.

verimsiz olduğundan, buna karşın bölgede gelişmiş bir balıkçılık faaliyetinin yürütüldüğünden bahseder⁷²³.

Kentin tarihi uzun bir süre için karanlıktır. Perslere karşı Ionia İsyanı'na katıldıkları düşünülmektedir. Kentin ismi, Attika-Delos Deniz Birliği'ne vergi ödeyen kentler arasında sayılır. Iasos, kısa süreliğine girdiği Pers egemenliğinden sonra, takriben MÖ 4. yüzyılın ilk yarısı içinde Hekatomnos'a bağlanmıştır⁷²⁴.

Demeter/Kore Tapınağı yarımadanın güney ucunda, teras üzerindeki kutsal bir alanın içinde yer alır (Lev.20/Şek.1). Kutsal alan MÖ 6. yüzyıla tarihlenen bir yapıdan, bir eksedradan ve iki mekândan oluşur. Prostýlos biçimindeki tapınağın cephesi doğuya yönlendirilmiştir⁷²⁵.

Tapınağın Arkaik Dönemi'ne işaret eden bulgular sonraki yapılanmalar tarafından tahrip edilmiştir, buna karşın Demeter'e adanmış kutsal alandaki tapınağın küçük bir plana sahip olduğu düşünülür⁷²⁶.

7,8 x 11 metre boyutlarındaki Tapınağın cellası tek bir parçadan oluşur ve batı yönünde yer alan küçük pronaosu, ön kısmındaki bir in-antis ile tamamlanır. İki kısma bölünmüş ve taş bloklarla sınırlandırılmış pronaos, giriş kısmının sağında dikdörtgen planlı bir (sunu) çukura sahiptir (Lev.20/Şek.2). Bu alanda kült vazoları, peçeli kadınlardan, çiçek plakalarından ve domuz figürinlerinden oluşan terrakottalar ele geçirilmiştir.

⁷²³ Strabon, XIV: 2.21.

⁷²⁴ ESA II, 1997: 823-824.

⁷²⁵ Berti, 1987: 28 ve Berti, 1993b: 134.

⁷²⁶ Cronkite, 1997: 394.

Bu buluntular, Iasos'ta, yeraltına hükmeden bir ana tanrıça olgusunun varlığına işaret eder. Su taşıyıcısı kadınları temsil eden adaklar, oturmuş hâldeki tanrı-tanrıça çiftleri, kandiller ve ekmek biçimindeki sunular Demeter-Kore'ye yöneltilmiş bir kültün izlerini taşırlar⁷²⁷.

Kutsal alan, MÖ 410'dan hemen önce daha büyük ölçülerde yeniden inşa edilmiştir. Yeni düzenleme sırasında 20-22 m².lik bir alanın tamamı peribolos duvarı ile çevrelenmiştir. Merkezdeki yuvarlak çukur ile batı kısmında uzanan stoanın inşası sırasında, iç kısmın, üstü açık merkezi bir avluya tanzim edildiği düşünülür⁷²⁸.

Kutsal alanın kuzeyinde yer alan giriş, MÖ 4. yüzyılın sonlarına doğru eklenmiştir⁷²⁹. Kutsal alan, MÖ 6. yüzyılın sonuyla MÖ 4. yüzyıl başlarına tarihlendirilir.

Demeter/Kore kültüne işaret eden bulgular, pronaos içindeki çukurda ele geçirilmiş olan toprak figürinlerle (peçeli kadın ve domuz figürinleri) ve sunu amaçlı olduğu düşünülen kült vazolarıyla sınırlıdır. Iasos'ta *thesmophoros* sıfatı taşıdıkları düşünülmesi karşın⁷³⁰, Demeter/Kore'nin niteliğini doğrulayabilecek herhangi yazılı bir veri bulunmaz.

Öte yandan Demeter'in *khitonien* tanrıçalar arasında yer alması ve kültünün Iasos'ta da bulunması, Karia'nın genelinde karşımıza çıkan ana tanrıça imgeleriyle bir eşlik içindedir.

⁷²⁷ Sina, 2002: 227.

⁷²⁸ Cronkit, 1997: 394-395.

⁷²⁹ Cronkit, 1997: 395.

⁷³⁰ Cronkit, 1997: 395.

3.2.6. Koranza Artemis/Apollon Tapınağı

Koranza kenti, Lagina Hekate Kutsal Alanı'nın yaklaşık olarak 1 kilometre kadar kuzeybatısında yer alır (Lev.4/Hrt.5) ve Börükçü'nün (Koliorgi'nin) sekiz kilometre kuzeyine konumlandırılır⁷³¹. Kentin Leyne Ovası'na bakan kısmında, kuzey ve batı yönleri duvar ile çevrelenmiş ve Artemis'e (ve Apollon'a) adandığı düşünülen kutsal bir alan bulunmaktadır.

Koranza'daki ilk kazılar Y. Boysal tarafından gerçekleştirilmiştir⁷³². MÖ 4. yüzyıla tarihlenen yazıtlar M.Ç. Şahin tarafından yayınlanmıştır⁷³³.

Hem Koranza hem de Koranzalı Artemis hakkındaki ilk temel bilgileri öncelikle yazıtlardan elde etmekteyiz⁷³⁴. Bunun dışında Strabon, Koranza'yı Stratonikeia'nın bir mahallesi (demos) olarak nitelemektedir⁷³⁵. Stratonikeia'ya bağlı diğer beş demosla birlikte Koranza'nın⁷³⁶, Stratonikeia'nın MÖ 3. yüzyıldaki kuruluşundan önce bağımsız bir kent kimliği taşıdığı ileri sürülebilir⁷³⁷. Stratonikeia'nın siyaseten öne çıktığı bu dönem boyunca Koranza, iki arkhon

⁷³¹ Williamson, 2012: 233.

⁷³² Boysal, 1970: 63-78 ve Boysal, 1979: 389-390.

⁷³³ Şahin, 1973: 187-195

⁷³⁴ Şahin, 1973: 182; Şahin, 1976: 1, no. 6; Şahin, 1973: 178; Laumonier, 1958: 385; Deschamps ve Cousin, 1888: 266-267, no. 50-51.

⁷³⁵ Strabon, XIV: 2.25.

⁷³⁶ Bu demoslar Hiera Kome, Koranza, Koliorgi, Koraia ve Lobolda olarak kabul edilir, bkz. I. Stratonikeia III: 2. Ayrıca Stratonikeia'nın demoslarına yürüyüşle yaklaşık mesafesi, Koliorgi'den 172, Hiera Kome'den 150, Koraia'dan 130, Koranza'dan 106 ve Labolda'dan 54 dakika dolaylarındadır; bkz. Williamson, 2012: 233 ve fig. 3.3.

⁷³⁷ Şahin, 1973: 177-185.

tarafından yönetilmiş ve kendine bağlı demoslara ve köylere sahip olmuştur⁷³⁸. Bunlardan birinin Lagina olma ihtimali vardır⁷³⁹.

Tespit edilebilen iki yazıtta *koraza/κώραξα* olarak geçen demos ismi⁷⁴⁰, diğer başka iki yazıtta *koranza/κώρανξα* olarak geçer. *Koranza* yazılış biçiminin tespit edildiği yazıtlar, MÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir⁷⁴¹.

Yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, kentin en önemli kültü Artemis'e (ve Apollon'a) aittir. Bu kült, Koranza'daki varlığını Roma Dönemi'ne kadar sürdürmüş ama Lagina'daki Hekate kültürünün baskın hale gelmesiyle önemini yitirmiş olmalıdır⁷⁴². Yazıtlar, Artemis kültürüne bağlı olarak hem erkek hem de kadın rahip ve rahibelerin⁷⁴³ seçildikten sonra yaşam boyu görev yaptıklarını ortaya koymaktadır⁷⁴⁴. Tanrıçanın Karia'da köklü bir tapınım gördüğü, hiç değilse isminin başına getirilen *koraza*, *koranza* sıfatlarından anlaşılmaktadır⁷⁴⁵.

Koranza'daki Artemis kültürüyle ilgili somut kalıntılar oldukça sınırlıdır (Lev.21/Res.1-2)⁷⁴⁶. Buna karşın Lagina ile Koranza arasındaki mezarlık alanın Klasik Dönem'den MS 1. yüzyıla kadar etkin bir şekilde kullanılmış olması⁷⁴⁷

⁷³⁸ I. Stratonikeia: 502.

⁷³⁹ Şahin, 1976: 1-15.

⁷⁴⁰ Şahin, 1973: 182; Şahin, 1976: 1, no. 6.

⁷⁴¹ Robert, 1970: 568.

⁷⁴² Williamson, 2012: 87 ve 240.

⁷⁴³ Laumonier, 1958: 385.

⁷⁴⁴ Deschamps ve Cousin, 1888: 266-267, no. 50-51.

⁷⁴⁵ Şahin, 1973: 178.

⁷⁴⁶ Williamson, 2012: fig. 3.6 ve fig. 3.7.

⁷⁴⁷ Tırpan, 1996: 313-320.

Artemis kültünün varlığını dolaylı yollardan bir kanıt teşkil eder. Ayrıca Koranza, Stratonikeia'dan Lagina'ya uzanan Kutsal Yol'un izdüşümünde yer alması⁷⁴⁸, bu kanıtı pekiştirir niteliktedir.

Sonuç olarak, Koranza, Klasik Dönem içlerinde yalnızca Artemis kültüne değil ayrıca Lagina'daki Hekate tapınımına da hakim olan bir kent görünümündedir. Stratonikeia'nın Helenistik Dönem içlerindeki gelişimiyle birlikte hem Koranza'nın hem de Artemis kültünün önemi politik nedenlerden ötürü sekteye uğrar. Bu süreçten sonra Pan-Helenik festivallerin yerel kltlere eklenmesi hız kazanmış ve Mithridates Savaşları'yla (M 89-95) birlikte Lagina Hekate'nin Karia'daki yaygınlığında önemli bir artış gerekleřmiřtir⁷⁴⁹.

3.2.7. Kindyas Artemis Tapınağı

Kindya kenti, Milas'ın 20 kilometre güneybatısındadır ve denizden 300 metre yükseklikte bir tepelik alan üzerinde yer alır (Lev. 2/Hrt. 2)⁷⁵⁰.

Hem Kindya'nın hem de komşusu Bargylia'nın varlığı M 5. yüzyıldan kalma bulgulardan bilinmektedir⁷⁵¹: buna göre Kindya kenti Attika-Delos Deniz Birliğine bir talentlik vergi derken, Bargylia kenti bu miktarın altıda birine denk gelen bir vergi demekteydi. Kindya'nın ödediği vergi miktarının M 425 senesinde dört talente çıkarılmış olması⁷⁵², kentin hiç değilse bu dönem içerisinde komşusu Bargylia'dan daha önemli bir konuma sahip olduğunu ortaya

⁷⁴⁸ Williamson, 2012: 255.

⁷⁴⁹ Williamson, 2012: 281 ve 395.

⁷⁵⁰ Umar, 1999: 99.

⁷⁵¹ Laumonier, : 590 vd.

⁷⁵² Bean, 1987: 92 ve Sevin, 2001: 259.

koymaktadır⁷⁵³. Hellenistik Dönem’de değişen ve gelişen deniz ticareti nedeniyle Kindya kenti gücünü yitirmiş⁷⁵⁴ ve bu dönem içerisinde bir liman kenti olan Bargylia’nın bir mahallesi konumuna gerilemiştir⁷⁵⁵.

Buna karşın Kindya kentinin tanrıçası Artemis Kindyas önemini yitirmemiş ve bu süreçten sonra Bargylia’nın baş tanrıçası olarak tapınım görmeye başlamıştır.

Artemis Kindyas Tapınağı, bugün Bodrum-Milas karayolunun üzerinde ve Kemikler Köyü’nün tam karşısına denk gelen bir konumda (Lev.38/Şek.1) yer almaktadır⁷⁵⁶. Tapınak ve kültü hakkındaki ilk bilgilere antik kaynaklardan ulaşılmaktadır. Strabon, tıpkı Iasos’ta bulunan Artemis Tapınağı’nda olduğu gibi, Artemis Kindyas Tapınağı’nın da üstü açık bir cella düzenlemesine sahip olduğunu belirtmektedir⁷⁵⁷. Polybios’a göre, kült heykeli açıkta durmasına karşın yağışlardan hiçbir zaman etkilenmemektedir.⁷⁵⁸

Üzerine Bizans Dönemi’nde bir kilise inşa edilmiş olan Artemis Tapınağı’nın çevresinde ele geçmiş olan seramik buluntular, genel bir değerlendirme çerçevesinde MÖ 4. yüzyıl içlerine tarihlendirilmektedir⁷⁵⁹.

⁷⁵³ Umar, 1999: 100.

⁷⁵⁴ Bean, 1987: 93.

⁷⁵⁵ Umar, 1999: 100.

⁷⁵⁶ Umar, 1999: 99.

⁷⁵⁷ Strabon, XIV: 2.20 ve Herodotos, V: 118.

⁷⁵⁸ Polybios, XVI: 12. 4.

⁷⁵⁹ Bean, 2000: 75-76.

Ele geçen adak yazıtları, kutsal alanın ve tapınağın Artemis'e adanmış olduğunu doğrulamaktadır⁷⁶⁰.

Daha geç dönemlere tarihlenen yazıtlar, Roma Dönemi'yle birlikte Artemis Kindyas'a ait kültün Augustus'a ait tapınımlarla birleştirildiğini göstermektedir⁷⁶¹.

Kindya kentinde Artemis kültüne kentin kurucusu ve koruyucusu sıfatlarıyla tapınılmıştır⁷⁶². Sikke üzerindeki betimlemelerinde Artemis, kendine has simgeleriyle (ok, yay ve sadak ile) gösterilmiştir⁷⁶³. Sikkeler MÖ 2. yüzyıl ile Roma Dönemi'ne değin bir süreci kapsamaktadır⁷⁶⁴.

Betimlemelerde Artemis Kindyas'ın ellerini göğüs üzerinde kavuşturmuş olması (Lev.37/Res.1), Samoslu Hera'nın sikke üzerindeki betimlemesi (Lev.37/Res.2) ile karşılaştırılmaktadır⁷⁶⁵.

Bir görüşe göre Artemis'in daha çok Roma Dönemi sikkeleri üzerinde kollarını kavuşturarak duruyor oluşu, kültün Arkaik Dönem'deki imajının bir yansıması olarak değerlendirilmektedir⁷⁶⁶.

⁷⁶⁰ Cousin ve Diehl, 1889: 37.

⁷⁶¹ Blümel, 1985: 113 vd.

⁷⁶² Robert, 1970: 459.

⁷⁶³ BMC Caria, 1897: XI. 5-9.

⁷⁶⁴ Sina, 2002: 252.

⁷⁶⁵ Brons, 2017: Fig. 37, Artemis Kindyas, Museum of Piraeus, inv. No. 3857 ve Fig. 39, Samian Hera, BM inv. No. 1874, 1201.10.

⁷⁶⁶ Brons, 2017.

3.2.8. Lagina Hekate Tapınağı

Hekate Tapınağı, içinde yer aldığı Kutsal Alan ile birlikte, günümüzde ‘Leyne’ olarak isimlendirilen⁷⁶⁷ bölgede bulunmaktadır. Kutsal Alan Muğla ili, Yatağan ilçesi sınırları içindeki Turgut Beldesi’nin Kapıtaş Mevkii’ndedir (Lev.4/Hrt.5)⁷⁶⁸.

Lagina Hekate Kutsal Alanı (Lev.22/Şek.1), Stratonikeia antik kentinin çevresinde bulunan beş kutsal alandan biridir. Kentin diğer kutsal alanlar, Panamara Zeus (Karios/Panamaros)⁷⁶⁹, (ya Stratonikeia’nın içinde ya da çok yakınında olduğu düşünülen⁷⁷⁰) Zeus Khrysaoris, Koranza Artemis ve Koliorgi’deki (Börükçü) Artemis kutsal alanlarıyla temsil edilir⁷⁷¹.

142x150 metre boyutlarındaki Kutsal Alan, MÖ 27 yılına tarihlenen bir anıtsal bir girişten⁷⁷², Augustus Dönemi’ne ait bir altardan⁷⁷³, alanı çevreleyen stoalardan⁷⁷⁴, üç nefli bir bazilikadan ve naiskoslardan⁷⁷⁵ oluşmaktadır. Kutsal

⁷⁶⁷ Tırpan vd., 2012: 181. ‘Leyne’ ismini, *Lagina* kelimesinin değişik bir söyleyişi olarak kabul etmek mümkün gözükmemektedir, bkz. Sina, 2002: 97.

⁷⁶⁸ Umar, 1999: 276.

⁷⁶⁹ Şahin, 1995: 83-86.

⁷⁷⁰ Şahin, 2010: 5.

⁷⁷¹ Söğüt, 2013: dipnot 5.

⁷⁷² Şahin, 1982: 14, no.511.

⁷⁷³ Tırpan ve Söğüt, 2000: 153-162.

⁷⁷⁴ Gider, 2005: 35.

⁷⁷⁵ Tırpan ve Söğüt, 2005b:44.

Alan'ın en önemli yapısı, kuşkusuz Hekate Tapınağı'dır. Bunların dışında Lagina Kutsal Alanı'nda rahip evleri⁷⁷⁶, dükkanlar ve bir çeşme⁷⁷⁷ bulunmaktadır.

Lagina Kutsal Alanı, Stratonikeia'ya 9 kilometre uzunluğundaki taş döşemeli bir yol ile bağlanır. Bu bakımdan Lagina'nın kültürel ve tarihsel süreci Stratonikeia ile bir bütünlük gösterir. Hem Lagina'da hem de Stratonikeia nekropollerinde yürütülen çalışmalarda Geç Geometrik Dönem'e ait buluntular ele geçirilmiştir⁷⁷⁸. Benzer şekilde, antik kentin kuzey kapısı çevresinde, MÖ 7. ve 8. yüzyıllara tarihlenen buluntular mevcuttur⁷⁷⁹. Bunlara ilave olarak, son dönemlerde A.A. Tırpan tarafından *kutsal yol* kenarında yer alan ve Börükçü (Koliorgi) olarak adlandırılan mevkide, bölgenin Geç Geometrik Dönemi ile ilgili daha detaylı bulgulara rastlanılmıştır⁷⁸⁰.

Hekate Kutsal Alanı'nın kuzeybatıda bulunan Koranza kenti ile de bir ilişkisi bulunmaktadır. Koranza, MÖ 4. yüzyılda bölgenin en önemli yerleşimlerinden biridir. Köklük Mevkii'nde ele geçen bir yazıtta, Lagina'nın bu dönemde Koranza'nın bir demosu olduğu belirtilir⁷⁸¹. Bu bilgiyi doğrulayan bulgulara, Koranza ile Lagina arasında kalan nekropol alanında rastlanılmıştır. Burada, iki mezarda ve teras duvarında ele geçmiş malzeme, MÖ 5. ve 4. yüzyıllara tarihlendirilmektedir⁷⁸².

⁷⁷⁶ Tırpan ve Söğüt, 2005b: 39.

⁷⁷⁷ Tırpan ve Söğüt, 2005b: 45-46.

⁷⁷⁸ Boysal, 1979: 389-390.

⁷⁷⁹ Baldıran, 1991: 45-55.

⁷⁸⁰ Söğüt, 2012: 555 ve 569.

⁷⁸¹ Şahin, 1973: 184.

⁷⁸² Tırpan ve Söğüt, 2004: 87-88.

Hekate'ye adanmış tapınak, Batı Stoası'nın hemen ön kısmında yer alır (Lev.23/Şek.1). Kuzeybatı-güneydoğu istikametine yönelecek şekilde inşa edilmiştir. Güneydoğu tarafında bir sunak, güneybatı tarafında ise bir propylon bulunur. Yapının dört tarafı, farklı uzaklıklardaki Dor düzeninde stoalarla çevrilidir. 8x11 sütunlu Hekate Tapınağı, pseudo-dipteros planı gösterir⁷⁸³. Yapımı sırasında, dönemin anlayışına uygun olarak, Korinth düzeni tercih edilmiştir: anteler arasındaki sütunlar Ephesos kaideli ve Ion başlıklıken, dıştaki sütunlar ise Attika-Ion kaideli ve Korinth başlığı taşımaktadır⁷⁸⁴.

Euthynteria seviyesinde tapınağın ölçüleri 27.78x21.09 metredir. Stylobat seviyesinde ise 24.50x17.75 metre olarak ölçülmüştür. Tapınak, beş krepisli bir krepidoma üzerine oturur, zemin yüksekliği 1.56 metredir. Büyük oranda düzeltilmiş bir anakaya üzerine inşa edilmiştir, kot seviyesini gidermek üzere kalan kısımlar düzgün kesimli konglomera taşlarla desteklenmiştir.

Genel bir ifadeyle, Lagina Hekate Tapınağı'nda 'sütun alt çapı' ölçü olarak kullanılmış ve yapının planlaması bu ölçüte göre şekillendirilmiştir. Bu özelliğinden dolayı, hem kendinden önceki pseudo-dipteros planlı tapınlardan hem de sonraki benzeri planlı tapınlardan kolayca ayrılmaktadır⁷⁸⁵.

Lagina çevresinde ele geçen buluntuların tarihini, MÖ. 3. binyıla kadar götürmek mümkündür⁷⁸⁶. Bölgede, MÖ 8. yüzyıldan itibaren yeni yerleşimlerin kurulmaya başlandığı bilinmektedir. Ağırlıklı olarak Geç Geometrik Dönem'e

⁷⁸³ Bu plandaki diğer tapınaklar için bkz. Büyüközer, 2010: dipnot 4.

⁷⁸⁴ Tırpan ve Söğüt, 2005b: 24.

⁷⁸⁵ Büyüközer, 2010: 5.

⁷⁸⁶ Tırpan ve Söğüt, 2005b: 3.

tarikhlenen buluntular⁷⁸⁷, ancak dolaylı yollardan, Hekate Kutsal Alanı'nın erken evrelerine işaret etmektedir. Stratonikeia'nın Kuzey Kapısı'nda ele geçen ve MÖ 7.-6. yüzyıllara tarikhlenen buluntular, hiç değilse *kutsal yolun* kullanım evrelerini daha erken bir tarihe çekmeye olanak tanımaktadır.

Sonuç olarak, hem Hekate Tapınağı'nın hem de içinde bulunduğu Kutsal Alan'ın Arkaik ve Klasik evrelerde nasıl bir görünüm sergilediği hakkında yeterli bir bilgiye sahip değiliz. Duvar üzerine kazınmış Senato kararına atfen, Hekate Tapınağı'nın bu haliyle MÖ 81 yılında kesin olarak hizmet verdiği açıktır⁷⁸⁸. Pseudo-dipteros planı gösteren Lagina Hekate Tapınağı, genellikle, MÖ 2. yüzyılın son çeyreği ile MÖ 1. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Örneğin girişi sağlayan Propylonun⁷⁸⁹ daha önceki dönemlerdeki varlığına işaret eden yazıtlar bilinmesine karşın⁷⁹⁰, anıt kapının üzerinde bulunan bir yazıta göre yapının, bu haliyle, Augustus Dönemi'nde inşa edildiği bilinmektedir⁷⁹¹. Yapının önünde bulunan yol, kullanımı Geometrik Dönem içlerine uzanan Stratonikeia ile Lagina arasındaki Kutsal Yol olmalıdır. Aynı yol, anıt girişten sonra iç kısımda Altara doğru devam etmektedir⁷⁹². Batı Stoası'nın oturma basamaklarında ele geçen sikkeler MÖ 4. yüzyılın sonlarına veya MÖ 3. yüzyılın başlarına

⁷⁸⁷ Boysal, 1970: 63-93; Boysal, 1979: 389-390.

⁷⁸⁸ Şahin, 1982: 4-9, no. 505-508; Tırpan ve Söğüt, 2005b: 36.

⁷⁸⁹ Tırpan, 1996: 221.

⁷⁹⁰ Şahin, 1982: 67, no. 668.

⁷⁹¹ Şahin, 1982: 14, no. 511, "*Dindarlığıyla herkesten farklı, vatanın babası, tanrının oğlu, tanrı imparator Ceasar Augustus, tanrıça Hekate'ye dinsiz davranılınca, Hekate'nin başlangıçtan beri hayatta tanrıların yanında, insanların arasındaki gerçek itibarını bizzat iade etmiştir.*"

⁷⁹² Tırpan, 1997: 313.

tarihlenmektedir⁷⁹³. Kuzey Stoası'nın batı kısmındaki mimari bloklar arasında üslup bakımından tutarsızlıklar söz konusudur, bunların bazıları usta farklılığı ile açıklanırken bazılarının dönem farklılıklarına işaret edebileceği ileri sürülür⁷⁹⁴. Kuzey Stoası'nda tespit edilmiş en önemli yapı, Koranza kentine açılan büyük giriş kapısıdır⁷⁹⁵.

Bu alanda ele geçmiş çatı kiremitleri üzerinde HKATHΣ (Hekate'nin) yazısı bulunur⁷⁹⁶. 'Koranza Kapısı', Lagina Hekate Kutsal Alanı ile Koranza kenti arasındaki ilişkiyi hem epigrafik anlamda doğrulamaktadır hem de Kutsal Alan'ın daha eskilere giden kullanımına dair işaretler sunmaktadır.

Hekate ile ilgili en önemli bulgular ise, friz kabartmaları üzerinde yer almaktadır. Kabartmalarda, dört farklı konunun işlendiği anlaşılmaktadır⁷⁹⁷.

Doğu cephede, Zeus'un doğum miti işlenmiş ve Hekate burada, Kronos'a sunmak üzere bir taş taşırken tasvir edilmiştir. Kuzey cephede ise, Amazonlar ile Yunanlar arasındaki dostluğu pekiştirmek üzere Hekate'nin toprağa içki dökerken betimlendiği görülmektedir⁷⁹⁸. Her iki kompozisyonda da Hekate'nin önemli bir olaya (etken bir şekilde) tanıklık ettiği ortadadır⁷⁹⁹.

⁷⁹³ Tırpan ve Gider, 2011: 376.

⁷⁹⁴ Tırpan ve Büyüközer, 2012: 436.

⁷⁹⁵ Tırpan ve Gider, 2011: 378, Res. 6.

⁷⁹⁶ Tırpan ve Gider, 2011: 379, Res. 7.

⁷⁹⁷ Schober, 1933: 26-54; Tırpan ve Söğüt, 2005b: 24.

⁷⁹⁸ Tırpan ve Söğüt, 2005b: 33.

⁷⁹⁹ Batı cephede, Gigantlar ile Tanrılar/Tanrıçalar arasındaki savaş betimlenmiştir. Güney cephedeki figürlerin ise Kariyalı Tanrılara ve Tanrıçalara ait oldukları düşünülmektedir.

3.2.9. Miletos Athena Tapınağı

Aydın'ın Söke ilçesinde, Büyük Menderes'in denize döküldüğü yerde bir liman kenti olarak kurulmuş olan Miletos (Lev.2/Hrt.2), bugün sahil şeridinin yaklaşık 7-8 kilometre kadar içeride yer alır⁸⁰⁰. Kentteki en erken yerleşim izleri Neolitik Dönem'e kadar takip edilebilmektedir⁸⁰¹. Athena Tapınağı altında, yarımadanın MÖ 16. yüzyılda da iskan edildiğini gösteren bulgulara rastlanmıştır⁸⁰². Athena Tapınak alanı içinde bulunan ve Miken Dönemi ile Arkaik Dönem'e tarihlenen evler, Tiyatro Limanı olarak isimlendirilen bölgenin en eski evlerine işaret eder⁸⁰³. Hitit metinlerinde kentin ismi *Millawanda* olarak zikredilir⁸⁰⁴.

Athena Tapınağı özelinde, Miletos'un Arkaik evlerine yönelik kapsamlı çalışmalar 1980'li yıllardan itibaren V. von Graeve tarafından başlatılmış ve düzenli hale getirilmiştir⁸⁰⁵.

Ion düzenindeki Athena Tapınağı, kent merkezinin güneybatısındaki alanda bulunur (Lev.24/Şek.1). İlk evresinde doğu-batı yönünde inşa edilen tapınak, ikinci evresiyle birlikte kuzey-güney istikametine doğru yönlendirilmiş ve planlaması yapay bir teras düzenlemesine göre gerçekleştirilmiştir⁸⁰⁶.

⁸⁰⁰ Greaves, 2003: 18 ve Res. 1.5.

⁸⁰¹ Greaves, 2003: 58 vd.

⁸⁰² Greaves, 2003: 69-70.

⁸⁰³ Niemeier, 1997: 530-532 ve ESA II, 1997: 1246-1248.

⁸⁰⁴ Güterbock, 1983: 135 ve Bryce, 1989: 6.

⁸⁰⁵ Greaves, 2003: 100.

⁸⁰⁶ Özbilen, 1969.

Athena'ya adanmış tapınağın *eski* ve *yeni* olmak üzere 2 evreye sahiptir⁸⁰⁷. Tapınağın ilk evresi Arkaik Dönem'e, yaklaşık olarak MÖ 8.-6. yüzyıllar arasına tarihlenir (Lev.25/Şek.1). İkinci evrenin, yeni tapınağa ait mimari buluntuların biçem özellikleri nedeniyle, MÖ 6. yüzyılın sonlarında inşa edildiği düşünülmektedir. Athena Tapınağı'nın bu ikinci evresinin, MÖ 494'te gerçekleşen Pers İstilasası ile sona erdiği kabul edilir⁸⁰⁸.

Miletos Athena Tapınağı'nın yeni evresine ait iki Ion kyması ele geçirilmiştir. 34,5 santimetre uzunluğa ve 32,7 santimetre yüksekliğe sahip 2248 nolu mermer kyma parçası, köşe yaprağı şeklindedir. 2542 nolu ikinci Ion kyma parçası 22,8 santimetre genişliğe ve 14,1 santimetre yüksekliğe sahiptir ve Athena tapınağının son evresine ait buluntuların ele geçirildiği su kuyusunda bulunmuştur⁸⁰⁹. Daha eski çalışmalarda Ion başlığına ait bir volüt parçasından ve yumurta dizisiyle bezenmiş başka bir üstyapı malzemesinden bahsedilmektedir. Bu çalışmalarda, Lokroi'de bulunan ve bir Ion tapınağına ait olan başlık ile Miletos Athena Tapınağı'nda ele geçmiş volütlü başlık arasında bir paralellik kurulmuştur⁸¹⁰. Yine eski olarak nitelenebilecek çalışmalarda Miletos Athena Tapınağı'nın ikinci evresi buna uygun olarak MÖ 5 yüzyıla tarihlendirilmektedir⁸¹¹.

Athena'ya ait tapınak, kentin diğer yapılarına yer açabilmek için sistemli bir şekilde tahribata uğratılmıştır⁸¹². Bu nedenle tapınağın üst yapısı hakkında ileri

⁸⁰⁷ Niemeier, 2007: 630.

⁸⁰⁸ Greaves, 2003: 112.

⁸⁰⁹ Weber, 1999: 419.

⁸¹⁰ Özbilen, 1969.

⁸¹¹ Akurgal, 2003: 381.

⁸¹² Mallwitz, 1975: 88.

sürülen görüşler kesin değildir. Tapınağın taş temel üzerine kerpiç ile inşa edilmiş olabileceği yaygın olarak kabul görülür⁸¹³.

Buna karşın Athena Tapınağı'na ait antelerde mermer ve kırmızı tuf taşı kullanılmıştır⁸¹⁴. Hem naosun hem de kapının mermerden yapıldığı düşünülmektedir (lev.25/Res.1)⁸¹⁵.

Miletos'taki Athena Tapınağı'nın altına, yüksek bir podyum oluşturabilmek için temel duvarları inşa edildiği bilinmektedir⁸¹⁶: temel duvarları iç içe geçmiş iki dikdörtgen meydana getirmektedir. Yaklaşık 30 x 18 metre ölçülerindeki dıştaki dikdörtgen yapı, Athena Tapınağı'nı çevreleyen sütunların oturduğu sınırı belirlemektedir. Sütunlar arasındaki mesafe 2,09 metre olarak ölçülmüştür. İçte kalan dikdörtgen planlı duvar yapısı ise tapınak duvarının temelini işaret etmektedir⁸¹⁷: ölçüleri 16,80 x 24,60 metredir. İçteki dikdörtgen planlı yapının orta kısmı kare biçiminde düzenlenmiştir ve Athena Tapınağı'nın cellasına ait olmalıdır. Ölçüleri 15,80 x 9,20 metredir. Güneyde kalan bölüm ise, tapınağın pronaosunu meydana getirmektedir. Bu mekanın derinliği 6,28 metredir. Buna karşın tapınağın, herhangi bir anakaya parçası üzerinde yükseltildiğini gösteren bir bulgu ele geçmemiştir.

İn antis planlı Miletos Athena Tapınağı'nı planı itibariyle MÖ 6. yüzyıla tarihlenen ve Apollon'a adanmış olan Delos'taki Naxier Oikos'u⁸¹⁸ ile

⁸¹³ Held, 2000b: 52.

⁸¹⁴ Greaves, 2003: 25.

⁸¹⁵ Held, 2000b: 52.

⁸¹⁶ Akurgal, 2003: 372 ve şek. 347, no. 31.

⁸¹⁷ Özbilen, 1969.

⁸¹⁸ Dinsmoor, 1950: 142 ve Coulton, 1976: 233.

karşılaştırmak mümkündür. Buna göre Athena Tapınağı'nın rekonstrüksiyonunu ön cephede 6, arka cephede 7 ve yanlarda 10'ar sütunlu olarak yapılı⁸¹⁹. Arka cephedeki sütunların ön cephedeki sütunlardan fazla tutulduğu örnekler Samos Hera Tapınağı'ndan⁸²⁰ ve Ephesos Artemis Tapınağı'ndan⁸²¹ bilinmektedir. Tapınağın çatı düzenlemesi ise, her iki evrede de büyük bir olasılıkla, ahşap malzeme kullanılarak gerçekleştirilmiş olmalıdır⁸²².

Miletos'taki tapınağın Athena'ya adandığını gösteren bulgular, mermer bir levha üzerinde ele geçen yazıt ile tapınak temelinin arka dolgusunda bulunan kireç taşından bir sütun parçası üzerinde Athena'ya adak yapıldığını belirten yazıttır⁸²³.

3.2.10. Miletos Demeter/Kore Tapınağı

Demeter'e adanmış tapınak ve kutsal alan (Lev.26/Şek.1), antik Miletos'un bugün Humma Tepe-Humeitepe olarak isimlendirilen en kuzeyindeki burun kısmında bulunur⁸²⁴. Denize doğru uzanan bir yarımada üzerinde yer alması, denizden görülebilecek bir şekilde tasarlandığını göstermektedir⁸²⁵. Tapınak alanının hemen doğu kısmında, Tiyatro Limanı'nda olduğu gibi, bir limanın bulunduğu düşünülmektedir⁸²⁶.

⁸¹⁹ Akurgal, 2003: 381-382.

⁸²⁰ Kyrieleis, 1993: 128, fig. 7.2.

⁸²¹ Büyüközer, 2010: 4-5.

⁸²² Held, 2000: 52.

⁸²³ Özbilen, 1969.

⁸²⁴ Müller-Wiener, 1979: 162-173.

⁸²⁵ Cronkit, 1997: 445 ve ESA II, 1997: 1247.

⁸²⁶ Brückner, 1998: 251 ve Graeve, 2013: 163 ve Res. 7.

Hem tapınak hem de A yapısı olarak bilinen sunak (Lev.27/Şek.1), temenos sınırları içinde ele geçmiş toprak figürinler dolayısıyla MÖ 3. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁸²⁷. Buna karşın Hummatepe'nin çevresinde bulunmuş seramikler ile temenos duvarı, kutsal alanın MÖ 5. ve 4. yüzyıl gibi daha erken bir evreye tarihlenebileceğini ortaya koymaktadır⁸²⁸.

Kutsal alan temenos duvarı ile çevrelenmiştir. Bu yapılanmaya ait kalıntılar kuzeybatıda ve güneybatıda gözlemlenebilmektedir. Temenosun kent suruyla birleşmesi, kutsal alanın batı tarafındaki kullanılabilir sınırlarını göstermektedir. Sunak, Demeter Tapınağı'na çok yakın bir konumda inşa edilmiştir⁸²⁹.

Prostylos planlı Demeter Tapınağı⁸³⁰, kutsal alanın orta kısmında yer alır. İon tarzında inşa edilmiştir. 22,30 metre boyunda ve 11,50 metre genişliğindedir. Bir cellaya ve çevresinde tetrastyle biçiminde düzenlenmiş bir prostylosa sahiptir. Sunak yapısı, Demeter Tapınağı'nın hemen batı kısmında bulunmaktadır⁸³¹.

Tapınağın güneybatı köşesiyle kesişen sunak, küçük bir yapı özelliği sergilemektedir ve bir cella ile bir revak düzenlemesine sahiptir⁸³². Sunağın hazine yapısı olduğu ileri sürülmesine karşın, bu görüşleri doğrulayabilecek herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır.

⁸²⁷ Müller-Wiener, 1980: 98.

⁸²⁸ Müller-Wiener, 1980: 30-38 ve Cronkit, 1997: 446.

⁸²⁹ Müller-Wiener, 1981a: 96-105.

⁸³⁰ Müller-Wiener, 1980: 101, abb. 4.

⁸³¹ Müller-Wiener, 1981b: 135-161.

⁸³² Pfrommer, 1983: 79-89.

Hummatepe'deki tapınağın ve kutsal alanın Demeter'e adandığını gösteren buluntular arasında yavru domuz taşıyan kadın figürinleri gelmektedir⁸³³. Kutsal alanda Demeter'e tapınımının gerçekleştiğini gösteren diğer bir bulguysa, kutsal alanın bitişiğindeki duvarda ele geçmiş olan yazıttır. Yazıt, Demeter rahibelerine ithaf edilmiştir ve Demeter *Thesmophoros* kültüne yöneliktir⁸³⁴.

3.2.11. Miletos Artemis Tapınağı

MÖ 7. yüzyıla ait bir sur duvarı⁸³⁵ ile Miletos'a (Lev.28/Şek.1) dahil edildiği anlaşılan Kalabaktepe'nin önemli bir kısmı, Pers İstilasını tahrip olan Miletos kentine ait yıkıntılarla oluşturulmuş yapay bir teraslık alandır⁸³⁶. Buna karşın Miletos kentinin 3 kilometre kadar güneybatısında bulunan tepelik bölgenin, Arkaik Dönem içinde kentin ızgara planına dahil edildiği anlaşılmıştır⁸³⁷. Kalabaktepe'de ele geçen ve MÖ 7. yüzyıla tarihlenen yapı kalıntıları bu bulguları doğrular niteliktedir⁸³⁸. Ele geçen seramik buluntuların tarihlendirilmesi⁸³⁹, Kalabaktepe'nin Geç Geometrik Dönem içlerinden itibaren iskan edildiğini göstermektedir.

Kalabaktepe'nin *Doğu Terası* olarak isimlendirilen kısmında (Lev.28/Şek.1), Artemis Khitone'ye adanmış Arkaik Dönem'e ait bir tapınağın

⁸³³ Cronkit, 1997: 446.

⁸³⁴ Müller-Wiener, 1988a: 251-290; Müller-Wiener, 1988b: 31-42 ve Cronkit, 1997: 447.

⁸³⁵ Graeve, 1992: 10; Graeve, 2008: 348 ve Res. 6-7.

⁸³⁶ Graeve, 2007: 626-627.

⁸³⁷ Graeve, 2007: 628.

⁸³⁸ Graeve, 2012: 8.

⁸³⁹ Graeve, 1995: 84.

kalıntıları yer alır⁸⁴⁰. Tapınağın yönü hakkında kesin bulgular olmamasına karşın, Artemis'e adanmış tapınakların batı cepheli oldukları bilinmektedir (Lev.29/Res. 1-2). Tapınak, MÖ 494 yılında Persler tarafından tahrip edilmiş ve kullanılamaz hale gelmiştir. Bu tarihten sonra Kalabaktepe bir yerleşim alanı olarak kullanılmış, akabinde Hellenistik Dönem içlerinde kutsal alan tekrar imar edilmiştir⁸⁴¹.

Tapınak, takriben, 11 x 20 metre ölçülerine sahiptir⁸⁴². Kuzey kısmında, üç krepisli bir zemin düzenlemesinin izlerini kısmen de olsa tespit edilebilmek mümkündür⁸⁴³. Tapınak alanının güneyinde, zemin için işlendiği anlaşılan bir ana kaya bulunur ve kuzey kısmında ise, düzensiz taşlardan oluşturulmuş bir platformun kalıntıları yer alır. Bu alanda ele geçen ve Hellenistik Dönem'e tarihlenen bir antefiks parçası, tapınak alanının sürekli olarak kullanılmış olduğuna işaret eder⁸⁴⁴.

Tapınağı Artemis ile ilişkilendiren en önemli buluntu, üzerinde *khitone* sıfatıyla birlikte *artemis* yazan mermer perirrhanterion parçasıdır. Ayrıca yine üzerinde *artemis* yazısı bulunan bronzdan bir kase parçası ele geçirilmiştir⁸⁴⁵.

Artemis kültüne yönelik buluntular arasında adak yazıtı taşıyan mermer bir leğen, kandil parçaları ve Arkaik Dönem'e tarihlenen yuvarlak formu bir altar

⁸⁴⁰ Graeve, 2008: 348.

⁸⁴¹ Graeve, 2008: 348.

⁸⁴² Senff ve Kerschner, 1997: 535.

⁸⁴³ Kerschner, 1999: 7-8.

⁸⁴⁴ Graeve, 2008: 348.

⁸⁴⁵ Senff ve Kerschner, 1997: 535.

bulunmaktadır⁸⁴⁶. Bütün bu buluntular, Arkaik bir kült alanının Kalabaktepe'deki varlığına işaret olarak yorumlanır.

Tapınak alanında ele geçen mimari buluntular arasında kabartma şeklindeki aslan başlı, lotus-palmet bezeli ve Medusa başlı *antefiks* parçaları ile üst yapıya ait *sima* parçaları bulunmaktadır (Lev.29/Res.17)⁸⁴⁷. Arkaik Dönem'e ait olduğu düşünülen pişmiş toprak *sima* parçası, Pers tahrip tabakasıyla oluşturulmuş büyük bir kuyu içinde ele geçmiştir⁸⁴⁸.

Ayrıca Hellenistik Dönem temelleri altında tespit edilen bothros, içinden çıkan buluntulara göre Arkaik Dönem'e tarihlendirilmektedir. Bothros içinde ele geçen seramikler bu alandaki Artemis kültürünün varlığına işaret olarak kabul edilir⁸⁴⁹.

3.2.12. Miletos Aphrodite Tapınağı

Kutsal alan ve tapınak, Kalabaktepe'nin kuzeybatısındadır. Artemis Tapınağı'nın aksine, Zeytintepe'deki kutsal alan ve tapınak Miletos kentine ait surların dışında kalır (Lev.30/Şek.1)⁸⁵⁰. Ele geçen buluntular (MÖ 700/690-610), MÖ 7. yüzyıldan itibaren Zeytintepe'nin iskan edildiğini göstermektedir⁸⁵¹. MÖ 499-494 yıllarında gerçekleşen İonia İsyanı sırasında⁸⁵² kent Persler tarafından

⁸⁴⁶ Senff ve Kerschner, 1997: 535-536.

⁸⁴⁷ Kleiner, 1968: 40.

⁸⁴⁸ Graeve, 2008: 349 ve Res. 8.

⁸⁴⁹ Graeve, 2008: 348.

⁸⁵⁰ Greaves, 2003:108 ve 114-115.

⁸⁵¹ Senff, 2003: 16.

⁸⁵² Tekin, 2010: 100-101.

tahrip edilmiş olabileceği muhtemel olduğu için⁸⁵³, tapınağın mimarisi ile ilgili arkeolojik veriler hayli kısıtlıdır.

Tapınağa dair en önemli buluntu, bir amphora üzerinde *Aphrodite* isminin geçtiği yazıttır (Lev.31/Res.2)⁸⁵⁴. Bu bakımdan antik yazarlardan Theokritos'un (şiiirlerinde) bahsettiği Oikus Aphrodite kutsal alanının Zeytintepe'de inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir (Lev.30/Şek.2)⁸⁵⁵. Miletos'a bağlı kolonilerde Aphrodite'nin yaygın bir tapının görmüş olması⁸⁵⁶, tanrıçaya ait kültün erken dönemlerinden itibaren Miletos'ta a tanınmış ve tapınım görmüş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁸⁵⁷. Ayrıca Didyma'da, Hellenistik Dönem'den kalmış bir yazıttan, Aphrodite'e *Ourania* sıfatıyla tapınıldığı anlaşılmaktadır⁸⁵⁸.

Alandaki bothrosta ele geçen buluntular (MÖ 700/690-610)⁸⁵⁹ ve kurban törenlerine yönelik kemik parçaları, Aphrodite ait kültün Miletos'ta MÖ 7. yüzyıldan itibaren var olduğuna işaret olarak kabul edilir. *Aphrodite* ismi hem

⁸⁵³ Senff, 2003: 15.

⁸⁵⁴ Graeve, 1992: 10.

⁸⁵⁵ Graeve, 1993: 55-56 ve Hermann, 1995: 282.

⁸⁵⁶ Kyzikos'ta *Euploia*, bkz. Hirst, 1903: 24-25; Istros'ta ve Olbia'da *Pontike*, bkz. Ehrhardt, 1983: 165. Pantikapaion'da *Nauarchis*, bkz. Hirst, 1903: 25 ve Miletos'ta *Aphrogeneia*, bkz. Hermann, 1971: 20.

⁸⁵⁷ Greaves, 2004: 28.

⁸⁵⁸ Rehm ve Harder, 1958: no. 123. Ayrıca bkz. Ehrhardt, 1983: 164 vd. ve Fontenrose, 1988: 149-151. A.M. Greaves, bu sıfatın *Euploia* sıfatıyla birlikte *denizcilere yol gösteren* anlamına gelebileceğini ileri sürer, bkz. Greaves, 2004: dipnot 3.

⁸⁵⁹ Gates, 1995: 237 ve Graeve, 2012: 6-8 ve Res. 1-8.

Arkaik Dönem'e ait bir amphora parçası üzerinde (Lev.31/Res.2) hem de aynı döneme tarihlenen fikelura buluntusu üzerinde ele geçmiştir⁸⁶⁰.

Tanrıça'nın *Oikus* sıfatı⁸⁶¹ ise bir heykel kaidesi üzerinde tespit edilmiştir. Bu sıfat doğrudan bir kült pratiği içinde yer almaz⁸⁶². Buna karşın Miletos çevresinde bir yer ismi olan *Oikus* sıfatının Aphrodite'nin bir sıfatı olarak kullanılmış olması, büyük bir olasılıkla Miletos'ta Aphrodite'e, Kariyalı bir görüntü altında tapınıldığını göstermektedir⁸⁶³. Ayrıca Miletos'un kolonilerinde Aphrodite'in denizcilerin koruyucusu olarak tapınım gördüğü ve adakların Tanrıça'ya bu yönde gerçekleştirildiği ileri sürülmektedir⁸⁶⁴.

Çalışmalar sırasında, kutsal alanın ve tapınağın inşa edildiği anakaya üzerinde, ahşap direklerin oturması için oyuklar açıldığı tespit edilmiştir⁸⁶⁵. Ayrıca alanda, ya su toplama amacıyla açılmış (bazı çukurlar küçük kanallarla birbirine bağlanmıştır) ya da kültüsel temizlik amacıyla kullanılmış 50 santimetre derinliğe sahip çukurlara rastlanmıştır (Lev.31/Res.1)⁸⁶⁶ Oyukların üzerinde MÖ 7. Yüzyıl

⁸⁶⁰ Graeve, 1993: Res. 8 ve Res. 9 ve Graeve, 2007: 631-632. Ayrıca bkz. Senff, 1995: 224; Hermann, 1995: 282-286 ve Senff ve Heinz, 1997: 114-118,

⁸⁶¹ Hermann, 1995: 282-286. *oikys* için bkz. Greaves, 2004: 31.

⁸⁶² Greaves, 2004: 28.

⁸⁶³ Greaves, 2003: 111.

⁸⁶⁴ Senff, 2003: 22-23. Ayrıca bkz. Greaves, 2000: 39-41.

⁸⁶⁵ Heinz ve Senff, 1997: 533.

⁸⁶⁶ Graeve, 2005a: 209.

ortasına tarihlenen bir tabaka bulunmaktadır ve dolayısıyla ana kayanın işlenişi MÖ 7. yüzyılın ortalarından daha erken bir döneme tarihlendirilmektedir⁸⁶⁷.

Aphrodite Tapınağı'na ait buluntular arasında Ion sütunlarına ait buluntular ile yumurta dizisi parçaları yer alır. Buluntular kül tabakası altında ele geçirildiği için, kutsal alanın Ionia İsyanı sırasında tahrip edildiği anlaşılmaktadır⁸⁶⁸. Ayrıca ele geçen kireçtaşından bir kaidenin⁸⁶⁹ ve mermer Ion sütunlarına ait yonga parçalarının⁸⁷⁰, tapınak inşası sırasında ortaya çıktıkları düşünülmektedir. Bu bulgulardan yola çıkılarak, Aphrodite Tapınağı'nın temel kısmının kireçtaşından ve üst kısımlarının ise mermer bloklardan inşa edildiği tahmin edilmektedir⁸⁷¹.

Q 06.12 açmasında ele geçen ve formundan anlaşıldığı üzere çatının ön kenarında kullanılmış olan ve yan kısımlarında 4 kuş figürü ile ön kısmında kabartma Gorgon figürünün yer aldığı kalypter parçası Aphrodite Tapınağı'nın biçim özelliklerini anlamak bakımından büyük önem taşır⁸⁷². Ayrıca aynı açmada, çok sayıda kabartma Gorgon figürlü antefiks parçaları ele geçirilmiştir⁸⁷³.

Batı terasında ele geçirilen mermer buluntularının mimari bir yapıya ait oldukları düşünülmektedir⁸⁷⁴. Alınlığa ait oldukları ileri sürülen buluntular ise

⁸⁶⁷ Heinz ve Senff, 1997: 533-534.

⁸⁶⁸ Heinz ve Senff, 1997: 533.

⁸⁶⁹ Graeve, 2005b: 46- 47 ve abb. 14.

⁸⁷⁰ Graeve, 1997: 533.

⁸⁷¹ Graeve, 2005a: 209-210.

⁸⁷² Gans, 1991: 139. Euromos ve Panionion karşılaştırmaları için bkz. Ateşlier, 2006: 63 ve Lohmann, 2007: 575-590 ve fig. 4.

⁸⁷³ Gans, 1991: 139 ve Graeve, 2008: 345 ve Res. 2.

⁸⁷⁴ Graeve, 2005a: 209.

(MÖ 575-550), üzerinde iki adet Anadolu Parsının bulunduğu betimlemeler olarak tanımlanmıştır⁸⁷⁵.

Alanın Q92.24 olarak paftalanan kısmında kült törenleri için yapıldığı düşünülen havuzlu bir sarnıç tespit edilmiştir⁸⁷⁶. Kalabaktepe istikametinde ise kutsal alana çıkan bir yolun kalıntılarına rastlanmıştır⁸⁷⁷. Miletos'ta bulunan yatar vaziyetteki aslan heykellerinden yola çıkılarak, birbirlerine doğru hareket eder şekilde betimlenmiş panter figürlerinin de MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısına ait oldukları kabul edilir. Zeytintepe'de tespit edilen kabartmalı alınlıklar, tapınak mimari anlamında, bu bölgede ele geçmiş en erken örnekleri temsil etmektedir.

Buluntular arasında bronz adaklar, kurşun takılar, kuş figürinleri, ay, nar, yıldız, rozet bezeli levhalar ile figürlü kolye uçları yer almaktadır. Suriye-Fenike üretimi deve kuşu yumurtaları ve Yakın Doğu-Mısır etkisi taşıyan fayans buluntular, Aphrodite adanmış kutsal alanın önemini arttırmaktadır⁸⁷⁸. Bu bakımdan alanda ele geçmiş pişmiş toprak kadın figürinlerini⁸⁷⁹, hayvanlara hakim Aphrodite kültü ile ilişkilendirmek mümkündür⁸⁸⁰. Üzerinde *aphrodite* kazıma yazısı bulunan *omphalos* kaseler, alanın ve tapınağın Aphrodite ait bir kült alanı olabileceği ihtimalini kuvvetlendirir⁸⁸¹. Hellenistik ve Roma dönemlerinden kalma ve üzerlerinde Aphrodite minnetarlıklarını sunan stellerin varlığı ise, kutsal alanın

⁸⁷⁵ Graeve, 2005b: 41.

⁸⁷⁶ Graeve, 1995: Res. 7.

⁸⁷⁷ Graeve, 1995: Res. 6.

⁸⁷⁸ Heinz ve Senff, 1997: 534.

⁸⁷⁹ Graeve, 2005a: 209 ve Res. 4; Graeve, 2008: 346-347 ve Res. 3-5.

⁸⁸⁰ Graeve, 2007: 634-635 ve Res. 12-15.

⁸⁸¹ Graeve, 2005a: 210 ve Res. 7.

ve Aphrodite kültünün geç dönemlere kadar yaygın olarak kullanıldığını göstermesi bakımından nemlidir⁸⁸².

Ayrıca bu adak eşyaları, Zeytintepe'deki Aphrodite kültünün, Anadolu-n Asya kökenli bir tanrıça kültüne uygunluğunu da doğrulamaktadır. Bu bakımdan ele geçen adak eşyalarının büyük bir kısmı, ya hamile kalmak isteyen kadınların adak olarak bıraktıkları sunular ya da doğum yapan kadınların şükranlarını göstermek üzere tanrıçayı onurlandırdıkları dinsel nesnelere olarak görülmelidirler.

Ayrıca Zeytintepe'de ele geçen ve Lydialıların M 7. yüzyıl başlarında tapınağı tahrip etmelerinden sonra bothros içine kaldırılan adak eşyalarının, M 6. yüzyılda yeniden inşa edilen Aphrodite Tapınağı'na yer açabilmek için yerlerinden alındığı ve çıkan malzemenin Zeytintepe'nin doğu yamacına düzenli olarak gömüldüğü anlařılmaktadır⁸⁸³.

Araştırmacılar, tapınak inşa sırasında adak eşyalarının geçici bir süreliğine Zeytintepe'nin batı terasında korunmuş olabileceğini de ileri srmektedir⁸⁸⁴. Bu alanda ele geçen eserlerin büyük bir çoğunluğu M 6. yüzyıl içlerine tarihlendirilmektedir⁸⁸⁵.

3.2.13. Miletos Assesos Athena Tapınağı

Assesos (*Άσσησός*) (veya Assesus) olarak isimlendirilen kent (Lev.3/Hrt. 3), Miletos'un hemen 7 kilometre güneybatısında yer alan ve günümüzde

⁸⁸² Graeve, 2008: 345-346.

⁸⁸³ Graeve, 2007: 633.

⁸⁸⁴ Graeve, 2007: 632-633.

⁸⁸⁵ Graeve, 2008: 345.

Mengerevtepe olarak isimlendirilen yükseltinin üzerinde bulunur⁸⁸⁶. Didyma'yla ve Zeyintepe'deki kalıntılarla birlikte (bu tarihte sur içinde kalan ve Miletos ile organik bir bağı bulunan *Kalabaktepe* yerleşimi hariç), Klasik Dönem öncesi Miletos'unun yakınlarındaki üç yerleşim yerinden biri olarak sayılmaktadır⁸⁸⁷.

Ayrıca Assesos'un kuzeyinde, Latmos Körfezi kıyısında, Miletos'un *Pyrrha* limanı yer almaktadır⁸⁸⁸.

Didyma'ya giden kutsal yolun üzerinde ve Miletos'un *territoriumunda* bulunan kentin en bilindik özelliği, Arkaik Dönem'de Athena'ya adanmış kutsal bir alana ve tapınağa sahip olmasıdır⁸⁸⁹.

Herodotos Tarihi, kentin varlığını doğrulayan ilk antik kaynaktır: Herodotos, Lydia kralı Alyattes ile Miletoslular arasında sürdürülen savaş sırasında Assesia Athena Tapınağı'nın alev alıp yandığından bahsetmektedir⁸⁹⁰.

Alyattes tanrıları kızdırdığı için yatağa düşer ve Miletoslulara tapınak yeniden inşa edilene kadar savaşa arama verme teklifinde bulunur. Devamında Herodotos, Thrasybulos'un kurnazlığına da aldanan Alyattes'in eski Assesia Athena Tapınağı yerine bir değil iki tapınak inşa ettirmek zorunda kaldığından bahseder ve savaşın bu şekilde sonuçlandığını anlatır⁸⁹¹.

⁸⁸⁶ Vaessen, 2014: 38.

⁸⁸⁷ Greaves, 2003: 114.

⁸⁸⁸ Blackman ve Rankov, 2013: 565.

⁸⁸⁹ Greaves, 2003: 109, 114 ve 126.

⁸⁹⁰ Herodotos, I: 19.

⁸⁹¹ Herodotos, I: 22.

3.2.14. Pedasa Athena Tapınağı

Pedasa antik kenti Bodrum Yarımadası üzerinde, ilçenin kuzeyindeki Gökçeler Köyü'nde yer alır (Lev.2/Hrt.2)⁸⁹².

Ele geçen yazıtların çözümlenmesine yönelik ilk araştırmalar, Paton ve Myres⁸⁹³ tarafından yayınlanmıştır. Pedasa antik kenti üzerine yoğunlaşan kazılar A. Diler tarafından 1996 yılında başlatılmış ve kent, 2007'den itibaren düzenli olarak kazılmıştır⁸⁹⁴.

Pedasa kenti hakkındaki ilk bilgiyi Heredotos vermektedir. Heredotos'un aktardığına göre Pedasa, Karia kentleri içerisinde, MÖ 546'da Pers istilasına karşı direnen tek kent olma özelliğindedir⁸⁹⁵. Bunun yanında Pedasa'nın direnişi İon İsyanı süresince devam etmiş fakat Miletos'un MÖ 494'de Persler tarafından işgali edilmesine üzerine Pedasalılar göç etmeye zorlanmıştır. Yaygın görüş, Hekatomnidler Dönemi'nden itibaren Pedasa'nın yoğun bir Hellenleşme etkisi altında kaldığı yönündedir. Pedasa, ayrıca, Atikka-Delos Deniz Birliği'ne vergi ödeyen kentler arasında da sayılmaktadır.

Tapınağın içinde bulunduğu alan, teraslar üzerine inşa edilmiştir (Lev.32/Res.1-2) ve kuzeyde yer alan bir anakaya ile sınırlandırılmıştır⁸⁹⁶. Alan, Arkaik Dönem'e tarihlenen bir teras duvarı ile çevrelenmiştir⁸⁹⁷. Terasta ele geçen

⁸⁹² Bean, 2000: 115-116.

⁸⁹³ Paton ve Myres, 1896: 188-271.

⁸⁹⁴ Diler, 2006: 479-500.

⁸⁹⁵ Heredotos, I: 175-176.

⁸⁹⁶ Diler, 2011: 329.

⁸⁹⁷ Diler vd., 2009: 273.

toprak figürinler, kemik parçaları ve kısmen korunmuş duvar kalıntıları nedeniyle alanın, kült yapılarını barındıran özel bir bölge olduğu kabul edilmektedir⁸⁹⁸.

Heredotos'un⁸⁹⁹ da bahsettiği Athena Tapınağı'na dair ilk işaretler, Bizans yapılarında kullanılan duvar taşları ile terasta yoğun olarak ele geçmiş adak eşyalarından oluşmaktadır⁹⁰⁰. Mimari buluntular arasında Aiol sütun başlığı (?), üstyapıya ait bir parça, iyi işlenmiş ve kalın duvar blokları ile bir İon kymationuna ait bir parça bulunmaktadır. Duvar bloklarının, Bizans Dönemi'ne ait sonraki yapılarda da kullanıldığı anlaşılmaktadır⁹⁰¹. Ayrıca tanrıçanın adının geçtiği bir yazıt parçası ile toprak kadın figürinleri, kutsal alanın Athena'ya ait olduğunu doğrulayan bulgular arasında sayılmaktadır⁹⁰².

Athena Tapınağı'na ait taşların sökülüp Bizans yapılarında kullanılmış olmasına karşın, ele geçen bulgulardan tapınağın genel görünümü hakkında bir şeyler söyleyebilmek mümkündür: Pronaostan ve celladan oluşan Athena Tapınağı'nın doğu-batı istikametinde yerleştirildiği düşünülmektedir⁹⁰³. Tapınak, kuzey tarafında bir anakayaya yaslanmıştır, batıdaki ve güneydeki duvarların bir kısmı açığa çıkartılmıştır⁹⁰⁴.

Tapınağın pronaosu bir anakaya üzerine oturtulmuştur, içten ölçüleri 6,60 x 4,75 metre boyutlarındadır. Cella ise 6,60 x 7,25 metre ölçülere sahiptir. Hem

⁸⁹⁸ Diler, 2004: 145.

⁸⁹⁹ Heredotos, I: 175 ve VIII: 104.

⁹⁰⁰ Diler vd., 2009: 274.

⁹⁰¹ Diler, 2011: 329.

⁹⁰² Diler, 2011: 329.

⁹⁰³ Diler, 2011: Res. 8.

⁹⁰⁴ Diler, 2011: Res. 9.

pronaos hem de cella özenle düzenlenmiş bir döşemeye sahiptir. Döşemenin kuzeybatı kısmı, anakaya tıraşlanarak oluşturulmuştur⁹⁰⁵.

2008 yılı kazı döneminde, pronaosun kuzeydoğusunda Athena Tapınağı ile kayalık yamaç arasında kısa süreli bir çalışma gerçekleştirilmiş ve dolgunun üst seviyelerinde Athena'ya ait mermer bir heykele ulaşılmıştır. Dolgudan çıkan seramik buluntular MÖ 5. yüzyılın sonuna ve MÖ 4. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir. Kutsal alanın kime adanmış olabileceğini gösteren heykel parçasında Athena'nın, yüksek miğferiyle tasvir edildiği görülmektedir⁹⁰⁶.

Terasta tespit edilen ikinci bir yapı kalıntısının bir sunağa ait olabileceği düşünülmektedir. 3,56 x 3, 47 metre ölçülerindeki yapının kuzey kenarında döşeme üzerine oturan bir yürüme zemini bulunmaktadır. Yapının duvarlarının geniş olması, ayrıca taşlı bir iç dolgusunun bulunması, kutsal alanda anıtsal bir yapının olabileceğine işaret eden bulgular arasında sayılmaktadır. Anıtsal yapı, terasın kuzey kısmında doğal bırakılmış ve birden bire dikleşen bir kayalığın önünde bulunmaktadır⁹⁰⁷.

'*Kutsal Alan Sektörü Tapınak Terası*' olarak nitelenen alanın güneybatı köşesinde çokgen taşlarla döşenmiş ve adak çukuru (bothros) veya sunak olabileceği düşünülen bir kuyu ortaya çıkartılmıştır (lev.32/Res.2). Çukur 1 x 1,10 metre ölçülerinde ve kareye yakın bir planlama sergilemektedir. Yapının dört

⁹⁰⁵ Diler, 2011: 330.

⁹⁰⁶ Diler vd., 2014: 532.

⁹⁰⁷ Diler vd., 2009: 273.

köşesinde küçük yuvalar bulunmaktadır ve bunların, adak çukurunu örten bir kapağa işaret eden bulgular olabileceği ileri sürülmektedir⁹⁰⁸.

Ayrıca kare planlı adak çukurunun batısında kalan bir alanda, bothros olarak tanımlanan iki çukur daha açığa çıkartılmıştır. 0,80 metre çapındaki ve 0,85 metre derinliğindeki silindirik planlı çukurlarda kurban törenleri için sunulmuş hayvan kemikleriyle deniz kabukluları yoğun bir kül tabakası içinde tespit edilmiştir⁹⁰⁹.

Bu alanda ele geçmiş olan buluntular arasında sırtında asma deliği bulunan fayans boğa figürünü, kemik kadın figürin başı, kemik iğne parçası, toprak figürlü alabastron parçası, pişmiş toprak figürin parçaları ve astragal adak eşyaları yer almaktadır⁹¹⁰.

Taş döşeli kutsal yol, akropol yönünden gelip anıtsal yapıların yer aldığı tapınak terasına doğru yönelmekte ve batıya doğru yükselerek devam etmektedir⁹¹¹. 254.89 m. kodundaki çalışmalarda, yol döşemesi sırasında tesviye amacıyla temizlenmiş ve bir dolgu oluşturmuş buluntular arasında siyah figür bezemeli seramikler, Ion kylikleri ve yerel Karia üretimi seramiklere rastlanmıştır. Buluntular, genel olarak, Arkaik Dönem'e ve MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁹¹². Başka bir düzleme alanı ise 254.16.10 m. kodunda tespit edilmiş ve dolgudan ele geçen Geometrik ve Arkaik buluntular nedeniyle yolun bu

⁹⁰⁸ Diler, 2011: 330.

⁹⁰⁹ Diler vd., 2012: 172.

⁹¹⁰ Diler, 2011: 330.

⁹¹¹ Diler vd., 2012: 172-173.

⁹¹² Diler vd., 2012: 173, Res. 8.

kısmı üzerindeki düzenlemelerin MÖ 6. yüzyıl gibi erken bir tarihte yapılmış olabileceği görüşü ileri sürülmüştür⁹¹³.

Gerek terasta gerekse çevresindeki alanlarda ele geçirilen buluntular, kutsal alanda MÖ 6. yüzyıldan başlayarak Bizans Dönemi'ne kadar bir yoğunluğun olduğunu göstermektedir⁹¹⁴.

Pedasa'daki Athena kültüne işaret eden en önemli bulgu ise, MÖ 5. yüzyıla tarihlenen bir adak yazıtıdır. Kireç taşından oluşturulmuş stel, 22 santimetre yüksekliğe ve 35 santimetre genişliğe sahiptir. Üzerindeki yazıtta, tanrıçaya sunulan ürün vergisi ile ilgili bilgiler yer almaktadır⁹¹⁵.

İkinci bulgu, Herodotos'a aittir. Herodotos, bir felaket yaklaştığında Pedasa'daki Athena rahibesinin sakallarının çıktığı yönünde bir hikaye anlatmakta ve böyle bir hadisenin Pedasa'da üç kez cereyan ettiğini aktarmaktadır⁹¹⁶.

Bütün bu veriler, Pedasa'da Athena kültürünün yaygın bir geçerliliğinin bulunduğunu ortaya koymaktadır⁹¹⁷.

Tanrıçanın Yunanca olarak açıklanamayan ismi ve hem Homeros'da hem de Hesiodos'da *pallas* (bakire) sıfatıyla anılmış olması⁹¹⁸, erken bir dönemde Athena'nın anatanrıçalara has bir bereket kültüyle birlikte tapınım gördüğüne dair

⁹¹³ Diler vd., 2012: 174-175.

⁹¹⁴ Diler vd., 2009: 274; Diler, 2011: 330.

⁹¹⁵ Paton ve Myres, 1896: 215-216, no. 4.

⁹¹⁶ Herodotos, I: 175.

⁹¹⁷ Sina, 2002: 288.

⁹¹⁸ Eliada, 2003: 342.

bir işaret sayılabilir. Öte yandan Aristoteles'in aktarımıyla, "*Halikarnassos'taki Zeus Askraios ya da Akraios tapınağına giden, bir keçinin başı çektiği yıllık ayın alayı Pedasa'dan yola çıkmaktadır,*" ifadesi, Lelegler arasında Athena'nın tek düşünülmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

A. Sina, Zeus'a ait şenlik alayının Pedasa'da oluşturulmasına gerekçe olarak, Athena ve Zeus çiftine ait ortak bir kültün, Lelegler arasındaki yerel bir tanrı çifti kültünden kaynaklandığını ileri sürmektedir⁹¹⁹. Ayrıca mit düzleminde Zeus'un, Athena'ya hamile kalan Metis'i yutması, bazı araştırmacılar tarafından Kutsal Evliliğin *arkaik* bir ifadesi olarak yorumlanmaktadır⁹²⁰.

Dolayısıyla Zeus ile Athena'yı, kutsal evliliğin başka bir yapısında bir araya getirebilmek, hiç değilse mit bağlamında, mümkün gözükmektedir. Bunlar gibi, mağaralarda gerçekleştirilen Zeus Idaios tapınımı, arkaik bir evrede Zeus tapınımının içinde bereket kültüne has bir yönünün bulunduğu ve kısmen anatanrıça özellikleri barındırdığına dair verileri ortaya koymaktadır⁹²¹.

3.2.15. Priene Demeter/Kore Tapınağı

Bir yamaç üzerinde yer alan Priene antik kenti(Lev.2/Hrt.2), bugün Menderes Nehri'nin (Maiandros) getirmiş olduğu alüvyonlarla dolmuş olan geniş ve düz araziye hakim konumdadır⁹²².

⁹¹⁹ Sina, 2002: 289.

⁹²⁰ Eliada, 2003: 308.

⁹²¹ Eliada, 2003: 309.

⁹²² Patronaz, 2002: 108-109.

Menderes Nehri'nin hemen kuzeyine, bugünkü ismiyle Samsun (Mykale) Dağı'na kurulmuş olan Priene antik kentindeki ilk düzenli kazılar ise, 19. yüzyılın sonunda C. Humann, Th. Wiegand ve H. Schrader tarafından gerçekleştirilmiştir⁹²³. Günümüzdeki kazılar, Frankfurt ve Münih Teknik üniversitelerinin desteğiyle W. Raeck ve W. Koenigs tarafından yürütülmektedir⁹²⁴.

Priene'nin tarihi günümüze kadar uzanan geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır. Prienelilerin eski yerleşiminin nerede olduğu ve bu yeri neden terk ettikleri hakkında yazılı kaynaklara atıfta bulunan herhangi bir bilgimiz yoktur⁹²⁵. Genel görüşe göre kentin yeniden imarı ya Mausolos'un iskân politikalarına ya da Priene üzerinde nüfus sahibi olana Atinalılara dayandırılmaktadır⁹²⁶. Öte yandan denizin alüvyonla dolması ve eski Priene'ye ait limanın işlevini yitirmiş olması da yeni iskânın sebebi olarak ileri sürülmektedir⁹²⁷. Sonuç olarak MÖ 4. yüzyılın ortalarında eski kent terk edilmiş ve bugünkü Güllübahçe-Turunçlar mevkiinde yeniden kurulmuştur. Yeni Priene hakkında ilk bilgiler ise Romalı mimar Vitruvius tarafından aktarılmaktadır⁹²⁸. Kitabında Vitruvius, Maussolleion'u da inşa eden Pytheos'un, yeni Priene'de Athena'ya adanmış bir tapınak tasarladığından bahsetmektedir.

⁹²³ Duyuran, 1948: 40-43; Rumscheid, 2000: 7.

⁹²⁴ Koenigs, 2000.

⁹²⁵ Gür, 2007: 236.

⁹²⁶ Rumscheid, 2000: 15.

⁹²⁷ ESA III, 1997: 1519.

⁹²⁸ ESA III, 1997: 1520.

Priene’de Demeter/Kore’ye adanmış bir tapınağın yanı sıra Athena Tapınağı ve Mısırlı tanrıça İsis’e adanmış bir kutsal alan bulunmaktadır⁹²⁹. Geç Antik Dönem’de ise kentte Hristiyan kiliseleri, şapeller ve bir sinagog yer almaktaydı. Kent, MS 5. yüzyılda bir piskoposluk merkezine dönüştürülmüştür⁹³⁰. 1821’de inşa edilen Aziz Nikolas Kilisesi, kentin diğer dini mimari yapıları arasındadır.

Demeter/Kore Tapınağı bir kutsal alan içerisinde yer alır⁹³¹. Tapınak, kutsal alan ile birlikte, akropolün güney yamacına inşa edilmiştir (Lev.33/Şek.1). İçinde bulunduğu doğu-batı yönündeki terasın girişi doğu kısmındadır. Kutsal alan içerisinde templum in antis plana sahip bir yapı, doğu kısmında bir sunağa ait olabilecek kalıntılar ve hemen tapınağın güneyinde yer alan bir kült çukuru (adak kuyusu) bulunmaktadır. Demeter/Kore Kutsal Alanı’nda ele geçmiş adak yazıtları ve heykellerin biçemleri nedeniyle, MÖ 4. yüzyılın sonlarına ya da MÖ 3. yüzyılın başlarına tarihlenmektedir⁹³².

Demeter/Kore Tapınağı, 15,75 x 12, 80 metre ölçülerinde bir alana sahiptir⁹³³. Templum in antis planlı tapınak, Dor düzenindedir ve iki basamaktan oluşan bir stylobat düzenlemesi üzerine oturmaktadır. Cephesinde, anteler arasındaki kısımda, iki Dor sütunu bulunmaktadır (Lev.33/Şek.2)⁹³⁴.

Dikdörtgen planlı tapınlardan farklı olarak, Priene Demeter/Kore Tapınağı’nda, tapınağın cella kısmı pronaosa enlemesine bir şekilde eklenmiştir.

⁹²⁹ Duyuran, 1948: 22-23; Rumscheid, 2000: 189-195.

⁹³⁰ Duyuran, 1948: 13.

⁹³¹ Rumscheid, 2000: Res. 135.

⁹³² Rumscheid, 2000: 151 ve 153.

⁹³³ Schipporeit, 1998: 194, Res. 1.

⁹³⁴ Rumscheid, 2000: 154.

Bu nedenle tapınağın cellası, pronaosunun eninden daha geniş bir alanı kaplamaktadır⁹³⁵. Pronaos ile cellanın enine planda bakışsız olarak düzenlenmiş olmasının temel nedeni, pronaosun hemen güney tarafında bulunan (ve onun izdüşümüne denk gelen) adak kuyusunun varlığıdır⁹³⁶. Pronaos ile cellanın eşitlenmesi ancak adak kuyusunun üzerinde mümkün olduğundan, böyle bir planlamaya gidildiği ileri sürülebilir. Rumscheid, pronaosun güneye taşırılmayarak adak kuyusuna yer açıldığı (ya da korunduğu) görüşünü benimsemektedir⁹³⁷. Bu durumda Demeter/Kore Tapınağı, bu haliyle, kutsal alanın ilk planlamasından daha sonraki bir döneme ait olmalıdır⁹³⁸, çünkü tapınak doğrudan adak kuyusunun varlığına göre şekillendirilmiş gibi durmaktadır. Genel görüş, Demeter/Kore Kutsal Alanı'nın, kentin inşa döneminde diğer yapılarla birlikte planlandığı yönündedir⁹³⁹. Hem ele geçen adak yazıtları⁹⁴⁰ hem de buluntular⁹⁴¹, kutsal alanı MÖ 4. yüzyıl sonu ile MÖ 3. yüzyıl başlarına tarihlendirmektedir. Tahminî bir yaklaşım olmakla birlikte, adak kuyusuna karşı gösterilen özen, Mykale Dağı'na ait bu sarp yamacın kentin yeni yeri olarak belirlenmeden önce Prienelilerce bir kült alanı olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini, az da olsa güçlendirmektedir. Bu sarp alanın, yeni Priene'nin kurulması için tercih edilen bütün özellikleri, aynı

⁹³⁵ Rumscheid, 2000: 154.

⁹³⁶ Rumscheid, 2000: Res. 152, 'L' ile işaretlenmiş alan ve Rumscheid 2000, Res. 140.

⁹³⁷ Rumscheid, 2000: 156-157.

⁹³⁸ Rumscheid, 2000: 157, vd., "*Tapınak binası bu durumda kutsal alanın ilk halini yansıtmamaktadır. Sütunlu cephenin stylobatında kullanılmış devşirme taşlar da bunun diğer bir kanıtıdır. Çünkü şehrin kuruluş döneminde kullanılmak üzere sökülüp devşirme malzeme elde edilebilecek yapılar yoktu.*"

⁹³⁹ Koenigs ve Raeck, 2001: 186.

⁹⁴⁰ Rumscheid, 2000, 151.

⁹⁴¹ Schipporeit, 1998: 224; Rumscheid, 2000: 153 ve Res. 136; Akurgal, 2000: 441.

zamanda kentten ayrı bir kutsal alanın kurulması için tercih edilebilecek özelliklerle benzer olmalıdır⁹⁴².

Pronaosun genişliği 8,89 metredir, genişliği ise 4,48 metredir. Hemen batı tarafında yer alan bir kapı ile cellanın kuzeyinde bulunan bir odaya geçilmektedir⁹⁴³. Bu mekânın hemen arkasında ise, bu sefer girişi celladan sağlanan, ikinci bir oda daha bulunmaktadır. Ayrıca cellaya ait kapı eşiğinin her iki yanında, mermer kaideler tespit edilmiştir. Kaideler üzerinde yer alan yuvalar, kaidelerin Dor tarzındaki kapının tahta çerçevelerini taşımak için kullanıldıklarını işaret etmektedir⁹⁴⁴.

Cella kapısının genişliği 1,67 metredir ve antedeki Dor sütunlarıyla bakışımı değildir. İçindeki kült podyumu 1,23 metre yüksekliğe sahiptir⁹⁴⁵. Hem güney duvarı hem de, kısmen de olsa, kuzey duvarı boyunca uzanmaktadır⁹⁴⁶. Podyumun üzerine, mermer heykellerin oturtulabilmesi için yuvalar açılmıştır⁹⁴⁷.

⁹⁴² Akkurnaz, 2007: 39, vd. “Yazıtlar ve genel plan bakımından Demeter ve Kore’ye adanmış olduğu anlaşılan Kutsal Alanın erken kültü hakkında bilgiler yetersizdir. Kent buraya taşınmadan önce bu alanda herhangi bir kültün olup olmadığı veya mevcut kültün bu dönemde mi oluşturulduğu, yoksa önceki yerleşimden mi buraya taşındığı yönündeki sorular henüz cevaplandırılmamıştır.”

⁹⁴³ Rumscheid, 2000: Res. 135.

⁹⁴⁴ Rumscheid, 2000: 154.

⁹⁴⁵ Duyuran, 1948: 22.

⁹⁴⁶ Rumscheid, 2000: Res. 138.

⁹⁴⁷ Rumscheid, 2000: 156, vd., “Cellanın kuzeydoğu köşesinde ele geçen ve şimdi Berlin’de bulunan iki küçük mermer baş (res. 139), bu tüp heykellere ait olabilir. Alın üzerinde yay gibi dizilmiş minik çıkıntılar lüle sıralar, Athena Tapınağı’nın cellasında

Cella içinde bulunan kültle ilgili diğer mimari bir öge ise, batı taraftaki podyumun kuzey yarısını kapsayan kısmın önündeki iki masadır⁹⁴⁸: bunların köşeleri kanepelerle başlık kabartmalarıyla bezenmiştir ve başlıkların ön yüzleri yivli ayaklar üzerine oturtulmuştur.

Anteler arasındaki mesafe 2,95 metre olup tapınağın cephesi iki Dor sütunuyla oluşturulmuştur. Sütunlardan birisine ait olan Dor başlığı ile anteye ait bir başlık, bugün ören yerinde bulunmaktadır. Sütunlar 22 yive sahiptir. Kutsal alanda tespit edilmiş ve tapınağa ait olduğu düşünülen bir sütun tamburunun arisleri bıçak ağzı biçimde ve yüzeysel olarak işlendiği görülmektedir⁹⁴⁹.

Üstyapıya ait herhangi bir mimari parçaya rastlanmamıştır. Malzemenin ve tapınağın boyutlarından yola çıkılarak, sütun aralarında dörtlü metopun, antelerle sütunlar arasında kalan kısımdaysa beşli metopun kullanıldığı ileri sürülmektedir⁹⁵⁰. Ayrıca alınlığa ait bir buluntunun ele geçmesi, ihtimalle Demeter/Kore Tapınağı'nın düz bir damla tamamlandığını göstermektedir.

bulunmuş olan Ada adıyla anılan heykel başını (res. 118) hatırlatır. Bu nedenle, Demeter Kutsal Alanı'nda bulunmuş her iki küçük baş da Hellenistik Dönem'in başlarında, belki de MÖ 4. yy'da yapılmış olmalıdır."

⁹⁴⁸ Rumscheid, 2000: 156.

⁹⁴⁹ Rumscheid, 1994: 73, Fig. 162 ve 163.

⁹⁵⁰ Anabolu, 1988: Fig. 2; Rumscheid, 2000: Res. 137. Ayrıca dörtlü metop sistemi tartışması için bkz. Akkurnaz, 2007: 38, dipnot 264.

Kutsal alan, kentin kuzeyinde, akropolün yamacında inşa edilmiştir. Uzunluğu 45,05 metre ve genişliği 17,75 metredir⁹⁵¹. Tapınak, girişin tam karşısında, kutsal alanın batı kısmında bulunmaktadır.

Kutsal alana giriş, doğu kısmında bulunan bir kapı ile sağlanmaktadır. Anıtsal bir nitelik taşımaz. Kapının genişliği 1,60 metredir ve üzeri tek tarafa meyilli bir çatı ile örtülmüştür⁹⁵².

Ayrıca kapının sağındaki duvarın hemen bitiminde, içe doğru, kenar uzunluğu 1,20 metre ve derinliği 0,65 metre olan mermerden bir havuz bulunmaktadır⁹⁵³.

Sunak, Demeter/Kore Kutsal Alanı'nın kuzeydoğusundadır. Uzunluğu 4,40 metre ve genişliği 1,55 metredir. Tapınakla bakışumlu değildir, ayrıca harçla örülen duvar örgüsü nedeniyle Roma Dönemi'ne tarihlendirilmektedir⁹⁵⁴.

Adak kuyusu, Demeter/Kore Tapınağı'nın planlamasına etki etmesi bakımından, kutsal alanın en önemli yapılardan biri sayılmaktadır⁹⁵⁵. Kesme taştan örülmüş duvarlarla inşa edilmiştir. Kare şeklinde bir planlamaya sahip olup her bir kenar uzunluğu 1,80 metredir. Yapının derinliği, yaklaşık olarak yer yer 2 metreye denk gelmektedir. Çatı örtüsü, üç parça tarafından taşınmaktadır. Üç parçadan

⁹⁵¹ Wiegand-Schrader, 1904: 147.

⁹⁵² Schede, 1934b: 91-96.

⁹⁵³ Rumscheid, 2000: Res. 152, 'c' işaretli alan.

⁹⁵⁴ Rumscheid, 2000: Res. 135.

⁹⁵⁵ Rumscheid, 2000: Res. 140.

oluşan bu çatı taşıyıcıları her iki yana eğimli üçgen bir forma sahiptir ve dıştaki taşıyıcılar bir alınlığın görünümünü yansıtacak biçimde tasarlanmıştır⁹⁵⁶.

Çatının açılır kapanır bir kapak düzenlemesi vardır. Desteğin üzerindeki izler, muhtemelen böyle bir kapağın varlığını ortaya koymaktadır⁹⁵⁷. Ayrıca adak kuyusu, doğusunda ve kuzeyinde bulunan bir duvarla kutsal alandan ayrılmıştır. Bu nedenle adak kuyusuna ulaşım iki yolla sağlanır: ya kuzey duvarındaki girişle ya da Demeter/Kore Tapınak duvarı ile temenos duvarı arasında oluşan koridorla. Ayrıca hem kuzey duvarının bakışımında bulunan ve pronaosun güney tarafına açılmış bir kapı ile hem de koridorlu kısmın temenos duvarında yer alan başka bir kapı ile bu görüş desteklemektedir⁹⁵⁸. Rumscheid, genel planlaması itibariyle adak kuyusunu, temenos içinde bir temenos olarak nitelemektedir⁹⁵⁹.

Adak kuyusunun içinde, kullanım amacını açıklayabilecek hiçbir buluntuya rastlanmamıştır. Bazı araştırmacılar, bu yapının kurban edilen hayvanların kanının akıtıldığı bir kült çukuru olarak değerlendirmektedir⁹⁶⁰.

Tanrıça Demeter ve kızı Persephone, yer altı dünyasıyla ilgili antik dönem söylencelerinin en bilindik ikili figürünü oluşturmaktadır⁹⁶¹. Kutsal alanda ele geçmiş heykel kaidelerindeki yazıtlar, bu alanın ve içinde bulunan tapınağın,

⁹⁵⁶ Rumscheid, 2000: 159.

⁹⁵⁷ Rumscheid, 2000: 157-158.

⁹⁵⁸ Rumscheid, 2000: 158-159, vd., “*Tapınağın kuzey tarafında ki koridorda, cellaya bakan iki yan mekânın ara duvarının hizasında, kapı benzeri bir yapılaşma vardır.*”

⁹⁵⁹ Rumscheid, 2000: 159.

⁹⁶⁰ Duyuran, 1948: 22; Anabolu, 1988: 121; Akurgal, 2000: 442 ve Bean, 2001: 186. Tartışma için bkz. Akkurnaz, 2007: 39, dipnot 269.

⁹⁶¹ Graves, 2012: 108-116.

Demeter/Kore'ye adandığını gösteren en önemli bulguları temsil etmektedir: Ele geçen bir kaide üzerine “*Demeter ve Kore'nin rahibesi, Eupolis'in kızı Timonassa,*” ifadesi yazılmışken⁹⁶², diğer bir kaide üzerine ise “*Demeter ve Kore'nin rahibesi, Eukritos'un eşi, Hipposthenes'in kızı Nikeso,*” ifadesinin işlendiği⁹⁶³ görülmektedir.

Adak kuyusu ile onun kuzeyinde yer alan duvar arasında ele geçmiş pişmiş toprak figürinler, Demeter'e ait kutsal alanlar için karakteristik olan özellikler taşımaktadır: bu figürinler, başları üzerinde su kapları taşımalarından dolayı *hydrophoros* olarak nitelenirler⁹⁶⁴. Bu alanda ele geçmiş figürinlerin çoğu dans eden giysili kadınlardan ve kızlardan oluşmaktadır⁹⁶⁵. Ünik bir figürin topluluğunda, yüzlerin saçlarla çevrelendiği ve yüz kısmının karın bölgesine işlendiği görülmektedir. Berlin Müzesi'ndeki bu örnekte, figür her iki elinde meşale tutmaktadır⁹⁶⁶. Priene Demeter/Kore Kutsal Alanı'nda ele geçmiş ve Demeter'in meşale tutarken işlendiği başka bir örnek⁹⁶⁷, meşale tutma simgesinin Demeter kültü içerisinde de bulunduğunu göstermesi bakımından önemli bir veri sayılmalıdır⁹⁶⁸.

Ayrıca kutsal alana ait planlamanın ortaya koyduğu bir takım çıkarımlar da (alanın doğu-batı istikametinde bulunması, giriş kısmının doğuda yer alması, tapınağın temenosun batı kısmında inşa edilmesi ve törenler için boş bir alanın

⁹⁶² Rumscheid, 2000: 151.

⁹⁶³ Akurgal, 2000: 442.

⁹⁶⁴ Rumscheid, 2000: 159, Res. 142.

⁹⁶⁵ Rumscheid, 2000: Res. 141, Res. 136.

⁹⁶⁶ Rumscheid, 2000: Res. 143.

⁹⁶⁷ Rumscheid, 2000: Res. 144.

⁹⁶⁸ Hekate'nin meşaleyle betimlendiği bir örnek için bkz. Roller, 2013: 266, Res. 61.

bırakılması gibi)⁹⁶⁹, hem alanın hem de tapınağın Demeter'e adanmış olduğunu göstermektedir.

3.2.16. Priene Athena Tapınağı

Athena Tapınağı, kentin en önemli yapılarından biri sayılmakta olup yapımına MÖ 4. yüzyılın ortalarında başlanmıştır⁹⁷⁰. Tapınak, kutsal bir alan içinde yer almaktadır (Lev.34/Şek.1). Tapınağın mimari, Pers satrapı Maussollos'un Halikarnasos'taki Maussolleion'unu da tasarlayan Pytheos'tur⁹⁷¹.

Athena Tapınağı yüksekçe bir yerde, kente hakim bir konumda (kaya sırtı üzerinde) bulunmaktadır (Lev.33/Şek.1). Buna karşın tapınağı çevreleyen yapılar (bilhassa güneyindeki sütunlu galeri), tapınağın görülebilirliğini engelleyen unsurlar arasında sayılmaktadır⁹⁷².

Athena Tapınağı ile doğu tarafından propylona girişi sağlayan yol (*Athena Caddesi*) arasında optik bir bağ bulunmaz⁹⁷³. Athena Caddesi, sunağın hemen yanından geçerek tapınağın güneydoğu köşesi ile kesişir. Tapınağın kısmen

⁹⁶⁹ Akkurnaz, 2007: dipnot 275, vd., “Örneğin; Pergamon Demeter Kutsal Alanı (bkz. Radt, 200:, 178), Eleusis Demeter Kutsal Alanı (bkz. Bean 2001, 186) ve Morgantina Demeter ve Persephone Kutsal Alanı (bkz. Anabolu, 1989: 157).”

⁹⁷⁰ Rumscheid, 2000: 26.

⁹⁷¹ Duyuran, 1948: 18.

⁹⁷² Duyuran, 1948: 20.

⁹⁷³ Koenigs, 2000: 119.

bakışımında bulunan tek yapı, kutsal alanda yer alan ve ön cephesini yine tapınağın ön cephesine dönmüş olan sunaktır⁹⁷⁴.

Tapınağın yapımında kullanılan malzeme mavi ve gri tonlara sahip Mykale mermeridir⁹⁷⁵. Hem temel düzenlemesinde hem de kaide altlıklarında konglomera taşı tercih edilmiştir. Priene'nin belli bir plan doğrultusunda inşa edilmesine karşın, tapındaki yapı malzemelerinin farklılık göstermesinin temel nedeni, bazı yapıların inşa aşamasının uzun sürmüş olmasıyla açıklanır⁹⁷⁶. Tapınağın cephesinde kullanılan mermer ile arka kısmında yer alan mermerin kalite farkı, bu yönde değerlendirilmektedir⁹⁷⁷.

Tapınağın zemini düzeltilmiş bir anakaya üzerine oturmaktadır (Lev.34/Res.2). Kayanın elverişli olmadığı güney-batı köşesinde, kesme taşlarla doldurulmuş bir zemin oluşturulmuştur. Tapınak (Dor geleneği içerisinde değerlendirilebilecek), üç basamaktan oluşan bir krepise sahiptir⁹⁷⁸. Euthynteria üzerindeki krepisin tüm basamakları eşit ölçülere sahiptir (0,36-7 metre), genişlikleri 0,44 metredir. Yağmur sularının akıntısını sağlayabilmek için, güneydeki ve batıdaki kısımlarda, basamakların bombeli (öne eğimli) yapıldıkları gözlemlenebilmektedir⁹⁷⁹.

⁹⁷⁴ Koenigs, 2000: 119.

⁹⁷⁵ Gür, 2007: 240.

⁹⁷⁶ Koenigs, 2000: 114 ve 132.

⁹⁷⁷ Wiegand ve Schrader, 1904: 117.

⁹⁷⁸ Gür, 2007: 240.

⁹⁷⁹ Koenigs, 2000: 119.

Athena Tapınağı (Didyma Apollon⁹⁸⁰ ve Ephesos Artemis⁹⁸¹ tapınaklarında olduğu gibi), belli oranlar kullanılarak tasarlanmış ve kareleme sistemiyle inşa edilmiştir. Ölçü olarak 29,5 santimetrelilik Euboia-Attika ayağı kullanılmıştır⁹⁸². Cella duvarının uzunluğu, ante cepheleriyle birlikte 29,48 metredir. Duvar kaidelerinden ölçüldüğünde 11,84 metrelik bir genişlik tespit edilmektedir. Duvarların etrafına eklenen 1 ayaklık şerit ile sütun eksenlerinin çevresinden 120 ayaklık boy ve 60 ayaklık genişlik elde edilmektedir. Bu ölçülerinin oranı ½ olarak hesaplanabilir⁹⁸³. Aynı ½ lik oranı, Athena Tapınağı'nın sütun sayısı (6 x 11) ile sütun aralıklarında (5 x 10) tespit etmek mümkündür⁹⁸⁴.

6 x 11 sütuna sahip peripteros planlı tapınağın (Lev.34/Şek.2) stylobat seviyesi 37,15 x 19,50 metre ölçülerine sahiptir⁹⁸⁵. Kısa cephelerde altı sütun ve uzun cephelerde on bir sütun bulunmaktadır. Sütun aralıkları her yönde eşit aralıklara sahip olup aralarındaki mesafe 3,53 metredir⁹⁸⁶. Cella ile sütunlar arasında mesafe de bir sütun aralığına eşit tutulmuştur. Athena Tapınağı'ndaki stylobat levhaları (plinthos) kare şeklindedir⁹⁸⁷. Tapınağın, pteron kısmında bulunan bazı stylobat levhalarının ölçülerinde farklı bir düzenlemeye gidilmiş ve doğu kısmında anteler arasındaki sütunların hemen önünde üç stylobat levhası yerine dikdörtgen planlı iki büyük levha kullanılmıştır. Dikdörtgen planlı levhaların hem kuzeyinde hem de güneyinde yer alan üç stylobat plinthosu ise dört

⁹⁸⁰ Berve ve Gruben, 1961: Res. 133.

⁹⁸¹ Akurgal, 1970: Res. 52, Res. 53.

⁹⁸² Wiegand ve Schrader, 1904: 86.

⁹⁸³ Lawrence, 1996: 192.

⁹⁸⁴ Serdaroğlu, 1969: 93.

⁹⁸⁵ Gür, 2007: 239

⁹⁸⁶ Koenigs, 2000: 119.

⁹⁸⁷ Koenigs, 2000: 124 ve Res. 98.

küçük kare levhayla döşenmiştir. Batı kısmındaysa, anteler ile uzun kenarlarda yer alan ikinci sütunlar arasında kalan stylobat döşemesi, altta dikdörtgen üstte kare şeklinde iki levha ile düzenlenmiştir⁹⁸⁸.

Tapınak, genel biçimiyle İon düzenine sahip tapınak geleneğini yansıtmaktadır: Cella kısmı derin bir pronaosla açığa çıkarılmış ve Dor geleneğinde kısa bir opistodomosla tamamlanmıştır⁹⁸⁹. Opistodomos Anadolu'da ilk kez Athena Tapınağı'nda kullanılmış ve MÖ 4. yüzyıl sonuna tarihlenen Ephesos Artemis Tapınağı'nda yaygınlık kazanmıştır⁹⁹⁰. Hellenistik Dönem içerisinde, mimar Hermogenes'in planladığı opistodomoslu Teos Dionysos Tapınağı⁹⁹¹, bu bakımdan tapınaklara opistodomos ekleme geleneğinin Anadolu'da yer ettiğini göstermektedir.

Athena Tapınağı'nda tek sıra sütun dizisi tercih edildiği için pteron bütün cephelerde eşit ölçülerde tutulmuştur⁹⁹². Cephedeki ikinci sütunlarla cella duvarının kara şeklindeki anteleri aynı ekseninde yer almaktadır ve opistodomos kısmının düzenlemesi de aynı şekilde gerçekleştirilmiştir⁹⁹³.

Tapınağın duvarı ile sütunlar arasında dar bir galeri bulunmaktadır. Bu galerinin döşemesi kare şeklindeki levhalardan oluşturulmuştur⁹⁹⁴. Levha derzleri,

⁹⁸⁸ Bauer, 1968: 214.

⁹⁸⁹ Koenigs, 2000: 133.

⁹⁹⁰ Akurgal, 2003: 326-328.

⁹⁹¹ Akurgal, 1970: 20.

⁹⁹² Xantos Nereidler Anıtı için bkz. Demargne, 1990: 65-69 ve Halikarnassos Maussoleion'u için bkz. Jeppesen, 1981: 94 ve MacKedrick, 1981: 356.

⁹⁹³ Koenigs, 2000: 122-123.

⁹⁹⁴ Koenigs, 2000: 119.

yarım sütun aralığı kadar mesafelerle dizilmişlerdir. Bu düzenleme, tasarımın temelinde yatan ızgara planını vurgulamaktadır⁹⁹⁵.

Athena Tapınağı'nın öndeki ante duvarları arasında iki sütun bulunmaktadır⁹⁹⁶. Buradan geçilen derin pronaos kare bir plana sahiptir. Bu mekânın düzenlemesini, duvar orthostatları ile kısmen geriye kalmış olan temel yapısından anlayabilmek mümkündür. Kare planlı pronaosta, tıpkı celladaki gibi, zemin kaplamasının düzgün oturmasını sağlayan mermerden moloz taşlar kullanılmıştır⁹⁹⁷. Pronaosa ait duvarların iç kısımlarında adak hediyelerine ait kaide altlıkları bulunmaktadır. Ante duvarlarıyla sütunlar arasında bugün kaybolmuş olan üç mermer eşik yer almaktadır⁹⁹⁸.

Cellaya geçişi sağlayan kapı, zeminden yüksektedir⁹⁹⁹. Cellanın yüksekte tutulmasının temel gayesi, kutsal alanı vurgulama isteği olmalıdır. Benzer şekilde Sardeis Artemis Tapınağı'nda da cella kısmı pronaostan yüksekte tutulmuş ve cellaya geçiş yedi basamaklı bir merdivenle sağlanmıştı¹⁰⁰⁰. Athena Tapınağı'nın kapısı 4 metre genişliğe ve 8 metre yüksekliğe sahiptir¹⁰⁰¹. Kapı eşikinin önünde üç basamak bulunmaktadır¹⁰⁰². İçeri açılan ahşap kapı, yarım daire şekline sahip

⁹⁹⁵ Koenigs, 2000: 119 vd., “*Tapınak alanında kullanılmış ızgara planı, daha ziyade sütun ve duvar eksenlerinden oluşan, soyut bir eksenler ağıdır; bu eksenler ağında var olduğu farz edilen doğrular, stylobat ve zemin kaplama levhalarının ortasından geçer.*”

⁹⁹⁶ Koenigs, 2000: 119-121.

⁹⁹⁷ Koenigs, 2000: 121.

⁹⁹⁸ Wiegand ve Schrader, 1904: 110.

⁹⁹⁹ Koenigs, 2000: 121 ve Res. 99.

¹⁰⁰⁰ Akurgal, 1970: 128, Res. 44, 45 ve 46.

¹⁰⁰¹ Koenigs, 2000: 121.

¹⁰⁰² Koenigs, 2000: Res. 99.

bronz raylar üzerinde hareket ediyor olmalıdır. Rayların oturduğu yuvalar, bugün bile gözlemlenebilmektedir¹⁰⁰³.

Cellanın batı tarafında, uzun bir kaideye sahip olduğu anlaşılan bir yapının temeli bulunmaktadır¹⁰⁰⁴. Kutsal mekândaki bu heykel kaidesi üzerinde Athena Parthenos heykelinin bir kopyası yer almaktaydı. Heykel, tahta bir gövde üzerine altın ve bronz kaplamalarla yapılmıştır ve üzeri fildişi ve mermer parçalarla tamamlanmıştır¹⁰⁰⁵.

Priene Athena Tapınağı'nın en dikkat çekici özelliklerinden biri de, arka cephesinde bir opistodomosa sahip olmasıdır¹⁰⁰⁶. İon mimarisinde, ilk kez Pytheos tarafından kullanılmıştır. Athena Tapınağı'nın opistodomosunun kısa anteleri arasında, iki sütun bulunmaktadır¹⁰⁰⁷. Sütunlarla kısa anteler arasında yer alan duvar daha sonra yapılmıştır. Sütunlar arasında mermer bir kapı çerçevesi bulunmaktadır. Opistodomosa ait bu yeni mimari eklemeler, tapınağa ait bu alana işlevsel bakımdan başka anlamlar yüklemektedir. Bu alanın ya hazine odası ya da adak eşyalarının saklandığı bir depo olarak kullanılmış olabileceği türünden görüşler¹⁰⁰⁸, araştırmacılar arasında tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

¹⁰⁰³ Koenigs, 2000: 121.

¹⁰⁰⁴ Koenigs, 2000: Res. 100.

¹⁰⁰⁵ Koenigs, 2000: 122, Res. 101.

¹⁰⁰⁶ Koenigs, 2000: 122 vd., “Aslında Dor düzenindeki Yunan tapınak mimarisine ait bir motif plan opisthodom ilk halinde sadece pronaosun karşısı olarak düşünülmüştü ve tapınağa her iki kısa cephesinde aynı görüntüyü vermek için eklenmişti.”

¹⁰⁰⁷ Koenigs, 2000: 119-121.

¹⁰⁰⁸ Wiegand ve Schrader, 1904: 116; Schede, 1934a: 38.

Athena Tapınağı İon düzenini yansıtmaya karşın (Lev.35/Şek.1), cellayı ve pronaosu oluşturan duvarlarda Dor duvar sistemi kullanmıştır (pseudoisodom)¹⁰⁰⁹. Antelerin üzerinde yer alan ante başlıkları 0,51 metre yüksekliğinde iki parçadan oluşmakta olup geleneksel Anadolu biçimini yansıtmaktadır¹⁰¹⁰: tavan plinthosunda yumurta frizine sahiptirler, önde ve arkada dik bir profilleri bulunmaktadır, (en alt sıradaki boncuk dizisi hariç) süslemeler antelerin cephelerine göre değişiklik göstermektedir, cephedeki süslemeler üç yatay kısma ayrılmıştır, en altta Lesbos yaprak frizi, ortada palmetler ile ters palmet-lotus frizi ve en üstte ise yumurta frizi bulunmaktadır. Athena Tapınağı'na ait anteleri genel yapıları itibarıyla Didyma Apollon Tapınağı'nın Naikosuna ait ante başlıklarıyla karşılaştırmak mümkündür¹⁰¹¹.

Athena Tapınağı'nın üstyapı düzenlemesine işaret eden sütun kaideleri bütün olarak tespit edilememiştir. Sütun kaidelerinin genel yapısını Ephesos Artemis Tapınağı'nın sütun kaideleri ile¹⁰¹² karşılaştırmak mümkündür. Pytheos, Athena Tapınağı'nda kullandığı sütun kaidelerini Maussolleion'da da kullanmıştır. Küçük Asya formundaki bu sütun kaideleri Pergamon Zeus Sunağı'nda da karşımıza çıkmaktadır¹⁰¹³.

Öte yandan ele geçen kaidelerin toruslarının eksik olmasından dolayı, tapınağın nasıl görünebileceğine (yükseklik bakımından) dair ileri sürülen görüşler, çizimlere dayandırılmaktadır¹⁰¹⁴. Kazılar sırasında ele geçmiş mimari parçalardan

¹⁰⁰⁹ Martin, 1956: 365.

¹⁰¹⁰ Dinsmoor, 1950: 223.

¹⁰¹¹ Erder, 1967: 62 ve Lev. XXIa.

¹⁰¹² Berve ve Gruben, 1961: Res. 115.

¹⁰¹³ Akurgal, 1970: Res. 32.

¹⁰¹⁴ Koenigs, 2000: 123.

yola çıkılarak hazırlanan ve bugün Berlin’de Pergamon Müzesi’nde bulunan iki sütun ve onu tamamlayan saçaklık rekonstrüksiyonu¹⁰¹⁵, Priene’deki Athena Tapınağı’nın görünüşünün nasıl olabileceğini sergilemektedir¹⁰¹⁶.

Sütunların stylobat üzerine düzgün bir şekilde oturmasını sağlayan plinthoslar kare şeklindedir. Trohilosun üzerine, kaymayı önlemek için ince bir kenar ilave edilmiştir (skamillon). Plinthosun üzerinde yer alan sütun kaideleri yuvarlaktır, görüntü itibariyle silmeli bir diskten (spira), yatay doğrultuya sahip içbükey profillerle (kannelur) şekillendirilmiş kalın ve şişkin bir torustan meydana getirilmiştir¹⁰¹⁷. Torustaki şeritler birbirlerinden düz şeritlerle ayrılmaktadır. Pronaostaki sütunlar tamamen işlenmiş olmalarına karşın, dıştaki sütunların üst kısımları işlenmeden bırakılmıştır. Bu özelliği ile Didyma Apollon Tapınağı’ndaki sütunların işleniş biçimi¹⁰¹⁸ arasında bir benzerlik vardır: her iki tapınakta da sütunların tamamlanması, inşa aşamasından sonrasına bırakılmıştır. Sütunlar alt kısımlarında 1,29 metre kalınlığa sahiptir. Sütunların dış yüzeyini şekillendiren dikey yivler 24 oluktan oluşmaktadır. Benzer örneklerini Atina’da, MÖ 5. yüzyıla tarihlenen Athena Nike Tağınağı ile Erektaiion’da görmekteyiz. En yakın örnekler ise Ephesos Artemis ve Sardeis Artemis tapınaklarında bulunmaktadır: bu tapınaklardaki sütun yivleri de Athena Tapınağı’nda olduğu gibi keskin kenarlarla değil dikey şeritlerle ayrılmıştır¹⁰¹⁹. Sütunlar, volütlü İon başlıkları ile tamamlanmaktadır¹⁰²⁰.

¹⁰¹⁵ Koenigs, 2000: Res. 103.

¹⁰¹⁶ Koenigs, 2000: 123-124.

¹⁰¹⁷ Koenigs, 2000: Res. 104.

¹⁰¹⁸ Riemann, 1963: 467.

¹⁰¹⁹ Martin, 1965: 295.

¹⁰²⁰ Koenigs, 2000: 124.

Kaideden başlamak üzere başlığa kadar olan sütun uzunluğu takriben 11,60 metre olarak hesaplanmıştır. Sütunların her bir parçası (plinthos, trohilos ve torus) ayrı ayrı parçalardan oluşmaktadır.

Sütun başlıkları İon özelliği taşımaktadır. En yakın benzerleri Ephesos Artemis Tapınağı'nda¹⁰²¹ karşımıza çıkmaktadır. Yenilik olarak Athena Tapınağı'nın sütun başlıkları kendi içine kapanıktır, daha derli topludur ve düzenlidir. Ayrıca volütler birbirlerine yaklaşmış ve abaküsteki yumurta frizinin yerine Lesbos kymationu¹⁰²² kullanılmıştır.

Athena Tapınağı'nın arşitravı üzerinde friz bulunmaz¹⁰²³. Çatı aksamını meydana getiren ve sütun başlıkları üzerine oturan arşitrav bloğu (ana giriş), dışa doğru taşan üç basamaktan oluşmaktadır¹⁰²⁴. Arşitravin hemen üzerinde İon kymationu (yumurta dizisi) yer almaktadır¹⁰²⁵.

Öte yandan yumurta dizisinin üzerinde (sarmal dallarla veya figürlerle bezenmiş bir friz bulunmayıp bunun yerine) dört köşeli çıkıntılardan oluşan ve üst

¹⁰²¹ Berve ve Gruben, 1961: 295.

¹⁰²² Schede, 1944: Res. 3.

¹⁰²³ Lethaby, 1908: Res. 186; Gerkan, 1918: Res. 2.

¹⁰²⁴ Koenigs, 2000: 124, vd., “*Athena ve Augustus'un (Augustus bu yazıtta Yunaca 'Sebastos' şeklinde geçmektedir) adlarının geçtiği adak yazıtının yer aldığı doğu cephesine ait orta arkhitravin iki fragmanı, örnek teşkil etmesi için tapınağın doğusunda, sunak temelinin yakınında bir araya getirilmiştir.*” Arşitrav bloğundaki yazıt için bkz. Koenigs, 2000: Res. 105.

¹⁰²⁵ Koenigs, 2000: Res. 106.

kısımında ikinci bir yumurta dizisi yer alan, bir diş sırasının işlendiği grlmektedir¹⁰²⁶.

Yüzeyinde yumurta dizisinin yer aldığı diş sırasının üstünde, geison (atı kenarı) bulunmaktadır. İnce bir yapıya sahip olan geison ayrı bir taştan işlenmiş olup dışa doğru taşkın bir yapı göstermektedir ve alt kısmı, bir damlalık oluşturacak şekilde tasarlanmıřtır¹⁰²⁷.

Priene Athena Tapınağı'nın simasını (atı oluğu) oluşturan blokların her biri 1,17 metre uzunluğundadır. Üst kısımlarında dik, aşağı kısımlarında eğik iki silmeyle sınırlandırılmışlardır. Bazı araştırmacılar, Maussolleion ile kıyaslanan bu sima yapısının, Priene Athena Tapınağı'nın gelenekçi kısmını temsil ettiğini ileri srmektedir¹⁰²⁸.

Priene Athena Tağınağı'nın siması sarmal dallar, palmetler ve aslan başlı rten motifleriyle bezelidir¹⁰²⁹. Aslan başı motiflerinin sergilediği biçem farklılıkları, tapınağın uzun taraflarında dördüncü sütuna kadar olan simaların Pytheos dönemine, diğerlerininse daha geç dönemlere ait olduklarını gstermektedir¹⁰³⁰. Buna göre Klasik olarak nitelenen örneklerde dallar kalın ve uzundur, palmetler hafif ie dnktr¹⁰³¹. Hellenistik Dönem'e tarihlenen aslan motiflerinde yeleder dzensizleşmekte ve derin oyulmuş palmet motiflerinin uçları

¹⁰²⁶ Koenigs, 2000: Res. 107 ve 108.

¹⁰²⁷ Koenigs, 2000: 125-126, Res. 107.

¹⁰²⁸ Erder, 1967: 22.

¹⁰²⁹ Koenigs, 2000: Res. 109.

¹⁰³⁰ Schede, 1944: 102.

¹⁰³¹ Koenigs, 2000: Res. 109.

birden ie dnmektedir¹⁰³². Ayrıca ele geçen bir ke bloğunda, geison levhasının ve oluklu simanın alınlık simasıyla bir arada bulunduğu grlmektedir¹⁰³³. Bu buluntu, Priene Athena Tapınağı'nın çatı düzenlemesi hakkında doğrudan bilgiler vermektedir. Burada, simadakine benzer Şekilde sarmal dallar yerine, yüzeyin birbirlerini takip eden (dokuz yapraklı) palmet motifleriyle bezendiği grlmektedir¹⁰³⁴.

atı düzenlemesi oluşturan mimari parçaların bütünü ((arşitrav, diŐ kesimi, geison ve sima) 2,72 metredir. Arşitrav bloğuyla kymationun toplam yksekligi 1,36 metre iken diŐ kesimi ile geisonun ve simanın toplam yksekligi simetrik olarak aynı ölçüyü vermektedir (1,36 metre)¹⁰³⁵.

Athena Tapınağı'nın her iki uzun tarafında cella duvarı ile sütunlar arasında kalan galerinin üst kısmı (pteron aıt tavan), kasetlerle oluŐturulmuŐtur¹⁰³⁶. Kare Şekline sahip kasetlerin en altta yer alanının izdüŐümü, bir sütunun merkez noktasından bir diğerine uzanmaktadır. Ayrıca arşitrav bloğunun i kısmıyla bunun karşısına düşen silme (cella duvarının) zerinde yekpare bir tavan kiriŐi yer almaktaydı¹⁰³⁷. Bu türden kiriŐ parçaları derin olmayan soffitleri veya kaba bırakılmış yan kenarlarından kolayca ayırt edilebilmektedir¹⁰³⁸. İç kısımda arşitrav gibi kullanılan kiriŐler kare bir Şekil meydan getirmekte olup üzerlerinde mermer

¹⁰³² Erder, 1967: 57; Koenigs, 2000: Res. 107.

¹⁰³³ Koenigs, 2000: Res. 110.

¹⁰³⁴ Koenigs, 2000: 128.

¹⁰³⁵ Riemann, 1963: 473.

¹⁰³⁶ Koenigs, 2000: Res. 111 (A-B-C).

¹⁰³⁷ Koenigs, 2000: Res. 111 A ve Res. 112.

¹⁰³⁸ Koenigs, 2000: 128.

bir çerçeve daha yer almaktadır. Ortada kalan kaset¹⁰³⁹, 45°lik açığa sahip dört adet taş kirişten meydana gelmektedir. En üstteki kaset ise¹⁰⁴⁰, tek bir parçadan oluşturulmuştur.

Athena Tapınağı'nın cephesinde yer alan alınlığın yüksekliği ile uzunluğunun oranı (ele geçen geison ve sima köşe parçalarından yola çıkılarak) 1/8 olarak hesaplanmaktadır¹⁰⁴¹. Ayrıca batıdaki alınlık ile doğudaki arasında bir takım farklılıklar ve benzerlikler bulunmaktadır: batı alınlığında, alttaki yumurta frizinin üstündeki silme doğudaki alınlığa göre daha dardır¹⁰⁴². Her iki alınlıktaki üst yumurta frizi, altlarındaki yumurta frizlerine göre çıkıntılıdır. Ayrıca sima köşelerinde akroterler için kaide yerleri bulunmasına karşılık, kazılarda herhangi bir kaide parçasına rastlanmamış olması, bu düzenlemenin gerçekleştirilemediği şeklinde yorumlanmaktadır¹⁰⁴³.

Cella, genişliğine rağmen, her halükarda destek olmadan durabilen ahşap bir tavanla kapatılmış olmalıdır¹⁰⁴⁴. Çatı örtüsünün kalanında ise ne gibi malzemenin kullanıldığı (ya da tamamlandığı) tartışma konusu olmaya devam etmektedir¹⁰⁴⁵.

Priene Athena Tapınağı'nın doğudaki ve batıdaki cephelerinin bezemeleri arasında bir takım farklılıklar bulunmaktadır¹⁰⁴⁶. Doğudaki dizide yer alan

¹⁰³⁹ Koenigs, 2000: Res. 111 B ve Res. 113.

¹⁰⁴⁰ Koenigs, 2000: Res. 111 C ve Res. 114.

¹⁰⁴¹ Wiegand ve Schrader, 1904: 106.

¹⁰⁴² Wiegand ve Schrader, 1904: Res. 75 ve Res. 76.

¹⁰⁴³ Riemann, 1963: 480.

¹⁰⁴⁴ Koenigs, 2000: 121.

¹⁰⁴⁵ Farklı görüşler için bkz. Wilberg, 1914: 72-78; Gerkan, 1918: 165-176; Bauer, 1968: 212-220.

yumurtalar yuvarlak bir biçem sergilerlerken, batı kısmına ait dizide yer alan yumurtaların temel yapılarını korudukları gözlemlenmektedir¹⁰⁴⁷. Buna göre doğu kısmındaki yumurtalar keskin kenarlıdır ve yapışık olduğu orta kısımdan neredeyse ayrılmış bir vaziyettedir. Batı tarafında yer alan yumurtalar ise şematikleşmiş ve üçgen kaburgalardan ve tek tek bir araya getirilen oyuntulardan oluşmuş gibi gözükmemektedir¹⁰⁴⁸. Benzer bir farklılık kasetler üzerindeki İon kymationunda yer alan yumurta dizisinde de gözlemlenir. Kasetler üzerinde gözlemlenen başka bir biçem farkı ise, palmetlerin işlenişidir. Buna göre, Klasik örnektekiler dolgun bir görüntü sergilerken, daha geç örneklerde palmetlere yaprak motifleri eklenmiştir. Bu farklılıklar uzun kenarlarda dördüncü sütunlardan itibaren gözlemlenebilmektedir¹⁰⁴⁹. Bezemelerdeki bu biçem farklılığı, Priene Athena Tapınağı'nın Geç Klasik Dönem'de başlayıp Roma Dönemi'ne kadar süren 300 senelik inşa aşamasının niteliğini gösteren en önemli ayrıntısını oluşturmaktadır (Lev.35/Şek.2)¹⁰⁵⁰.

Athena Kutsal Alanı'na giriş (Lev.34/Şek.1), tapınağın tam eksenine denk düşmeyen bir propylon ile sağlanmaktaydı¹⁰⁵¹. Anıtsal giriş, kentin doğu kısmından gelmekte olan ve Athena Caddesi olarak isimlendirilen güzergâh üzerinde yer almaktadır. Propylonun ön cephesi, kuzey-güney doğrultusundaki caddeyi kaplayacak şekilde dışarı taşmaktadır. Sokağa taşan kısımda, yapının üç tarafı (kuzey, doğu ve güney), bu yönlerden gelen ziyaretçilere kolaylık sağlamak

¹⁰⁴⁶ Koenigs, 2000: 131-132.

¹⁰⁴⁷ Koenigs, 2000: Res. 115 ve 116.

¹⁰⁴⁸ Koenigs, 2000: 131-132.

¹⁰⁴⁹ Schede, 1944: 102.

¹⁰⁵⁰ Koenigs, 2000: 132.

¹⁰⁵¹ Koenigs, 2000: Res. 94; bkz. 112 vd., "*Propylonlar aslında tek başına bir bütün arz eden yapılar değildir. Bunlar duvar içinde yer alan anıtsal kapılar mahiyetindedir.*"

için, yüksek basamaklarla çevrenmiştir¹⁰⁵². Ön cephede beş krepisli bir podyum oluşturulmuştur ve yapının stylobat kısmı, her iki cephede dörder İon sütunu ile tamamlanmıştır. Hem içte hem de dışta yer alan sütunlar propylonun dışa taşan yanaklık duvarlarıyla aynı eksen üzerinde yer almaktayken, ortadaki sütunların iç kısımları girişe ait sövelerin ekseninde bulunmaktadır¹⁰⁵³. Yanaklık duvarları, Korinth başlıklarına sahip ante payeleri biçimde tasarlanmıştır. Cephelerdeki sütunlar İon sütunu olup yapının dıştaki cephesi arşitrav, friz, dış kesimi, geison ve aslan başlı çörtener ile tamamlanmıştır. Alınlık, kabartma şeklindeki kalkan motifiyle süslenmiştir¹⁰⁵⁴.

Athena'ya ait kutsal alanın propylonu, MÖ 1. yüzyıl sonlarına veya MS 1. yüzyıl başlarına tarihlendirilmektedir¹⁰⁵⁵.

Sunak, 13,275 x 7,135 metre ölçülerine sahiptir¹⁰⁵⁶. Sunaktan bugün geriye (Lev.34/Şek.1), düzenlemesini ölçebildiğimiz düzleme tabakası (euthynteria) ile iç dolgusuna ait bazı kalıntılar kalmıştır¹⁰⁵⁷. İç dolguya ait buluntular moloz taş tabakalarından oluşmaktadır. Euthynteria üzerinde iki basamaklı bir düzenleme bulunmaktadır. Yapı, İon düzeninde yarım sütunlarla ve bir saçaklıkla tamamlanmıştır. Koenigs, tıpkı Athena Tapınağı'nda olduğu gibi, sunağın kısa

¹⁰⁵² Koenigs, 2000: Res. 90.

¹⁰⁵³ Koenigs, 2000: Res. 94.

¹⁰⁵⁴ Koenigs, 2000: 112.

¹⁰⁵⁵ Koenigs, 2000: 114.

¹⁰⁵⁶ Koenigs, 2000: 115.

¹⁰⁵⁷ Koenigs, 2000: Res. 90 ve Res. 95.

kenarlarında altışar ve uzun kenarlarında on birer yarım sütunun bulunduğunu ileri sürmektedir¹⁰⁵⁸.

Yapının Athena Tapınağı'na bakan tarafındaki yanaklıkları arasında, beş basamakla inilen zemin kısmı bulunuyordu. Burada, kurbanların sunulduğu sunak masası yer almaktaydı¹⁰⁵⁹.

Sunağı tamamlayan dış cephede, 86 santimetre yüksekliğinde ve sütunların gerisinden başlayan silmeli kısımlar mevcuttu. Bu kısımlar, adak heykelleri için kaide olarak kullanılmaktaydı. Sütunlarla bitişik payeler arasına, elbiseli kadınlara ait kabartmalar yerleştirilmekteydi¹⁰⁶⁰. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde (?) sergilenen bir örnekten yola çıkılarak, yapının propylona bakan kısmındaki on sütun aralığında, Apollon ve dokuz Musa tasvirinin yer alabileceği ileri sürülmektedir¹⁰⁶¹.

Yapı, sütunların üzerinde arşitrav bloğu ve dış kesimi arasında friz bulunmayan bir saçaklıkla tamamlanmaktaydı¹⁰⁶². Bu benzerliğe rağmen, sunağın Pytheos tarafından yapılmadığı, yaygın olarak kabul edilen bir görüştür.¹⁰⁶³

¹⁰⁵⁸ Koenigs, 2000: 115.

¹⁰⁵⁹ Koenigs, 2000: 115.

¹⁰⁶⁰ Koenigs, 2000: Res. 96, Athena Sunağı, Musa Kabartması, İstanbul Arkeoloji Müzesi, Env. No. 3280.

¹⁰⁶¹ Koenigs, 2000: 116, vd., “Bu tasvirlerle kutsal alanının ana tanrıçası Athena’yı konu açısından bir araya getirebilmek ancak spekülatif bir yaklaşımla mümkündür.”

¹⁰⁶² Koenigs, 2000: 115, Res. 95.

¹⁰⁶³ Koenigs, 2000: 115, vd., “Çünkü tapınağınkinden farklı olarak sunağın İon sütunlarının kaideleri Attik-İon kaideleri idi. Bu kaide tipi Küçük Asya’da, Pytheos’un

Tapınak ile karşılıklı olmalarına rağmen, propylon ile Athena Tapınağı arasındaki bakışsımsız düzenlemenin bir benzerini, tapınak ile sunak arasında da görmek mümkündür¹⁰⁶⁴. Bu ayrıntı, karmaşık yapıların bir arada inşa edilirlirken planlamanın arazinin mevcut durumuna ve kentin diğer mimari parçalarına göre değişiklik gösterebileceğini ortaya koymaktadır.

Sunağa ait kabartmalar için MÖ 3. yüzyıl sonu ile MÖ 2. yüzyıl ortalarına değin uzanan bir tarihleme önerilmiş¹⁰⁶⁵ olmasına karşın, Athena kültürünün Priene kentinin kuruluş aşamasındaki bilinen varlığı, daha eski bir sunak yapısının aynı alanda içerisinde inşa edilmiş olabileceği ihtimaline gündeme getirmektedir¹⁰⁶⁶.

Hem kutsal alanın güneyinde (Athena Stoası'nın arkasında) hem de temenos duvarının genişletildiği kuzeydoğu kısmında sıra halinde anıtlar bulunmaktadır¹⁰⁶⁷.

Kuzeydoğudaki anıtlar, güneydekilerden boyut olarak daha küçüktürler. Kaidelerin üzerinde bulunan izler, buralarda bronzdan portre heykellerin

çalıştığı zamandan yüzyıl kadar sonra, ilk defa İon sütunlarıyla bir arada görülür: Bu kombinasyon, Küçük Asya mimarisinde ünlü mimar Hermogenes'in M.Ö. 3. yy'ın sonlarında Teos ve Magnesia'daki tapınaklarda kullanımıyla yer edinmiştir."

¹⁰⁶⁴ Koenigs, 2000: 114 ve Res. 90.

¹⁰⁶⁵ Koenigs, 2000: 115.

¹⁰⁶⁶ Koenigs, 2000: 116, vd., "*Sunaktaki yazıt da Athena ve Augustus ile alakalıdır, ancak diğerinden daha az özenli işlenmiştir. Bu nedenle yazıtın, sunak uzun zaman boyunca Athena kültürüne hizmet verdikten sonra, sunağı Athena'nın yeni kült ortağı Augustus'a da adanmak için, tapınak yazıtına benzeterek eklendiği düşünülmektedir.*" Ayrıca zemin kaplamalarından ve euthynteria'dan yola çıkılarak yapılan tarihleme önerisi için bkz. Koenigs, 2000: 117.

¹⁰⁶⁷ Koenigs, 2000: Res. 90.

durduğunu göstermektedir. Kuzeydoğudaki bu payeli anıtlar¹⁰⁶⁸, plan üzerinde ‘F’, ‘I’, ‘t’ ve ‘q’ olarak gösterilmiştir. Bunların yükseklikleri 13 metreye kadar ulaşabilmektedir. Basamaklı bir kaideye sahiptirler, üst kısımlarında rozet bezemeli ve kare biçimli bir paye bulunmaktadır, üzerlerinde bronz heykellerin bulunduğu kanepeler başlıkları gösterişli motiflerle bezenmiştir¹⁰⁶⁹.

Kaide yazıtlarından, Athena’ya ait kutsal alanda MÖ 4. yüzyılın sonlarından MS 1. yüzyılın ortalarına kadar heykellerin dikildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁷⁰. Heykellerde kente hizmet etmiş kişiler tasvir edilmekteydi. Bunlar, hem Athena Polias’a yapılmış adak hediyeleriydi hem de dönemin politik ve kültürel anlayışına uygun olarak kişilerin onurlandırılmalarını sağlayan bir propaganda aracıydı¹⁰⁷¹.

Kutsal alanın kuzeydoğu kısmında yer alan ve girişi güneye bakan yapının temel kalıntıları, tapınağın templum in antis bir plana sahip olduğunu göstermektedir¹⁰⁷². Tapınağın ölçüleri 8 x 12 metredir¹⁰⁷³. Hellenistik Döneme has bir teknik ile inşa edilmiştir. Yapıda kullanılan mermerin kalitesi düşüktür ve kesme taşlar kullanılmıştır. Derin pronaosu ve kare planlı cellası ile agoranın doğusundaki kutsal alanda bulunan diğer bir anteli tapınak ile karşılaştırılmaktadır¹⁰⁷⁴. Öte yandan (kült heykeli kaidesi yerine) cellasının arka duvarına yaslanan bir sıra ile agoradaki tapınaktan ayrılır. Önünde ve tam

¹⁰⁶⁸ Koenigs, 2000: Res. 120.

¹⁰⁶⁹ Koenigs, 2000: Res. 121 ve Res. 122.

¹⁰⁷⁰ Koenigs, 2000: 137.

¹⁰⁷¹ Koenigs, 2000: 137-138.

¹⁰⁷² Koenigs, 2000: Res. 90.

¹⁰⁷³ İlk çalışmalara dayanan kaynaklarda yapının ölçüleri 14,40 x 7 m. olarak verilmektedir, bkz. Wiegand ve Schrader, 1904: 136.

¹⁰⁷⁴ Rumscheid, 2000: 60-68 ve Res. 43-45.

ekseninde yer alan dikdörtgen planlı ‘p’ yapısının bir sunağa ait olabileceği ileri sürülmektedir. Kutsal alanın kuzeydoğu kısmında yer alan payeli anıtların (a-k sıralı) hepsinin bu yapıya doğru yönlendirilmiş olması, bu kanıyı güçlendirmektedir¹⁰⁷⁵.

Athena Stoası, tapınağın içinde yer aldığı kutsal alanın güney tarafında bulunmaktadır¹⁰⁷⁶. Tapıktan 6,15 metre uzaklıkta olup daha geniş bir alanı kaplamaktadır¹⁰⁷⁷. Stoa, sahip olduğu boyutu itibariyle kutsal alanın güney kısmını tamamıyla örtmektedir. 77,60 metre uzunluğundadır ve ön cephesi (tapınağa yönlendirilmemiş olup) tapınağa sırtını dönmüş olarak inşa edilmiştir¹⁰⁷⁸. Ön cephede 32 sütun bulunmaktadır¹⁰⁷⁹. Burada yer alan Dor sütunların büyük bir kısmı daha sonra Tiyatro Kilisesi’nin inşasında kullanılmıştır. Sütunların alt tarafları düzdür ve üst kısımları sığ yivlerle çevrilidir. Saçaklığın üzerinde düz bir profile sahip oluklu bir sima yerleştirilmiştir ve simanın cephesi aslan başlarıyla

¹⁰⁷⁵ Koenigs, 2000: 139 vd., “Bugüne kadar yapı, batı yerine kuzeyde yer alan cellası ve Olympia ile Delphi’deki templum in antis planlı örneklerden dolayı, içerisinde değerli adak hediyelerinin saklandığı hazine binası şeklinde yorumlanmıştı. Ancak bu tip hazine binalarına Küçük Asya’daki kutsal alanlarda hiç rastlanmamıştır. Girişinin güneyde yer aldığı kült binalarına ait bir örnek ise, Priene’de bile karşımıza çıkmaktadır. Bu İsis (Mısır kökenli bir tanrıça) Kutsal Alanı’nın kült binasıdır.”

¹⁰⁷⁶ Rumscheid, 2000: 69-85 ve Res. 51, 53-54.

¹⁰⁷⁷ Schede, 1934a: 38.

¹⁰⁷⁸ Rumscheid, 2000: Res. 56 ve Koenigs, 2000: Res. 90.

¹⁰⁷⁹ Koenigs, 2000: 133-134.

bezenmiştir. Ele geçen bir köşe bloğu¹⁰⁸⁰, galeriye ait çatının 2° ile 3° arasında bir eğime sahip olduğunu göstermektedir¹⁰⁸¹.

Athena Stoası, yine Priene’de bulunan Stadion Stoası ile karşılaştırılmakta ve MÖ 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir¹⁰⁸².

Tapınağın doğuya bakan cephesinde yer alan peristasis arşitravı üzerindeki Roma Dönemi’ne ait bir yazıt, tapınağın özünde Athena’ya adanmış olduğunu gösteren en önemli bulgular arasında yer almaktadır¹⁰⁸³. Adak olarak adanmış bu yazıtının üzerinde, Yunaca *Athena* ve *Sebastos* (Augustus) isimleri geçmektedir¹⁰⁸⁴.

Athena kültürüne ait olduğu tahmin edilen tapınak heykeli hakkındaki bilgilerimiz fazla değildir. Sadece Roma Dönemi’ne ait bir Priene sikkesi üzerinde Athena tasvirine rastlamaktayız¹⁰⁸⁵.

¹⁰⁸⁰ Koenigs, 2000: Res. 119.

¹⁰⁸¹ Koenigs, 2000: 135.

¹⁰⁸² Koenigs, 2000: 136 vd., “*Athena Galerisi’nin arka duvarıyla kutsal alanın güneyindeki anıt sırası arasındaki ilişki önemlidir; çünkü duvar kısmen iki kaidenin üzerine (Res. 90’daki planda ‘F’ ve ‘I’) inşa edilmiştir. Hâlbuki diğer anıtlar, duvarı esas alarak sıralanmıştır. ‘F’ ile tanımlanan temelin üzerinde yükselen payeli anıta ait ve bundan dolayı galeriden daha eski olan kanep başlık (Res. 121) günümüzde hala sunağın güney tarafında durmaktadır. Başlık zengin bezemeli stilinden dolayı herhalde MÖ 2. yy’ın ortalarına aittir.*”

¹⁰⁸³ Koenigs, 2000: Res. 105.

¹⁰⁸⁴ Koenigs, 2000: 124.

¹⁰⁸⁵ Schede, 1934a: Res. 42.

Priene Athena Tapınağı'nın kült heykeli, Phidias'ın Atina'da Parthenon için yaptığı heykelin bir kopyasıdır. Kült heykelinin gövdesi tahtadan olup yüzeyi altınla kaplanmış ve geri kalan kısımları mermerle tamamlanmıştır. Tanrıça bu betimlemede, sütunla desteklenen sağ elinde bronz bir Nike taşımakta ve sol elinde mızrak tutmaktadır. Athena'nın simge kalkanı ise Tanrıça'ya dayalı şekilde tasvir edilmiştir. Yılan figürü Tanrıça'nın sağ tarafında yer alırken, başında üç sorguçlu bir Korinth miğferi bulunmaktadır. Figür, kemerli bir peplos giysisiyle tamamlanmıştır¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸⁶ Koenigs, 2000: 121-122, Res. 101.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Tartışma ve sonuç kısmı iki başlıktan oluşmaktadır. İlk başlık altında Karia'nın Arkaik ve Klasik dönemlerine ait tapınaklar, kutsal alanlar ve açık hava kült alanları değerlendirilip tartışılmıştır. İkinci başlık altında ise, bilimsel metotlardan yola çıkılarak Anadolu'daki ana tanrıça kültürünün hem yapısal özellikleri vurgulanmaya çalışılmış hem de metotların son bir eleştirisi yapılmıştır.

Tapınaklar, Kutsal Alanlar ve Açık Hava Kült Alanları:

Karia'da, Arkaik ve Klasik dönemlere tarihlendirilen ana tanrıça kültürleri hakkındaki bilgilerimizi, kısmen geriye kalan mimari parçalardan, antik kaynaklardan, epigrafik buluntulardan ve kült ile ilişkilendirilebilecek adak eşyalarından öğrenmekteyiz.

Örneğin, Amyzon Tapınağı'nın adanmış olduğu tanrıçayı (Artemis), Hellenistik Dönem'den kalan ve alanda ele geçirilmiş olan yazıtlardan¹⁰⁸⁷ bile bilmekteyiz. Amyzon'daki mimari terrakotta örnekleri, kutsal alanın daha erken evrelerindeki kullanımına işaret ediyor olmalıdır¹⁰⁸⁸.

Başka bir örnekte, Koranza'daki kültün, üzerinde *artemis* isminin bulunduğu ve MÖ 4. yüzyıla tarihlenen bir yazıt¹⁰⁸⁹ ortaya koymaktadır. Börükçü'de, Artemis kültünün erken evrelerine işaret yazıtlar¹⁰⁹⁰ bulunmaktadır.

¹⁰⁸⁷ Robert, 1953: 12.

¹⁰⁸⁸ Robert, 1983: 63, Res. 35.

¹⁰⁸⁹ Laumonier, 1958: 385; Deschamps ve Cousin, 1888: 266-267, no. 50-51.

¹⁰⁹⁰ Şahin, 1973: 187-195; Şahin, 2010: 2; Tırpan ve Ekici, 2010: 316, Fig. 6.

Kalabaktepe’de tanrıçaya doğrudan kült sıfatıyla niteleyen yazıtlar¹⁰⁹¹ tespit edilmiştir (*Artemis Khitone*).

Pedasa’da bir Athena kültünün olduğunu hem MÖ 5. yüzyıla ait adak yazıtları¹⁰⁹² hem antik kaynaklar (Heredotos)¹⁰⁹³ hem tanrıçaya ait bir heykel¹⁰⁹⁴ hem de kazılar sırasında ele geçirilmiş olan kadın figürinleri¹⁰⁹⁵ ortaya koymaktadır.

Priene’de (Demeter ve Athena) kültleri gösteren buluntular, adak yazıtları¹⁰⁹⁶, kaide yazıtları¹⁰⁹⁷ ve çoğunluğunu kadın figürinlerinin oluşturduğu¹⁰⁹⁸ buluntulardır. Iasos’ta Demeter kültüyle ilişkili pek çok toprak kadın figürin¹⁰⁹⁹ ele geçirilmiştir.

Miletos’taki Humma Tepe’de, Demeter’i *thesmophoros* sıfatıyla niteleyen bir yazıt¹¹⁰⁰ söz konusu olduğu gibi, kutsal alanda ele geçirilen ve yavru domuz taşıyan kadın figürinler¹¹⁰¹ bulunmaktadır. Miletos Aphrodite tapınımına yönelik

¹⁰⁹¹ Senff ve Kerschner, 1997: 535.

¹⁰⁹² Diler, 2011: 329.

¹⁰⁹³ Heredotos, I: 175 ve VIII: 104.

¹⁰⁹⁴ Diler vd., 2014: 532.

¹⁰⁹⁵ Diler, 2011: 330.

¹⁰⁹⁶ Koenigs, 2000: Res. 105; Koenigs, 2000: 124.

¹⁰⁹⁷ Rumscheid, 2000: 151; Koenigs, 2000: 137.

¹⁰⁹⁸ Rumscheid, 2000: 159, Res. 142.

¹⁰⁹⁹ Cronkite, 1997: 394; Sina, 2002: 227.

¹¹⁰⁰ Müller-Wiener, 1988a: 251-290; Müller-Wiener, 1988b: 31-42 ve Cronkit, 1997: 447.

¹¹⁰¹ Cronkit, 1997: 446.

bulgular; yazıtlardan¹¹⁰², bothros içinde ele geçirilen buluntulardan¹¹⁰³ ve Gorgon betimlemeli antefiks parçalarından¹¹⁰⁴ oluşmaktadır. Yine Miletos'taki Athena kültüne yönelik bulgular, tanrıçanın ağırlıklı olarak mermer levhalar, sütun parçaları ve vazo üzerine kazınmış ismiyle¹¹⁰⁵ tespit edilebilmektedir.

Euromos'ta ve Hacıbayramlar'da ele geçen ve Arkaik Dönem'e tarihlenen pişmiş topraktan mimari terrakotta buluntuları ise, hem bir kültün varlığına işaret etmekte hem de betimlemelerde yer alan detaylar buradaki tapınakların tapınakların bir ana tanrıça kültüne adanmış olduklarını dolaylı yollardan ortaya koymaktadır. Euromos'taki Gorgon¹¹⁰⁶ ve köpek¹¹⁰⁷ betimlemeleri ile Tören Alayı¹¹⁰⁸ sahnesi ve Hacıbayramlar'da üzerinde Anadolu Parsı-Yaban Domuzu mücadelesinin (Lev. 19/Res.1-2) yer aldığı buluntular, bu kentlerde bir tanrıça kültünün var olduğunu doğrulamaktadır.

Mimari bakımdan incelediğimizde, daha genel bir ifadeyle, Karia'daki tanrıça tapınaklarının, ortaklaşa bir geleneğe sahip oldukları anlaşılmaktadır:

¹¹⁰² Graeve, 1992: 10; Graeve, 1993: Res. 8 ve Res. 9 ve Graeve, 2007: 631-632. Ayrıca bkz. Senff, 1995: 224; Hermann, 1995: 282-286 ve Senff ve Heinz, 1997: 114-118.

¹¹⁰³ Gates, 1995: 237 ve Graeve, 2012: 6-8 ve Res. 1-8.

¹¹⁰⁴ Gans, 1991: 139. Euromos ve Panionion karşılaştırmaları için bkz. Ateşlier, 2006: 63 ve Lohmann, 2007: 575-590 ve fig. 4.

¹¹⁰⁵ Özbilen, 1969.

¹¹⁰⁶ Ateşlier, 2006: 63; Ateşlier, 2009: 153.

¹¹⁰⁷ Åkerström, 1966: Taf. 25. 1-4; Akurgal, 1962: Pl. 101. Fig. 24.

¹¹⁰⁸ Ateşlier, 2006: Res. 10-11.

Tapınakların büyük çoğunluğu, kent surlarının içinde inşa edilmiştir. Iasos'taki Demeter¹¹⁰⁹, Miletos'taki Demeter¹¹¹⁰ (Humma Tepe), Artemis¹¹¹¹ (Kalabaktepe) ve Athena¹¹¹² (Tiyatro Limanı), Pedasa'daki Athena¹¹¹³ ve Priene'deki Demeter¹¹¹⁴ ve Athena¹¹¹⁵ tapınakları kentin mimari dokusunun bir parçası olarak kent planlamasının içine dahil edilmiş ve aralarında organik bir bağ oluşturulmuştur.

Atina'da Demeter onuruna kutlanan Thesmophoria festivali ve onun içerdiği ritüeller dikkate alınır¹¹¹⁶, yalnızca kadınların inisiye olabildikleri ana tanrıça kültlerinde belli bir serbestlik söz konusudur. Kent dışındaki kutsal alanlar ve tapınaklar, bu türden *özel* ritüeller için bir kolaylık sağlamakla kalmazlar, kadınların oluşturduğu topluluğu geçici bir süreliğine kentin siyasal yapısından korur ve her biri farklı bir sınıfa mensup olan adayları bir kült önünde eşitler¹¹¹⁷. Buna karşın, kent dışı ve kent içi tapınaklar arasındaki olabilecek ritüel farklılıkları, kültürlerin niteliğindeki değişiklikleri salt bu gerekçeyle açıklayabilmek zordur.

¹¹⁰⁹ Berti, 1987: 28 ve Berti, 1993b: 134.

¹¹¹⁰ Müller-Wiener, 1979: 162-173.

¹¹¹¹ Graeve, 2007: 626-627.

¹¹¹² Greaves, 2003: 112.

¹¹¹³ Diler, 2011: 329; Diler vd., 2009: 273.

¹¹¹⁴ Rumscheid, 2000: 151 ve 153.

¹¹¹⁵ Koenigs, 2000: 124 ve Res. 98.

¹¹¹⁶ Bkz. Kerenyi, 2012; Foley, 1993; Sina, 2004; Thomson, 1995 ve Eliade, 2003.

¹¹¹⁷ Mısır Uygarlığındaki kent-tapınak ilişkisi için bkz. Assmann, 2016: 44-45 ve Yunan kent-tapınak ilişkisi için bkz. Vernant, 2016.

Örneğin, Priene'nin diğer kentlere nazaran daha kısıtlı bir alan sahip olması, buradaki tapınakların kent merkezi içine inşa edilmelerini zorunlu hale getirmiştir. Miletos örneğinde ise, sur duvarları içinde üç tapınak bulunmasına karşın, bunlardan yalnızca Athena Tapınağı merkezi bir konumda yer aldığı görülür. Dolayısıyla Miletos'ta ki Demeter ve Artemis tapınakları ile Priene'deki tapınakların konumlarını belirleyen etmenler farklı olmalıdır. Priene'de alan darlığı ile ifade edilebilecek tercih zorunluluğu, Miletos'ta kentin genişlemesiyle doğru orantılı durmaktadır.

Bunun yanında bothros içinde ele geçen mimari terrakottalar¹¹¹⁸ ve Zeus Lepsynos Tapınağı'nın planlaması¹¹¹⁹, hiç değilse Euromos'taki tapınaklardan birinin kent içine inşa edildiği göstermektedir. Börükçü'ye ait yerleşim merkezi, Stratonikeia'dan Lagina uzanan yol üzerindeki teraslarda bulunduğu için¹¹²⁰, buradaki Artemis Tapınağı'nın kent sınırları içinde kaldığı kabul edilebilir bir yaklaşımdır. Daha sonra Stratonikeia'nın demosuna dönüşen Koranza'daki Artemis Tapınağı'nın¹¹²¹ ve sadece höyük kalıntıları bilinen Hacıbayramlar tapınaklarının¹¹²² konumu ise belirsizdir.

Kent dışında kalan tapınakların en iyi örneğini Lagina Hekate¹¹²³ temsil etmektedir. Süreç içerisinde hem Stratonikeia'ya hem de Koranza'ya bağlıdır¹¹²⁴

¹¹¹⁸ Serdaroğlu, 1971: 47-48.

¹¹¹⁹ Ateşlier, 2011: 123.

¹¹²⁰ Söğüt, 2012: 555.

¹¹²¹ Williamson, 2012: 233.

¹¹²² Serdaroğlu, 1971: 47-48; Akkurnaz, 2010b: 32.

¹¹²³ Umar, 1999: 276.

¹¹²⁴ Söğüt, 2013: dipnot 5.

ve her iki durumda da kent dışındaki kutsal alanların ve tapınakların içerisinde yer almaktadır.

Bunun dışında, kent dışında kalan tapınaklar arasında, Miletos'taki Aphrodite¹¹²⁵ ve Assesos Athena¹¹²⁶ tapınakları bulunmaktadır. Kentin coğrafi dokusuyla fiziksel bir bağının bulunmasına karşın, Aphrodite Tapınağı, Miletos kentine ait planlamanın dışında yer alır. Assesos'taki tapınağın ise özel bir durumu vardır: Assesos'un Miletos'a bağlı bir demos olduğu göz önünde bulundurulursa¹¹²⁷, Athena Tapınağı'nı da kent dışına inşa edilen tapınaklar arasında saymak mümkündür. Öte yandan, Börükçü'de (Koliorgi'de) olduğu¹¹²⁸ gibi, tapınak ve kutsal alan Assesos'un yerleşiminin içinde bulunduğu¹¹²⁹ kent içi bir tapınak olarak ta nitelenebilir. Burada belirleyici olan Miletos kentinin etki alanı değildir. Dolayısıyla Assesos Athena Tapınağı'nı kent dışında tanımlamak doğru bir yaklaşımdır.

Sonuç olarak tapınakların konumları ile kültürün yapısal özellikleri arasında doğrudan bir ilişki kurmak zordur. Konumu belirleyen nedenlerin pratik gerekçeleri olmalıdır. Bu gerekçeleri, kentnin siyasal ve ekonomik gücü ile (i) ve kentnin sahip olduğu alan ile (ii) sınırlamak mümkündür. Diğer yandan, kent dışında kalan tapınakların (ve kutsal alanların), daha eski bir geleneğe gösterilen saygının ifadesi olarak (iii) varlıklarını sürdürmüş olmaları da olası bir durumdur

¹¹²⁵ Greaves, 2003:108 ve 114-115.

¹¹²⁶ Vaessen, 2014: 38.

¹¹²⁷ Greaves, 2003: 114.

¹¹²⁸ Söğüt, 2012: 555.

¹¹²⁹ Vaessen, 2014: 38.

(Lagina Hekate¹¹³⁰ gibi). Her durumda, tapınakların konumunu belirleyen pratik gerekçeler ağır basmaktadır.

Tanrıça tapınakları konumları bakımından farklılık göstermelerine karşın, her biri *kutsal bir alan* içine inşa edilmiştir¹¹³¹ (Hacıbayramlar'daki tapınakların konumları hakkında bir bilgiye sahip değiliz). Bu bakımdan tapınak ile kutsal alan arasında salt *mimari* bir ilişki değil kültürel bir bağ da bulunmaktadır.

Bu ilişkinin ve bağın iki boyutu vardır: ilkinde, hem tapınaklar hem kutsal alanlar, bütün tanrıçaların (ve tanrıların) tezahür ettiği mekanlar olarak imgesel bakımdan ayrıcalıklı bir yere sahiptir. İkinci boyuttaysa, bütün kùltler için uygulanabilir ortaklaşa bir mimari geleneğin parçasıdırlar. Öte yandan bütün tanrıça tapınakları için kutsal alanların inşa edilmiş olması, bu geleneğin herhangi bir külte ait bir özellik olmayıp mimari bir geleneğin parçası haline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu açıdan, *Tapınak-Kutsal Alan* birlikteliğinin hiç değilse bir kısmı, tapınak konumlarının seçilmesinde olduğu gibi, pratik gerekçelere dayanıyor olmalıdır.

Benzer bir gelenek (ve pratik gerekçeler), tapınakların *yönü* söz konusu olduğunda da karşımıza çıkmaktadır. Kuzeybatı-güneybatı istikametine sahip

¹¹³⁰ Lagina çevresindeki buluntular MÖ 7.-6. yy'a tarihlenen buluntular vermektedir, bkz. Tırpan ve Söğüt, 2005b: 3.

¹¹³¹ Amyzon: Robert, 1983: 69; Börükçü: Tırpan ve Söğüt, 2006: 262-263; Koranza: Williamson, 2012: 233; Iasos: Berti, 1987: 28 ve Berti, 1993: 134; Lagina: Gider, 2005: 35; Humma-Tepe: Müller-Wiener, 1979: 162-173; Kalabaktepe: Graeve, 2008: 348; Zeytintepe: Greaves, 2003:108 ve 114-115; Pedasa: Diler, 2011: 329; Priene: Rumscheid, 2000: Res. 135 ve Rumscheid, 2000: 26.

Lagina Hekate Tađınađı¹¹³² hariç, genelde tercih edilen yönün doğu-batı istikameti olduğu görölür. Sıkışık bir alana sahip Priene'deki Demeter¹¹³³ ve Athena¹¹³⁴ tapınaklarında da doğu-batı istikameti tercih edilmiştir. Farklı olarak, Miletos Athena Tapınağı, ikinci evresinde doğu-batı cephesinden kaldırılıp kuzey-güney istikametine doğru yönlendirilmiştir¹¹³⁵.

Karia'da, bir ana tanrıça kültüne adanmış tapınakların peripteros, prostylos ve in-antis planlarına uygun olarak inşa edildikleri görölmektedir. Ayrıca Miletos'taki Athena Tapınağı'nın (Tiyatro Limanı) ikinci evresi¹¹³⁶ hariç, bütün tapınaklar kısmen kayalık zeminin avantajlarından yararlanmış gözükmektedir.

Peripteros plana sahip iki tapınak bulunmaktadır: hem Priene Athena¹¹³⁷ hem de (kısıtlı buluntulara rağmen) Amyzon'daki Artemis Tapınağı'nın¹¹³⁸ peripteros bir plana sahip olduğu anlaşılmaktadır. Iasos Demeter Tapınađı¹¹³⁹ ve Miletos Demeter Tapınađı¹¹⁴⁰ prostylos tarza inşa edilmiştir. Arkaik ve Klasik dönemlerdeki yapısını bilmediğimiz, sadece Geç Hellenistik-Roma Dönemi'ne ait kalıntılarında tanıdığımız Lagina Hekate Tapınađı¹¹⁴¹ pseudo-dipteros plana

¹¹³² Tırpan ve Söğüt, 2004: 87-88.

¹¹³³ Schipporeit, 1998: 194, Res. 1.

¹¹³⁴ Koenigs, 2000: 133.

¹¹³⁵ Greaves, 2003: 112; Özbilen, 1969.

¹¹³⁶ Akurgal, 2003: 372 ve şek. 347, no. 31.

¹¹³⁷ Koenigs, 2000: 120, Res. 98.

¹¹³⁸ Mansel, 1999: 423.

¹¹³⁹ Berti, 1987: 28 ve Berti, 1993b: 134.

¹¹⁴⁰ Müller-Wiener, 1980: 101, abb. 4; Müller-Wiener, 1981: 135-161.

¹¹⁴¹ Büyüközer, 2010: 5.

sahiptir. In-antis planlı iki tapınaktan biri Priene Demeter¹¹⁴² ve diğeri Miletos Athena¹¹⁴³ tapınaklarıdır. Kalan diğere tapınakların plan düzenleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Genel olarak, tapınak planlamasında mevcut kurallara uyulmuş ve geleneğin dışına çıkılmamıştır. Bu bakımdan kayalık alanların tercih edilmiş olması, tapınağın inşa edileceği alanın kutsallığından ziyade, getirdiği pratik kolaylıkları vurgular niteliktedir.

Tapınak sütunlarının seçiminde de benzer bir yöntem izlenmiş ve mevcut sütun düzenlerinin dışına çıkılmamıştır. Örneğin Miletos'taki Demeter Tapınağı'nda Ion sütunları¹¹⁴⁴ tercih edilirken, Priene Demeter Tapınağı'nda ise Dor sütunları¹¹⁴⁵ kullanılmıştır. Bunun dışında Amyzon'da Artemis Tapınağı'nda Dor¹¹⁴⁶, Lagina Hekate'de Korinth¹¹⁴⁷, Priene Athena¹¹⁴⁸ ve Miletos Athena ve Aphrodite (?) tapınaklarında Ion¹¹⁴⁹ ve Pedasa Athena Tapınağı'nda Aiol¹¹⁵⁰ sütunlar tespit edilmiştir. Yalnızca mimari terrakottalarından tanımlayabildiğimiz Euromos'taki tapınakların ise, Ion düzenine sahip oldukları anlaşılmaktadır¹¹⁵¹.

Tapınakların konum, planlama, zemin ve sütun düzeni özellikleri, söz konusu tapınakların inşası sırasında belli bir geleneğin içinde kalındığına işaret

¹¹⁴² Rumscheid, 2000: 154 ve Res. 137.

¹¹⁴³ Akurgal, 2003: 381-382; Weber, 1991: 419 ve Özbilen, 1969.

¹¹⁴⁴ Cronkit, 1997: 446.

¹¹⁴⁵ Rumscheid, 2000: 154.

¹¹⁴⁶ Mansel, 1999: 423.

¹¹⁴⁷ Tırpan ve Söğüt, 2005b: 24.

¹¹⁴⁸ Koenigs, 2000: Res. 104.

¹¹⁴⁹ Özbilen, 1969; Akurgal, 2003: 381-382 ve Graeve, 1997: 533.

¹¹⁵⁰ Diler, 2011: 329.

¹¹⁵¹ Ateşlier, 2011: 123.

etmektedir. Bu dört olgu, pratik etmenlerle, ekonominin niteliğiyle, siyasal eğilimlerle, kent dokusuyla, teknik kapasiteyle ve mimari gelenekler ile uyum içinde gözüktür.

Sonuç olarak, her bir kült için ayrı bir biçimin ve biçimin seçilmemiş olması, aksine mevcut biçimin ve biçimin sürekli tekrar edilmesi, kült ile mimari gelenek arasındaki bağın, sanıldığı gibi aksine, daha pratik gerekçelere dayandığını göstermeye yeterlidir.

Öte yandan yukarıda edindiğimiz ve ileri sürdüğümüz kanı ve görüş, ancak dar bir çerçeve içerisinde (tanrıça kültleri üzerinde) geçerli olmalıdır. Zira hem Yunan'da hem de Batı Anadolu'da uygulanan tapınak mimarisine ait bütün formlar, özleri itibariyle kültlerle sıkı bir ilişki içerisinde bulunmuş olmalıdır. Örneğin ayırt etmeksizin bütün kültürlerde rahipler ve seçilmiş kişiler dışındakilerin cellaya girebilmeleri mümkün değildi. Belli bir seviyeye kadar kamusal bir mekan işlevi gören tapınak, bu noktadan sonra kutsal bir imgeye dönüşüyordu. Bunun dışında, eskiden kutsal olarak kabul edilen ve ritüellerin gerçekleştirildiği alanları temsil eden *koruluklar*, biçim olarak merkezi çevreleyen sütun dizeleriyle eşdeğer bir algıyı temsil ediyor olmalıdır. Bu bakımdan sütunla çevrelenen tapınakların kutsal korulukların yeniden canlandırılması oldukları ileri sürülebilir¹¹⁵².

Bunların dışında, mimari anlamda bir ilerleme ve esneklik söz konusudur. Farklı olarak, örneğin Priene'deki Athena Tapınağı bir opistodomosa sahiptir¹¹⁵³.

¹¹⁵² Roth, 2014: 277 vd., “*Vitruvius İÖ birinci yüzyıldaki Yunan kaynaklarından yararlanarak bu bilgiyi kayıt altına aldığı sıralarda, Yunan mimarlık terimlerinin orijinal anlamları çoktan kaybolmuştu.*” Tapınak-kült ilişkisi üzerine bir kaynakça için bkz. a.g.e., dipnot 12.

¹¹⁵³ Koenigs, 2000: 133.

Yine Priene'deki Demeter Tapınağı¹¹⁵⁴, hem dikdörtgen bir forma sahiptir hem de cella kısmı pronaosa yandan eklenerek oluşturulmuştur. Dolayısıyla, Athena Tapınağı'ndaki yeniliği (genel kaideleri bozmayan ve geleneğe ilave edilen) mimari bir gelişim çizgisi içinde değerlendirmek mümkünken, Demeter Tağınağı'nın eklentili yapısını mimari bir zorunluluk olarak değerlendirmek olasıdır. Börükçü'de, pronaos kısmı kutsal alan sınırları içinde olmasına karşın, Artemis Tapınağı'nın cella kısmı, temenos duvarının dışında kalmıştır¹¹⁵⁵. Bu uygulamanın nedeni, küçük temenos alanlarını verimli kullanabilmek ve tapınım için geniş yer aşmak olmalıdır¹¹⁵⁶.

Öte yandan tapınakların yukarıda ileri sürmeye çalıştığımız yapısal özellikleri ile açık hava kült alanlarının özellikleri arasında nasıl bir ilişki kurulabileceği sorunu, belirsizliğini korumaktadır. Kesin olmamakla birlikte, iki farklı kült algısını ve bunla ilişkili mimari geleneği ayırt etmek olasıdır: buna göre, (i) tanrıça kültürünün doğada algılandığı gelenek ile (ii) tanrıça kültürünün kentin siyasal yapısı içinde düşünüldüğü ve kente eklemelendiği gelenek arasında Arkaik ve Klasik dönemler boyunca bir ilişkinin olduğu ve ilkinden diğerine geçilirken eski geleneğin yavaş yavaş biçim değiştirdiğini iler sürmek mümkündür.

Bilimsel Metotlar ve Ana Tanrıça Kültleri:

Ana tanrıça kültürlerinin ne olup olmadıkları ise hâlâ bir tartışma konusudur. Bu tartışmanın odak noktasında tanrıçanın kendisi değil, onu inceleyenlerin bakış açısı yatar. Örneğin evrimci ekolün kronolojilere sığmayan ve ileriye doğru

¹¹⁵⁴ Rumscheid, 2000: 154.

¹¹⁵⁵ Söğüt, 2012: Fig. 13.

¹¹⁵⁶ Benzer bir uygulama, Dodona'da bulunmaktadır. Bkz. Gruben, 2001: 116-119.

gelişen yorumuna göre, tanrıça kültlerinde insanlık tarihi boyunca kendini gösteren bir süreklilik bulunmaktadır¹¹⁵⁷. Öte yandan, örneğin Hellenistik Dönem'in herhangi bir tanrıça kültüründeki kadın imgesi ile prehistorik dönemlerin kadın betimlemeleri (Latmos Kaya Resimleri'ndeki kadın figürleri¹¹⁵⁸), çok az noktada birbirleriyle kesişmektedir.

Bunun en bariz nedeni, kuşkusuz, aralarındaki uzun zaman dilimidir. Diğer bir nedense, herhangi bir kültü tanımlarken ortaya koyduğumuz ölçütlerin yeterince tanımlanmamış olmasıdır.

Zaman sorununu ortadan kaldırmak, *eşzamanlı* bakış açısını geliştirmiş olan *yapısalcılığın* belli başlı ilkelerini kullanmakla mümkündür. Her bir kültür, yalnızca ait olduğu toplumsal değerler (sosyo-ekonomik) içinde eleştirilmesi, kültürün daha iyi anlaşılabilmesi bakımından hem zaruri bir durumdur hem de yararlı bir tercih olacaktır.

Öte yandan, Arkaik Dönem'den Roma Dönemi'ne uzanan süreçte kültürel bir süreklilik söz konusudur. Dolayısıyla kültürel sürekliliğin ve siyasal sürecin takip edildiği bu gibi kompakt dönemleri, bir kültürün izlediği değişimler takip edilebildiği için, *eşzamanlı* olarak nitelenmek mümkündür. Dolayısıyla aynı zaman dilimi içinde yer alan kültürlerin karşılaştırılmasında, benzerliklerinin ve ayrılıklarının tespit edilmesinde bir sakınca bulunmaz.

¹¹⁵⁷ Eserpek, 1987: 6-7.

¹¹⁵⁸ Peschlow-Bindokat, 2006.

Buna ilave olarak, bir kültün hangi olgular bütününden oluştuğunu tespit etmek kolay değildir. Yinede belli balı ltleri saptayabilmek mmkndr¹¹⁵⁹: buna göre bir kült, (i) muhakkak bir özneye sahiptir (etken ve edilgen), (ii) zne, tutarlı bir Şekilde betimlenir (resim, heykel vs.), (iii) zne, simgesel olanaklara sahiptir (onun yerine geçebilecek ya da onu tanımlayabilecek: ku, meale, zeytin ağacı vb.), (iv) zne, ilişki içinde olduğu ikinci derecede öznelere sahiptir (Demeter-*Kore*), (v) znenin anlatılan bir hikayesi vardır (mitos), (vi) znenin eylemleri tekrarlanabilir (ritüel), (vii) zne, her zaman bir mekanla ilişkilidir (tapınak, kutsal alan, kaya nişleri vs.) ve (viii) zne ile toplum arasında tanımlanabilir bir ilişki bulunmaktadır (kurallar, cezalar, dlendirmeler, bir nesnenin veya mesleğin sahiplenilmesi gibi).

İlk bölümün ikinci kısmında da göstermeye çalıştığımız gibi, bu ölçütler uygulandığında, Anadolu zeline, kült diyebileceğimiz en erken bulguya Hitit Dönemi'nde rastlanmaktadır¹¹⁶⁰. Arinna'nın Güneş Tanrıası¹¹⁶¹ ve Phrygialı Kybele rneklere¹¹⁶², bu bakımlardan, kült olgusunun içeriğini tam olarak doldurur gzmektedir.

Bu lt skalası, aynı zamanda, *tanımlanabilir* bir kült ile *tahmin edilebilen* bir kült arasına, rneğin Hitit ana tanrıça kltleriyle¹¹⁶³ Tunç ağı'nın idollere¹¹⁶⁴

¹¹⁵⁹ Genel bir yaklaşım bkz. Levi-Strauss, 1983 ve 2012; Őaman sembollerinin sınıflaması için bkz. Hoppal, 2013.

¹¹⁶⁰ Gurney, 2001: 114-142.

¹¹⁶¹ Bryce, 2003.

¹¹⁶² Roller, 2007.

¹¹⁶³ Gurney, 2001; Bryce, 2003.

¹¹⁶⁴ Anadolu'ya özgü bazı fiğrinler için bkz. Karşıdan Karşıya, 2011: Res. 191-204, Res. 224, Res. 234-236, Res. 276-297, Res. 301-309, Res. 318, Res. 351-360.

arasına, bir sınır çekmektedir. Başka bir anlatımla, bu ölçüte göre, örneğin Hekate tanımlanabilen bir ana tanrıçayken¹¹⁶⁵ Latmos Kaya Resimleri'ndeki kadın betimlemeleri¹¹⁶⁶, ancak, bir inancın simgesel bir ifadesi olarak kabul edilmelidirler.

Son olarak, Karia'da tespit ettiğimiz tanrıça kültlerinin yapısal özellikleri, dönemin bütün anlayışına uygun olarak, karmaşık bir durum arz etmektedir. Bunun temel nedeni, Arkaik Dönem'den Roma'ya kadar uzanan süreçteki kültürel bütünlüğün maruz kaldığı etkileşimin ve değişimin zorlayıcı niteliğidir. Bu süreç içerisinde kültürler hem birbirleriyle kaynaşmışlar hem de değişen toplum yapısına uygun olarak yeni özellikler edinmişlerdir.

Bunun bir nedeni, antik dönem dinlerinin uluslararası *çevrime* müsait olan yapılarıdır. Tanrıça kültleri yalnızca farklı isimler taşımakla kalmazlar, ayrıca şekillerine ve işlevlerine göre kişilik edinmişlerdir. Bu semantik boyut, hiç değilse Akdeniz çevresinde gelişen uygarlıklar için ortak bir kült alanı oluşturmaktadır. Dolayısıyla isimleri farklı olsa da, işlevleri yönünden tanrıçalar (ve tanrılar) kolayca tanınabilir ve birbirlerine çevrilebilirler. *İnterpretatio Latina* (Yunan kültürünün Latinceye çevrimi) ve *interpretatio Graece* (Mısır kültürünün Yunancaya çevrimi), bu olgunun Geç Antik Dönem'deki yapısal durumuna örnekleri içermektedir. Assmann'ın konuyla ilgili yorumu şu şekildedir¹¹⁶⁷:

“Bir ilahın anlamı, mitler, ilahiler, ritüeller vs. aracılığıyla gözler önüne serilen karakteri niteliğindedir. Bu özellik bir ilahın benzer bir ilahla mukayese

¹¹⁶⁵ Eliade, 2003: 323.

¹¹⁶⁶ Peschlow-Bindokat, 2006.

¹¹⁶⁷ Assmann, 2016: 70.

edilmesini mümkün kılmaktadır. Tanrıların benzerliği, isimlerin karşılıklı olarak çevrilebilmesini mümkün kılmaktadır.”

Assmann'ın Antik Dünya'nın kültürel başarısı olarak nitelediği bu olgu, Hellenistik Dönem'de sınırlarına ulaşmış ve Akdeniz boyunca ortaklaşa bir kültürün ortaya çıkmasına neden olmuş gözükmektedir¹¹⁶⁸.

Apuleius'un *Metamorphoses*'in 11. kitabında ayda vücut bulduğuna inandığı öze Ceres (Demeter), Venüs (Aphrodite), Diana (Artemis) ve Proserpina (Persephone) şeklinde hitap etmesi, bu aynılığı kavramış olduğuna tipik bir örnek teşkil etmektedir¹¹⁶⁹.

Buna doğrultuda tanrıçaların özlerindeki aynılığı ve her birinin kendine has yapısını ayırt etmek mümkün gözükmektedir.

Artemis, genel imgesi düşünüldüğünde, vahşi doğaya en yakın tanrıçadır. Buna uygun sıfatları, sıklıkla kullanılmıştır (*Potnia Theron*¹¹⁷⁰). Doğadaki dengeyi temsil ettiğini ve antik dönem boyunca bu temel imgeyle hatırlandığını ileri sürmek mümkündür. Sıfatlarından birinde (*locheia*¹¹⁷¹), doğumu kolaylaştırıcı vasıflarıyla anılmaktadır. Kültüne ait ritüeller, genç kızların erginlemesiyle¹¹⁷²

¹¹⁶⁸ Assmann, 2016: 71-72.

¹¹⁶⁹ Bkz. Ç. Dürüşken, Apuleius-Başkalaşım, 2006, Kabalcı.

¹¹⁷⁰ Bremmer, 1994: 17 ve Maritanos, 2000: 92.

¹¹⁷¹ Lonsdale, 1993: 167.

¹¹⁷² Schauenburg, 1994: 83.

ilintilidir ve bazı ritüelleri Dionysos kültü¹¹⁷³ ile örtüştürülmektedir. Ritüellerine katılanların çoğunu kadınlar ve genç kızlar oluşturmaktadır¹¹⁷⁴.

Demeter, antik dönemlerin en belirgin ana tanrıça imgesini temsil etmektedir. Bütün kültü, kızı Persephone'nin yeraltına kaçırılıp tutsaklıktan kurtulmasıyla sonlanan mitosu¹¹⁷⁵ etrafında şekillenmiştir. Mitosun görünürdeki temel öğretisi, Demeter'in cömertliğidir. Altta yatan anlamının, doğaya hakim olma, doğayı biçimlendirme ve dönüştürme olduğunu ileri sürmek mümkündür. Bu bakımlardan tarım toplumlarına uyan karakteristik bir özelliği bulunmaktadır: tohumların filize dönüştürülmesi becerisi, aynı zamanda bu tanrıça karakterini ölümle de ilintilemektedir. En bilindik ritüel kutlamaları Eleusis'de¹¹⁷⁶ gerçekleştirilmiştir. Bu ritüeller hem doğa döngüsünün tekrar edilmesi hem de genç kızların erginlenmesine yönelik imgeler barındırmaktadır¹¹⁷⁷. Artemis kültüründe olduğu, doğumu kolaylaştıran imgelerle de ilintisi vardır (Demophon'un süt annesi olması)¹¹⁷⁸.

Bu tanrıçalar içindeki en özgün kült, hiç kuşkusuz Hekate'ye aittir. Olymposlulardan olmaması, onun Yunan dışı kaynağına işaret sayılır. Bir *ilk tanrıçadır* ve ilerleyen dönemlerde kültü daha çok büyücülük ile ilintilendirilmiştir¹¹⁷⁹. Demeter/Persephone mitosuna hakem olarak ilave

¹¹⁷³ Bell, 1989: 311; Eliade, 2003: 341 ve Pausanias, II: 14.461.

¹¹⁷⁴ Dowden, 1989: 40-41.

¹¹⁷⁵ Graves, 2010: 108-116.

¹¹⁷⁶ Foley, 1993: 361 ve Kerényi, 2012: Res. 3.

¹¹⁷⁷ Foley, 1993: 89.

¹¹⁷⁸ Eliade, 2003: 360.

¹¹⁷⁹ Eliade, 2003: 323.

edilmiştir¹¹⁸⁰. Bu mitos, büyük bir olasılıkla, Hekate'nin bir yeryüzü tanrıçası¹¹⁸¹ olmasından kaynaklanmaktadır. Geceye hükmettiği için, ay ile sembolleştirilir. Sembollerinden en belirgin olanı köpek imgesidir, bu imgeyi Artemis ile birlikte paylaşır¹¹⁸². Hekate kültürüne ait ritüeller hakkındaki bilgilerimiz, Lagina'nın Roma Dönemi'ne tarihlenen bulgularından¹¹⁸³ gelmektedir: Lagina'da kutlanan üç festivali vardır ve bir çoğu Roma'ya özgüdür. Anahtar Taşıma Festivali'nde¹¹⁸⁴ ise Hekate'nin, Stratonikeia kentinin koruyuculuğunu üstlendiği anlaşılmaktadır.

Athena'yı siyasal bir kimliğe indirgemek ve kültürünü sadece kentlerin savunulmasına yönelik imgelerle açıklamaya kalkışmak doğru değildir. Buna karşın bu yönü sıklıkla vurgulanmış ve pek çok kentteki imgesi bu yönde gelişmiştir. Artemis'in vahşi doğaya, Demeter'in tarıma ve Hekate'nin büyücülüğe hükmetmesinde olduğu gibi, Athena'da kent yaşamıyla ilgili her şeye hükmetmektedir¹¹⁸⁵. Savaşçı niteliği ile kentleri korumakta ve meslek erbabına yardım etmektedir¹¹⁸⁶. Atina'da kutlanan ritüellerine¹¹⁸⁷ yalnızca Yunan tebaasının

¹¹⁸⁰ Homeric Hymns, II Demeter: 19 ve 436; Pausanias, Description of Greece IX: 39.2.

¹¹⁸¹ Eliade, 2003.

¹¹⁸² Artemis için bkz. Museum of Fine Arts Boston, B.10.185: 206804, krater, kırmızı figür, Pan Ressamı, MÖ 470; Musee du Louvre, Ca3482: 2071101, krater, kırmızı figür, Satrys Ressamı, MÖ 460-440. Hekate için bkz. Saatlische Antikensammlungen München, M. 3297: N/A, krater, kırmızı figür, Yer altı Ressamı, MÖ 330-310, (Kerberos ve Hekate). Museum der Universität Tübingen, T. S101518: 6050, kylix, siyah figür, Kleibolos Ressamı, Arkaik Dönem (köpek) ve Karagöz, 2002: Res 11 (Kerberos ve Hekate).

¹¹⁸³ Anabolu, 1981: 332.

¹¹⁸⁴ Laumonier, 1958: 398.

¹¹⁸⁵ Howatson, 2013: 105.

¹¹⁸⁶ Larson, 2007: 41.

¹¹⁸⁷ Larson, 2007: 45-48.

katılabilirliği, bu özelliğini pekiştirir gibidir. Festivallerinden en önemlisi *Panathenai'*dir¹¹⁸⁸. Kadınların katıldığı Skirophorion Festivali¹¹⁸⁹ dışındaki bütün ritüellerinin *kente* yönelik olduğu ileri sürülebilir. Bu nedenle diğer tanrıça kültlerinden ayrı bir yerde durmaktadır.

Aphrodite'in genel imgesi ise, diğer tanrıçalara ait imgeleri tamamlar niteliktedir. Vahşi doğa, tarım, büyü ve kent olgularının üzerine Aphrodite, hem estetik değerleri getirmiş hem de doğum ve seks fenomenlerine görece bir açıklama üretmiştir. İki özelliğini saptamak mümkündür: her şeyden önce aşkın bir güçtür ve maneviyatı temsil etmektedir. Tüm canlıları kapsamakta ve etki alanı şehvet üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu özellikleri nedeniyle, cinsellik üzerinden toplum içinde bir uzlaşma ve eş değer bir algı oluşturmaktadır ve onda, “cinselliğin dinsel açıdan gerekçelendirilmesi söz konusudur”¹¹⁹⁰.

Son olarak eklemek gerekirse, tanrıçaların çeşitliliğine, isimleri üzerinde yürütülen farklı etimolojik görüşlere rağmen, her bir tanrıçanın ve sahip olduğu kültürün ortak bir takım imgeler üzerinde birleşmesi ve şekillenmesi hiçte şaşırtıcı değildir. Kent olgusunun bütün Akdeniz Uygarlığında ortak paydalar içermesi gibi (su kenarı, sur, mezarlıklar, evler, devlet binaları, depolar, taş, mermer vb.), tanrıça kültürleri de benzer değerler üzerinden oluşur, yükselir, dönüşür ve çözünür. Hangi toplumsal kaygıyı gidermeye, fenomeni açıklamaya yönelik geliştirilmiş olurlarsa olsunlar, bütün tanrıçaların (ve tanrıların), özde insani benzerlikler taşıdıkları unutulmamalıdır¹¹⁹¹.

¹¹⁸⁸ Sina, 2015: 44.

¹¹⁸⁹ Sina, 2015: 55.

¹¹⁹⁰ Eliade, 2003: 344-345

¹¹⁹¹ Assmann, 2016: 69-80.

Kanımca unutulmaması gereken bir şey daha var: akıl ve dil. Hepimiz bu ortak paydanın sahipleriyiz. Coğrafyalar değişir, iklimler farklılaşır, ama aklın ve dilin ortaklığı sayesinde bir arada kalırız. Çünkü insanlar birbirlerine benzer ve ürettikleri her şey de aklın ve dilin ürettikleridir.

KAYNAKÇA

AA. Archologischen Anzeiger.

ABSA The Annual of the British School at Athens. London.

Acta Turcica. Turkoloji Dergisi/Journal of Turkic Studies.

Adalya. Adayla: Annual of the Suna & Inan Kira-Research Institute on Mediterranean Civilizations.

Aelian, On Animals I-V: ev. Scholfield, A.F. (1958). Loeb Classical Library Volume 3. Cambridge: Harvard University Press.

Aeschylus, Agamemnon: ev. Smyth, H.W. (1926). Loeb Classical Library Volume 145-146. Cambridge: Harvard University Press.

Aeschylus, Doubtful Fragment: Aeschylus, Agamemnon içinde.

AJPh. American Journal of Philology.

Akça, S. (2004). *Yazılı kaynaklar ve Arkeolojik Belgeler Işığında Kuuk Asya'da Attis Kultu*. Yayınlanmamış Yuksek Lisans Tezi, Anadolu niversitesi Sosyal Bilimler Enstitusu, Eskişehir.

kerstrom, A. (1966). *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens*. Lund.

Akkurnaz, S. (2007). *Anadolu'da Dor Duzeninde Tapınaklar*. Yayınlanmamış Yuksek Lisans Tezi, Adnan Menderes niversitesi Sosyal Bilimler Enstitusu, Aydın.

Akkurnaz, S. (2010a). Madran Dağı'nın Koynundaki Kutsal Gizem: GERGA. (Ed. S. Surgevil) *Bozdoğın I*, 52-79. İzmir: Bozdoğın Belediyesi.

Akkurnaz, S. (2010b). Hacıbayramlar Buluntuları Bağlamında Arkaik Dönem Mimari Terrakottalarını Değerlendirme Yöntemleri. 4. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu-Bildiriler, 29-45. Eskişehir.

Akurgal, E. (2003). *Anadolu Uygarlıkları*. NET.

Akurgal, E. (1970). *Ancient Civilization and Ruins of Turkey*. İstanbul.

Akurgal, E. (1990). *Anadolu Uygarlıkları*. İzmir: Net.

Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları*. NET.

Albayrak, C. (2007). *Anadolu'da Kybele-Attis Kültü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Albayrak, Y. (2008). *Anadolu'da Artemis Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Alcock, E.S. (2002). *Achaeologies of the Greek Past*. Cambridge.

Alp, Y. (1977). Levi-Strauss Üstüne. *Birikim* 28/29, 58-72.

AM. Athenische Mitteilungen.

AMS. Asia Minor Studien.

Anadolu, M. (1964). *Euromos Ayaklı Tapınağı*. İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

Anadolu, M. (1981). İzmir Arkeoloji Müzesi'nin Deposunda Bulunan Yedi Hekataion. *Anadolu XXII*, 329-335.

Anadolu, M. (1989). Hierapolis’de Bulunan Kharoneion veya Plutonion. Denizli: *Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu*, 154-160.

Anadolu, M. (1995). Zeus Labraundas ve Apollon Lairbenos’un Simgesi Olarak Labrys. *Arkeoloji Dergisi* 3, 225-226. İzmir: Ege Ün. Edebiyat Fak. Dergisi.

Anadolu, M.(1988) Demeter ve Khitonien Tanrı Tapınakları. *AST/VI*. Ankara, 121-139.

ANMED. News of Archaeology from Anatolia’s Mediterranean.

ANRW. Aufstieg und Neidergang der Römischen Welt.

AnSa. Anadolu Sanatı Araştırmaları, İTÜ Mimarlık Fakültesi.

AnSt. Anatolien Studies.

Anthon, C. (2012). *Artemis*. A Classical Dictionary. New York: Harper Brothers.

AntK. Antike Kunst.

Antoninus Liberalis, *Metamorphoses*: Çev. Celoria, F. (2015). New York: Paperback.

Apollodorus, *The Library of Greek Mythology*: Çev. Aldrich, K. (1975). Kansas: Coronado Press.

Apollonius Rhodius, *Argonautica I-III*: Çev. Seaton, R.C. (1912). Loeb Classical Library Volume 1. London: William Heinemann Ltd.

Aran, B. (1968). Euromos Tapınağı Tarihlendirilmesi Hakkında Bir Not. *AnSa I*.

ArkDer. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Arkeoloji Dergisi.

ArtB. The Art Bulletin.

AS. Anatolian Studies, Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara.

Assmann, J. (2016). *Mısırlı Musa Batı Tektanrıcılığında Mısır'ın İzleri* (Çev. B. Leblebicioğlu). İstanbul: İthaki.

Assyrian Dictionary. Chicago: Oriental Institute of University of CAD.

AST. Araştırma Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı.

Ateş, M. (2002). Neolitik Dönem Sembolizmi ve Çatalhöyük. *Arkeoloji ve Sanat* 107, 41-46.

Ateşlier, S. (2006). Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları Üzerine İlk Gözlemler. *ArkDer* 8, 59-78.

Ateşlier, S. (2009). Euromos Arkaik Mimari Terrakottaları. *AST/XXXI* (2), 151-158.

Ateşlier, S. (2011). Euromos Arkaik Mimari Terracottaları. *AST/XXVIII* (3), 123-137.

Babiniotis, G. (2005). Άρτεμις. *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. Athens: Κέντρο Λεξικολογίας.

Bağdatlı, F. (2001). *Alabanda Apollon Isotimos Tapınağı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Baldıran, A. (1991). Nekropol Buluntularına Göre Stratonikeia'nın Tarihsel Süreci. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi* 6, 45-55.
- Baldıran, A. ve Söğüt, B. (2000). Kybele Cult in Lykaonia Region: The Tows of Beyşehir and Seydişehir. *2nd International Symposium on Psidian Antiocheia*.
- Bammer, A. ve Muss, U. (1996). *Das Artemision von Ephesos*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern.
- Baran, A. (2012). Okkataş'taki Antik Yerleşim ve Thera Antik Kenti Lokalizasyon Çalışmaları. *Stratonikeia'dan Lagina'ya* (ed. B. Söğüt), 89-100.
- Baştaç, N. F. (1944) Garbi Asya ve Anadolu Akvam-ı Kadimesinin Dinleri Tarihi. *Konya Dergisi* 70, 14-19.
- Bauer, O. (1968). Vorläufiger Bericht über die Neubearbeitung des Athenatempels zu Priene in den Jahren 1965-66. *IstMitt* 18, 212-220.
- Bayladı, D. (2005). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul.
- Bean, G. E. (1971). *Turkey Beyond the Meander: An Archaeological Guide*. London.
- Bean, G. E. (1987). *Karia*. İstanbul: Cem.
- Bean, G. E. (2000). *Eski Çağda Menderes'in Ötesi*. İstanbul: Arion.
- Bean, G. E. (2001). *Eski Çağda Ege Bölgesi*. İstanbul: Arion Yayınları.
- Beekes, R.S.P. (2009). *Etymological Dictionary of Greek*. Brill.
- Beeks, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek, vol. I*. Boston: Brill.

- Bell, R.E. (1989). *Place-Names in Classical Mythology: Greece*. Oxford.
- Belli, O. (2000). Van Bölgesi'nde Urartu Krallığına Ait Çivi Yazılı Anıtsal Kaya Kapıları. *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi 1932-1999* (ed. O. Belli), 386-393.
- Berti, F. (1987). Les Travaux a İassos en 1986. *KST/IX (2)*, 27-36.
- Berti, F. (1993a). Karia Iasos'u. *Türkiye'de İtalyan Kazıları*, 119-141. Ankara.
- Berti, F. (1993b). Iasos Campagne De Fouilles 1992. *KST/XV (2)*, 125-134.
- Berve, M. ve Gruben, G.(1961). *Griehische Tempel und Heiligtümer*. München.
- BHC**. Bulletin de Correspondance Hellenique Ecole Française d'Athena, Paris.
- Bilgi, Ö. (2011). İkiztepe. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 208-209. İstanbul: Doğan Burda.
- Bingöl, O. ve Kökdemir, G. (2012). Menderes Magnesiası. *Anadolu/Anatolia Ek III.2*, 391-404.
- Birecikli, F. (2010). Ana Hatlarıyla Friglerde Din. *Akademik Bakış 4/7*, 215-237.
- Bittel, K. (1970). *Hattusha: The Capital of the Hittites*. New York.
- Blum, R. ve Eva, B. (1970). *The Dangerous Hour The Lore of Crisis and Mystery in Rual Greece*. New York.
- Blundell, S. ve Williamson, M. (1998). *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*. New York: Routledge.

BMC Caria. British Museum Catalogue of the Greek Coins. Caria, Cos, Rhodes etc. (B.V. Head) London, 1897.

Boardman, J. (2005). *Yunan Sanatı*. İstanbul.

Boysal, Y. (1970). Turgut Kazıları 1969 Raporu. *Anatolia 12*, 63-78.

Boysal, Y. (1979). Turgut Kazıları. *VIII. TTK*. Ankara, 389-390.

Bozok, N. (1989). *Anatanrıça Kybele'nin Frig Dönemi İkonografisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bremmer, J.N. (1994). *Greek Religions*. Oxford University Press.

Brody, L.R. (2001). The Cult of Aphrodite at Aphrodisias in Caria. *Kernos 14*, 93-109.

Brons, C. (2017). *Gods and Garments*. Oxford: Oxbow Books.

https://books.google.com.tr/books?id=aXm7DQAAQBAJ&pg=PA53-IA50&lpg=PA53-IA50&dq=Artemis+Kindyas&source=bl&ots=llMmm_VZPZ&sig=icchOVvwtl4rejptOS3gW5ilMEM&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwj98_y805HRAhVG0xoKHWF_DVcQ6AEIaDAR#v=onepage&q=Artemis%20Kindyas&f=false

Brown, E.L. (2004). In Search of Anatolian Apollo. *Charis: Essays in Honor of Sera A. Immerwahr, Hesperia Supplements 33*, 243-257.

Brumfield, A.C. (1976). *The Attic Festivals of Demeter and Their Relation to The Agricultural Year*. New Hampshire.

Brückner, H. (1998). Costal Research and Geoarchaeology in the Mediterranean Region. *German Geographical Coastal Research*(ed. D.H. Kelletat), 235-257.

Bryce, T. (1989). The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia. *Historia* 38, 1-21.

Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum* (Çev. M. Günay). Ankara: Dost.

BSA. The Annual of the British School at Athens.

Burkert, W. (1985). *Greek Religions*. Cambridge: Harvard University Press.

Burkert, W. (1999). *İlkçağ Gizem Tapıları* (Çev. S. Şener). İstanbul: İmge.

Büyükkalyoncu, M. (1996). *Psidia Bölgesi Tapınak Mimarisi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Büyüközler, A. (2010). Lagina Hekate Tapınağı'nın Altyapı ve Stylobat Düzenlemesinde Uygulanan Oranlar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7, 1-13.

Byzas. Alman Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul.

Callimachus, Hymns 1-6: Çev. Mair, A.W. (1921). Loeb Classical Library Volume 129. London: William Heinemann Ltd.

Campbell, J. (1992). *İlkel Mitoloji: Tanrının Maskeleri*. İstanbul: İmge.

Catalogues of Women (Hesiodos): Theogony içinde (1914).

Chadwick, J. (1976). *The Mycenaean World*. Cambridge University Press.

- Chadwick, J. ve Baumbach, L. (1963). The Mycenaean Greek Vocabulary. *Glotta* 41 (3/4), 157-271.
- Christides, T. (1972). Further remarks on A-TE-MI-TO and A-TI-MI-TE. *Kadmos* 11, 125-128.
- Cıbroğlu, Y. (2004). *Kadın Saçı, Büyü ve Türban*. İstanbul: Payel.
- CIG.** Corpus Inscriptionum Graecorum.
- CIQ.** Classical Quarterly.
- CIR.** Classical Review.
- CIPhil.** Classical Philology.
- Collins, B.J. (2002). Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult. *Magic and Ritual in the Ancient World* (ed. P. Mirecki ve M. Meyer), 224-241. Köln.
- Cook, A.B. (1940). *Zeus: A Study in Ancient Religion III*. Cambridge University.
- Coulton, J.J. (1976). *Greek Architect at Work*. London.
- Courtils, J.D. (2003). *Ksantos ve Letoon Rehberi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Cousin, G. ve C. Diehl. (1887). Inscriptions de Lagina. *BCH* 11, 5-39.
- Cronkit, S.M. (1997). *The Sanctuary of Demeter at Mytilene: A Diachronic and Contextual Study I-II*. University of London.
- Cuff, E.C., Sharrock, W.W. ve Francis D.W. (1998). *Structuralism. Perspectives in Sociology*, Routledge.

- Çapar, Ö. (1979b). Anadolu'da Kybele Tapınımı. *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi* 29/1-4, 191-210.
- Çapar, Ö. (1991). Helen Mitoslarında Doğulu Unsurlar. *Tarih İnceleme Dergisi* VI, Ege Üniversitesi Yayınları, 79-90.
- Çelgin, G. (1986). *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- De Martino, S. (2006). *Hititler* (Çev. E. Özbayoğlu). Ankara: Dost.
- Delport. H. (1993). *L'Image de La Femme Dans L'art Prehistorique*. Paris: Picard.
- Demargne, P. (1990). Das Nereiden-Monument von Xanthos. *Götter Heroen Herrscher in Lykien, Wien-München*, 65-69.
- Deschamps, G. ve Cousin, G. (1888). Inscriptions du Temple de Zeus Panamaros. *BCH. c. XII*, 249-273.
- Diakonaff, M. I ve P. V. Neroznak. (1985). *Phrygian*. New York: Caravan Books.
- Diehl, C. ve Cousin, G. (1887). Inscriptions de Lagina. *BHC XI*, 145-146.
- Dietrich, B. (2004). *The Origins of the Greek Religions*. Bristol: Phoenix Press.
- Diler, A. (2011). Pedasa 2008/2009. *KST/XXXII (4)*. Ankara, 324-341.
- Diler, A. (1995). Account of the Sanctuary Exposed at Kaunos City. *Studien zum Antikan Kleinasian* 3. *AsiaMS* 16, 9-22.
- Diler, A. (1998). İç Karya Yüzey Araştırmaları 1996. *AST/XV (2)*, 404-422.

- Diler, A. (2000). Sacred Stone Cult in Caria. *Festschrift für Baki Ögün, AsiaMS* 39, 51-77.
- Diler, A. (2004). Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri Pedasa, Mylasa, Damlıboğaz ve Kedrai Yüzey Araştırması-2003. *AST/XXII (2)*. Ankara: 137-146.
- Diler, A. (2006). Damlıboğaz/Hydai, Leleg Yarımadası Pedasa, Aspat, Kissebükü-Anastasiapolis, Mobolla Kalesi ve Sedir Adası/Kedrai-Gelibolu Yüzey Araştırması 2004-2005. *AST/XXIV (2)*. Ankara: 479-500.
- Diler, A., Özer, B., Bulut, H., Gümüş, Ş., Adıgüzel, G., Kasar, Ö., Eryılmaz, S. ve M. Çur. Pedasa 2011-2012. *KST/XXXV (3)*. Muğla: 530-547.
- Diler, A., Özer, B., Bulut, H., ve Ş. Gümüş (2012). Pedasa 2010. *KST/XXXIII (4)*. Ankara, 167-194.
- Diler, A., Özer, B., Çakmaklı, Ö.D. ve S. Türkoğlu (2009). Pedasa 2007. *KST/XXX (3)*. Ankara, 267-284.
- Dinçol, A.M. (1982). Hititler Öncesinde Anadolu. İstanbul: *Anadolu Tarihi Ansiklopedisi I*.
- Dinsmoor, W. B. (1950). *The Architecture of Ancient Greece*. London.
- Diodorus Siculus, Library of History III-VIII: Çev. Oldfarther, C.H. (1935). Loeb Classical Library Volume 303-340. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann.
- Dowden, K. (1989). *Death and The Maiden: Girls Initiation Rites in Greek Mythology*. New York.

Duhoux, Y. (1994-1995). LA>B da-ma-te = Demeter? Sur langue du lineaire A. *Minos* 29/30, 289-294.

Duru, R. (2011). Burdur Bölgesi Neolitik Kültürleri. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 96-97. İstanbul: Doğan Burda.

Duyuran, R. (1948). *Priene Kılavuzu*. İstanbul: MEB Yayınları.

Dürüşken, Ç. (2000). *Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

EA. Epigraphica Anatolia.

Efe, T. (2011). Beycesultan. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 205. İstanbul: Doğan Burda.

Ehrhardt, N. (1983). *Milet und seine Kolonien*. Frankfurt am Main.

Ekici, M. (2013). *Karia Şehir Sikkeleri ve Lagina'da Bulunan Sikkelerin Değerlendirmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eliade, E. (2011). *Mitlerin Özellikleri* (Çev. S. Rıfat). İstanbul: Om Yayınevi.

Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı* (Çev. M.A. Kılıçbay). Ankara: Gece Yayınları.

Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına* (Çev. A. Berktaş). İstanbul: Kabalcı.

Eliade, M. (2015). *İnsan Kültürlerinde Erginlenmenin Dini Anlamları* (Çev. F. Aydın). İstanbul: Kabalcı.

Engelmann, H. (1994). Zum Opisthodom des Ephesischen Artemisions. *ZPE* 102, 188-190.

EpigrAnat. Epigraphica Anatolica.

Erder, C. (1967). *Hellenistik Devir Anadolu Mimarisinde Kyma Rekta-Kyma Reversa*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.

Erim Özdoğan, A. (2011). Çayönü Tepesi. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 62-63. İstanbul: Doğan Burda.

Erkut, S. (1992). Hitit Çağının Önemli Kült Kenti Arinna'nın Yeri. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (ed. H. Otten et al.), 159-165. Ankara.

ESA. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, 3 Cilt (1997).

Eserpek, A. (1987). Evrimci Yaklaşımın Yeniden Değer Kazanması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (2), 3-17.

Esin, U. (2002). Aşıklı Höyük. *ArkeoAtlas*, 83.

Esin, U. (2011a). Aşıklı Höyük. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 72-73. İstanbul: Doğan Burda.

Esin, U. (2011b). Değirmentepe. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 110-113. İstanbul: Doğan Burda.

Fairbanks, A. (1910). *A Handbook of Greek Religion*. New York: American Book.

Farnell, L.R. (1992). *The Goddess Hekate*. Hastings Chthonios Book.

Foley, H.P. (1993). *The Homeric Hymn to Demeter Translation*. New Jersey.

- Fontenrose, J. (1988). *Didyma, Apollo's Oracle, Cult and Companions*. Berkeley, LA.
- Frangipane, M. (2011). Arslantepe. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 134-137. İstanbul: Doğan Burda.
- Frazer, G. (2015). *İnsan, Tanrı ve Ölümsüzlük* (Çev. O. Aydın). İstanbul: Altın Bilek Yayınları.
- Frisk, H. (1960). *Griechisches etymologisches Wörterbuch, vol. 1*. Heidelberg: Winter.
- Gans, U. (1991). Die Grabung auf dem Zeytintepe. *IstMitt 41*, 137-140.
- Gates, M.H. (1995). Archaeology in Turkey. *AJA 99 (2)*, 207-255.
- Gerkan, A. (1918). Zum Gebalk des Athenatempels in Priene. *AN 45*, 165-176.
- Gerkan, A. (1925). *Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebund*. Berlin.
- Gimbutas, M. (1991). *The Language of the Goddess*. New York: Harper Collins Publisher.
- Graeve, V. (1992). Milet 1990. *KST/XIII (2)*, 9-20.
- Graeve, V. (1993). 1991 Milet Çalışmaları. *KST/XIV (2)*, 53-71.
- Graeve, V. (1995). 1992 Milet Çalışmaları. *KST/XV (2)*, 83-100.
- Graeve, V. (1997). 1994/95 Yılı Milet Çalışmaları. *KST/XVIII (1)*, 529-553.
- Graeve, V. (2005a). 2001-2003 Milet Çalışmaları. *KST/XXVI (1)*, 207-222.
- Graeve, V. (2005b). Funde aus Milet. *AA (1)*, 27-101.

- Graeve, V. (2007). 2004-2005 Milet Çalışmaları. *KST/XXVIII* (2), 625-648.
- Graeve, V. (2007). Aphrodite Kutsal Alanı'ndaki Çalışmalar. *KST/XXVIII* (2), 631-636.
- Graeve, V. (2008). 2006 Yılı Milet Çalışmaları. *KST/XXIX* (3), 343-360.
- Graeve, V. (2012). 2009-2010 Milet Çalışmaları. *KST/XXXIII* (4), 1-23.
- Graeve, V. (2013). 2012 Yılı Milet Çalışmaları. *KST/XXXIV* (2), 161-172.
- Graves, R. (2012). *Yunan Mitleri* (Çev. U. Akpur). İstanbul: Say Yayınları.
- Greaves, A.M. (2000). Miletos and the Sea: a Stormy Relationship. *The Sea in Antiquity* (ed. G. Oliver). Oxford: 39-61.
- Greaves, A.M. (2003). *Miletos: Bir Tarih*. İstanbul: Homer.
- Greaves, A.M. (2004). The Cult of Aphrodite in Miletos and Its Colonies. *AS 54*, 27-33.
- Greek Elegaic Poetry, Theognis: Çev. Gerber, E.G. (1999). Cambridge: Harvard University Press.
- Greek Lyric I, Sappho and Alcaeus: Çev. Campbell, D.A. (). Loeb Classical Library Volume 143. Cambridge: Harvard University Press.
- Greek Lyric III, Stesichorus: Çev. Campbell, D.A. ().Loeb Classical Library Volume 476. Cambridge: Harvard University Press.
- Greek Lyric IV, Bacchylides: Çev. Campbell, D.A. (1992). Loeb Classical Library Volume 461. London: William Heinemann.

- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü*, Yuna ve Roma. İstanbul.
- Gruben, G. (2001). *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München: Hirmer.
- Guettel Cole, S. (1998). Domesticating Artemis. *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, ed. S. Blundell and M. Williamson, New York: Routledge, 27-45.
- Gurney, O.R. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. London: Oxford University Press.
- Gurney, O.R. (1990). *The Hittites*. London.
- Güngören, A. (1988). *Cadıların Günbatımı*. İstanbul: Yol Yayınları.
- Güngören, A. (2013). *Dil ve Büyü*. Ankara: Dost.
- Gür, S. (2007). *Anadolu uygarlıkları ve Antik Şehirler*. İstanbul: Alfa.
- Güterbock, H.G. (1950). Hitit Religion. *Forgotten Religions* (ed. V. Ferm), 81-109. New York.
- Güterbock, H.G. (1983). The Hittites and the Aegean World I. *AJA* 87, 133-138.
- Haas, V. (1994). *Geschichte der Hethitischen Religion*. Leiden: Handbuch der Orientalistik.
- Hammarström, M. (1921). Griechisch-etruskische Wortgleichungen. *Glotta* 11.
- Hanar, E. (2010). *Ana Hatları İle Demeter Kültü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. Dicle Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

- Hanfmann, G.M. A. (1981). Pedimental Relief From a Mausoleum of the Persian Era at Sardis: A Funerary Meal. *Studies in Ancient Egypt, The Aegean, and The Sudan, Essays in honor of Dows Dunham on the occasion of his 90th birthday*, 82-90.
- Hansen, M.G. (1995). Sources for the Ancient Greek City-State. *Acts of the Copenhagen Polis Centure Vol. 2*, 108-308.
- Harris, J.R. (1916). The Origin of The Cult of Aphrodite. *Cambridge: John Rylands Library*, 354-381.
- HarvStCIPhil.** Harvard Studies in Classical Philology.
- HarvTheolR.** The Harvard Theological Review.
- Haspels, C.H.E. (1971). The Highlands of Phrygia. *Sites and Monuments I*. New Jersey: Princeton.
- Heinz, M. ve Senff, R. (1997). 1994 Yılı Aphrodite Kutsal Alanı Çalışmaları. *KST/XVIII* (1), 533-534.
- Held, W. (1996). Gergakome in Karian: Survey 1994. *AST/XIII* (2), 51-70.
- Held, W. (1997). Forschungen In Loryma 1995. *AST/XIV* (1), 165-182.
- Held, W. (2000a). 1998 Yılı Loryma Araştırması. *AST/XVII* (2), 295-306.
- Held, W. (2000b). Das Heiligtum Der Athena In Milet. *Mainz am Rhein*.
- Held, W. (2001). Forschungen in Loryma 1999. *AST/XVIII* (1), 149-162.
- Hellström, P. (2007). Labraunda, Karya Zeus Labraundos Kutsal Alanı Gezi Rehberi. İzmir: Ege Yayınları.

Hermann, P. (1971) Athena Polias in Milet. *Chiron I*, 291-298.

Hermann, P. (1995). Milet 1992-1993: Inschriften. *AA*, 282-292.

Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi* (Çev. M. Ökmen). İstanbul: Remzi Kitapevi.

Hirst, G.M. (1903). Cult of Olbia II. *Journal of Hellenic Studies* 23, 24-53.

Hodder, I. (2011). Çatal Höyük. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 87. İstanbul: Doğan Burda.

Homeric Hymns 1-33 (Hesiodos): Çev. Evelyn-White, H.G. (1914). Loeb Classical Library Volume 57. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann.

Howatson, M.C. (2013). *Oxford Antikçağ Sözlüğü* (Çev. F. Ersöz). İstanbul: Kitap Yayınevi.

I. Stratonikeia III. *Die Inschriften von Stratonikeia, vol. III.*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 23, Bonn: Habelt.

I. Stratonikeia. Şahin, M.Ç. and A. Lozana-Velilla (1981-2010). *Die Inschriften von Stratonikeia, 3 vol.*, Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, Bd. 21-23, Bonn: Habelt.

Iliad, 1-24 (Homeros): Çev. Murray, A.T. (1924). Loeb Classical Library Volume 1. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann Ltd.

IstForsch. Istanbuler Forschungen.

IstMitt. Istanbuler Mitteilungen.

- Işık, C. (2010). Kaunos'ta Bereket Tanrıçası Demeter'in İzinde. *Bütün Dünya* 2, 88-96.
- Işık, C. (2003). Kaunos'ta Bir Kült Mahzen. *Anadolu* 25, 53-69.
- Işık, C. (2011). Kaunos 2009 Çalıştay-Kazı-Araştırma-Restorasyon-Konservasyon-Onarım ve 'Arkeolojik Park' Çalışmaları. *KST/XXXII (1)*, 17-32.
- Işık, C. (2012). Kaunos 2011 Çalıştay-Kazı-Araştırma-Restorasyon-Konservasyon-Onarım ve Arkeolojik Park Çalışmaları. *ANMED-10*, 35-39.
- Işık, F. (1991). Karahisar ve Pentapolis'te Görülmeyen Kybele İzleri. *II. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*.
- Işık, F. (1995). Likya Kaya Tapınakları. *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları IV*, 110-139.
- Işık, F. (1999). *Doğa Ana Kubaba*. İstanbul: ANMED.
- İlyada: Çev. A. Erhat ve A. Kadir, 2012, İstanbul: Can.
- İndirkaş, Z. (2001). *Ana Tanrıçalar, Kybele ve Çağdaş Türk Resimlerindeki İzdüşümleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Janda, M. (2010). Die Musik nach dem Chaos: der Schöpfungsmythos der europäischen Vorzeit. *Innsbruck: Institu für Sprachen und Literaturen*.
- JDAI**. Jarbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
- Jeppesen, K. (1981). *The Maussolleion at Halikarnassos I*. Copenhagen: Aarhus University Press.

JHS. Journal of Hellenic Studies, London.

JNES. Journal of Near Eastern Studies.

JOAS. Journal of the American Oriental Society.

Jones, D.M. (1960). Lydian Studies. *The Classical Review Vol. 10/No. 3*, 254-246.

JRS. Journal of the Roman Studies.

Karagöz, Ş. (2002). Küçük Asya'ya Özgü Bir Tanrıça: Hekate. *Anadolu Araştırmaları 16*, 302-320.

Karaosmanoğlu, M. (2005). *Mitoloji ve Ege'nin Tanrıları*. Erzurum.

Karşıdan Karşıya: MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu (ed. Anadol, A.). İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları.

Kerenyi, C. (2012). *Eleusis, Anne Kızın Arketip İmgesi* (Çev. T.B. Yaşar). İstanbul: Pinhan.

Kılıç, Y. ve Uncu, E. (2011). Eski Mezopotamya İnanç Sistemin Yunanlılara Etkisi. *History Studies 3/1*, 184-201.

Kınal, F. (1962). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: TTK.

Kızıl, A. ve Öztekin, İ.Ö. (2009). 2007 Yılı, Muğla, Milas İlçesi ile Ören ve Selimiye Beldelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması. *AST/XXVI (3)*, 293-310.

Kızıl, A. ve Öztekin, İ.Ö. (2011). 2009 Yılı, Muğla İli, Milas İlçesi ile Ören ve Selimiye Beldelerinde Arkeolojik Yüzey Araştırması. *AST/XXVIII (1)*, 401-416.

- Koenigs W. ve Raeck, W. (2001). Priene Bericht Über die Kampagne 1999. *KST/XXII(2)*, 181-194.
- Koenigs, W. (2000). Athena Polias Kutsal Alanı. *Küçük Asya'nın Pompeisi Priene Rehberi içinde*, İstanbul: Ege Yayınları.
- Konyar, E. (2015).Demir Çağında Anadolu Kadını: Urartu, Frig ve Lidya. (Ed. E. Çaykara) *A. Muhibbe Darga Anadolu'da Kadın*. İstanbul: YKY, 241-267.
- KST**. Kazı Sonuçları Toplantısı, T.C. Kültür Bakanlığı.
- Kulaçoğlu, B. (1992). *Tanrılar ve Tanrıçalar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.
- Kulaçoğlu, B. (1993). Anadolu'da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı I-II. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*, 25-41.
- Küçükefe, E. (2007). Artemis Ve Apollon'un Benzerlikleri ve İkizliği Üzerine Bazı Düşünceler. *Doğudan Yükselen Işık*, 539-544.
- Kyrieleis, H. (1993). The Heraion at Samos. *In Marinatos and Hägg*, 125-153.
- Lanckoronski, K.G. (2005). *Pamphylia ve Pisidia Kentleri*. Antalya.
- Laroche, E. (1947). Recherches sur les noms des dieux hittites. *Revue d'Assyriologie* 41, 67-98. Paris.
- Laumonier, A. (1958). *Les cultes indigenes en Caria*. Paris: De Boccard.
- Lawrence, A.W. (1996). *Greek Architecture*. (ed.) R.A. Tomlinson, Yale University Press
- Leibovici, M.E. (1993). *The Asiatic Artemis*. Montreal: McGill University.

- Lethaby, W.R. (1908). *Greek Buildings represented by fragments in the British Museum*. London.
- Levi-Strauss, C. (1983). *Din ve Büyü* (Der. Güngören, A.). İstanbul: Yol Yayınları.
- Levi-Strauss, C. (2012). *Yapısal Antropoloji* (Çev. A. Kahiloğulları). İstanbul: İmge.
- Liddell, H.G. ve Scott, R. (1990). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press.
- Lohmann, H. (2007). The Discovery and Excavation of the Archaic Panionion in the Mycale. *KST/XXVIII* (2), 575-590.
- Lonsdale, S.H. (1993). *Dance and Ritual Play in Greek Religions*. London.
- Lycophron, Alexandra: Çev. Mair, A.W. ve G.R. Loeb (1921). *Classical Library Volume 129*. London: William Heinemann.
- MacKedrick, P. (1981). *Greek Stones Speak*. New York: W.W. Norton Company.
- Magie, D. (1950). *Roman Rule in Asia Minor I-II*. Princeton.
- Malinowski, B. (1992). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*(Çev. Portakal, H.). İstanbul: Kabalcı.
- Malinowski, B. (2000). *Büyü, Bilim ve Din* (Çev. Portakal, H.). İstanbul: Kabalcı.
- Mallwitz, A. (1975). Gestalt und Geschichte des jüngeren Athenatempels von Milet. *IstMitt* 25, 67-90.
- Manning, W. (2002). The Double Tradition of Aphrodite's Birth and Her Semitic Origins. *Scripta Mediterranean XXIII*, 3-12.

- Mansel, A.M. (1999). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Marchese, R.T. (1976). *A History of Urban Organization in the Lower Meander River Valley: Regional Settlement Patterns to the Second Century A.D.*. New York.
- Marinatos, N. (200). *The Goddess and The Warrior, The Naked Goddess and Mistress of Animals in Early Greek Religions*. London and New York.
- Martin, R. (1956). *L'Urbanisme dans la Grece Antique*. Paris.
- Martin, R.(1965). *Manuel d'architecture Grecoque*. Paris.
- Mc Dermott, L.H. (1996) Self Representation in Upper Paleolithic Female Figurines. *Current Anthropology* 37, 227-275.
- MDAI**. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts.
- Mellaart, J. (2000). *Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent* (Çev. G.B. Yazıcıoğlu). İstanbul: YKY.
- Merkelbach, R. (1978). The Girl in the Rosebuch: A Turkish Tale and Its Roots in Ancient Ritual. *HArvStCIPhil Vol. 82*, 1-15.
- Mikalson, J.D. (2005). *Ancient Greek Religion*. Blackwell Publishing.
- Mitchell, S. (1984). Archaeology in Asia Minor 1979-1984. *AR* 31, 70-105.
- MonAnt**. Monumenti antichi.
- Morali-Daninos, A. (1965). *Cinsel İlişkiler Tarihi* (Çev. İ. Yakupoğlu). İstanbul: İletişim.

- Morris, B. (2004). *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler* (Çev. Atay, T.). İstanbul: İmge.
- Mutluay, N. (2010). *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*. İstanbul: Altar.
- Müller-Wiener, W. (1979). Arbeiten im Stadtgebiet. *IstMitt* 29, 162-173.
- Müller-Wiener, W. (1980). Milet 1978-79. *IstMitt* 30, 23-98.
- Müller-Wiener, W. (1981a). Milet 1980. *IstMitt* 31, 96-105.
- Müller-Wiener, W. (1981b). Die Grabungskampagne in Milet im Herbst 1977. *TAD* 25 (2), 135-161.
- Müller-Wiener, W. (1988a). Milet 1987: Vorbericht über die Arbeiten des Jahres 1987. *IstMitt* 38, 251-290.
- Müller-Wiener, W. (1988b). Milet 1976-1986. *Antike Welt* 1/4, 31-42.
- Nauman, R. (1979). *Der Zeustempel zu Aizanoi*. Berlin: De Gruyter.
- Naumann, F. (1983). Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunts. *IstMitt* 28, 41 vd..
- Niemeier, W.D. (1997). 1994/1995 Yılı Milet, Myken-Minos Dönemi Kazıları. *KST/XVIII* (1), 530-532.
- Niemeier, W.D. (2007). Athena Tapınağı'nın Güneyindeki Çalışmalar. *KST/XXVIII* (2), 628-630.
- Nilsson, M.P. (1967). *Geschichte der Griechischen Religions*. Verlag C.H. Beck vol. 1, 461-462.

Nonnus, Dionysiaca: Çev. Rouse, W.H.D. (1940). Loeb Classical Library Volume 344-354-356. Cambridge: Harvard University Press.

Odyssey, 1-24 (Homeros): Çev. Murray, A.T. (1919). Loeb Classical Library. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann Ltd.

Online Etymology Dictionary.<http://www.etymonline.com/index.php>

Orel, V. E. (1990). Phrygian Religions and Rituals. *Orpheus*, 107-109.

Orphik Hymns, 1-40: Çev. Taylor, T. (1999). University of Pennsylvania Press, London: Bertram Dobell.

Ortaç, M. (2001). *Die Hellenistischen und Römischen Propyla in Kleinasien*. Bochum: Ruhr-Universität.

Ovid, Metamorphoses I-XV: Çev. More, B. (1922). Boston: Cornhill Publishing.

Öğün, B. ve C. Işık (2001). *Kaunos-35 Yılın Araştırma Sonuçları (1966-2001)*. Antalya

Öğün, B., Işık, C., Diler, A., Schmaltz-Chr., Marek ve Doyuran, M. (2001). *Kaunos-Kbid*. Antalya: Orkun&Ozan.

Özbilen, S. (1969). *Anadolu'daki Athena Tapınakları*. Yayınlanmamış Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Özbudun, S., Şafak, B. ve N. Altuntek (2005). *Antropoloji: Kuramlar, Kuramcılar*. İstanbul: Dipnot Yayınları.

Özdoğan, M. (2001). The Neolithic Diet: Male or Female. *Lux Orientis Festschrift für Harald Hauptmann, Verlag Marie Leidorf*, 313-319.

- Özgüç, T. (1946). Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı. *AÜDTC Fakültesi Dergisi V*, 65-72.
- Özkaya, V. (1995). Frigler'de Hero Kültü. *Arkeoloji ve Sanat* 67, 16-25.
- Özkaya, V. (1997). The Shaft Monuments and the Taurobolium among the Phrygians. *AS* 47, 89-103.
- Özkaya, V. ve San, O. (2002). Alinda and Amyzon, Two Ancient Cities in Caria. *AST/XIX (1)*, 237-254.
- Parke, H.W. (1986). *Festivals of Athenians*. London: Thames and Hudson.
- Parman, E. (2002). *Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Parthenius, Love Romance 1-20: Çev. Edmonds, J.M. ve Gaselee, S. (1916). Loeb Classical Library Volume 69. Cambridge: Harvard University Press.
- Paton, W. R. ve J. L. Myres. (1896). Karian Sites and Inscriptions. *JHS* 16, 188-271.
- Patronaz, S.G. (2002). Public Architecture and Civic Identity in Classical and Hellenistic Ionia the Cases of Miletus and Priene. *Yayınlanmamış Doktora Tezi, University Oxford*.
- Pausanias, Description of Greece 1-10: Çev. Jones, W.H.S. ve H.A. Omerod (1918). Loeb Classical Library Volume I. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann.
- Pedley, J. (1974). Carians in Sardis. *JHS* 94, 96-99.

- Pedley, J. (2005). *Sanctuaries and the Sacred in the Ancient Greek World*. Cambridge University Press.
- Peschlow, A. (1986). Die Wohnhäuser von Latmos. *AST/III*, 155-172.
- Peschlow, A. (1995). Die Antiken Strassen des Latmos. Bericht über die Arbeiten des Jahres 1993 im Territorium von Herakleia am Latmos. *AST/XII*, 123-131.
- Peschlow-Bindokat, A. (1996). *Der Latmos*. Mainz am Rhein.
- Peschlow-Bindokat, A. (2006). *Tarihöncesi İnsan Resimleri-Latmos Dağları'ndaki Kaya Resimleri* (Çev. Işık Işıklıkaya). İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi.
- Pfrommer, M. (1983). Milet 1982. *IstMitt* 33, 79-89.
- Pindar, Odes including Principal Fragments: Çev. Sandy, J. Loeb Classical Library Vol 56. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Price, S. (1999). *Religions of the Ancient Greek*. Cambridge.
- Propertius, Elegies I-II: Çev. Goold, G.P.(1990). Loeb Classical Library Volume 18. Cambridge: Harvard University Press.
- Pseudo-Apollodorus, Bibliotheca I: Çev. Frazer, J.G. (1921). Loeb Classical Library Volume 121-122. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann.
- Pseudo-Hyginus, Fabulae I-IV: Çev. Grant, M. (1960). University Kansas Publications in Humanistic Studies 34. Lawrence: University of Kansas Press.

- Radt, W. (2002). *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*. İstanbul: YKY.
- RE.** Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft.
- REG.** Revue des Etudes Grecques.
- Rehm, A. ve Harder, R. (1958). *Didyma II: Inschriften*. Berlin.
- Ribard, A. (1983). *İnsanlığın Tarihi* (Çev. Başar, E., Yalçın, Ş. ve H. Berktaş). İstanbul: Say.
- Rider, G. Le. (1990) Antiochos II A Mylasa. *BCH*, 543-551.
- Riemann, B. (1963). Pytheos. *RE XXIV*, 371-513.
- Ripinsky-Naxon, M. (1993). *The Nature of Shamanism: Substance and Function of a Religious Metaphor*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Robert, M.L. (1945). *Le Sanctuaire de Sinuri Pres de Mylasa*. Les Inscriptions Grecques. Paris.
- Robert, M.L. (1970). *Etudes Anatoliennes*. Amsterdam.
- Robert, M.L. (1983). *Fouilles D'Amyzon en Carie*. Paris.
- Roth, L.M. (2014). *Mimarlığın Öyküsü* (Çev. E. Akça). İstanbul: Kabalcı.
- Roller, L.E. (2013). *Ana Tanrıça'nın İzinde*: İstanbul: Alfa Yayınları.
- Roller, L.E. (2004). *Ana Tanrıça'nın İzinde*. İstanbul: Homer.
- Roller, L.E. (2007). Frig Dini ve Kült Uygulamaları. *Friglerin Gizemli Uygarlıkları* (Ed. Sivas, H. ve T. Sivas), 141-147. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

- Roller, L.E. (2013). *Ana Tanrıça'nın İzinde*. İstanbul: Alfa.
- Rosenzweig, R. (2004). *Worshipping Aphrodite: Art and Cult in Classical Athens*. University of Michigan Press.
- Rumscheid, F. (1994). *Untersuchungen zur Kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*. Mainz: Verlag.
- Rumscheid, F. (2000). *Priene 'Küçük Asya'nın Pompeisi' Rehberi*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Satış, B. (2008). *Çifte Balta Labrys*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Saussure, F. (1976). *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. B. Vardar). Ankara: TDK.
- Schauenburg, B.F. (1994). Die Lykischen Zwölfgötter-Reliefs. *AMS 13*, 82-93.
- Schede, M. (1934a). *Die Ruinen von Priene*. Leipzig.
- Schede, M. (1934b). Das Heiligtum der Demeter und der Kore. *Die Ruinen Von Priene*, 91-96.
- Schede, M. (1944). Heiligtümer in Priene. *Jd I 49*, 97-108.
- Schipporeit, T.S. (1998). Das Alte und das Neue Priene, das Heiligtum der Demeter und die Gründungen Priens. *IstMitt 48*, 193-236.
- Schober, A. (1933). *Der Fries des Hekateions von Lagina*. Ist. Forsch Wien.
- Sekunda, N. (1991). Achaemenid Settlement in Caria, Lycia and Greater Phrygia. *Achaemenid History VI*, 83-143.

- Senff, R. (1995). Sondierungen am Südhang des Mengerevtepe ('Assesos'). *AA*, 224-228.
- Senff, R. (2003). Das Aphroditeheiligtum von Milet. *Asia Minor Studien* 49, 11-25.
- Senff, R. ve Heinz, M. (1997). Arbeiten am Zeytintepe im Jahre 1994. *AA*, 114-118.
- Senff, R. ve Kerschner, M. (1997). 1995 Yılı Kalabaktepe Çalışmaları. *KST/XVIII* (1), 535-536.
- Serdaroğlu, Ü. (1969). *Karia ve Lykia'da Roma Devri Tapınak Mimarisinde Alt Yapı ve Plan*. Ankara.
- Serdaroğlu, Ü. (1971). Euromos 1969 and 1970. *AnatSt* 21, 47-48.
- Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*. İstanbul: İletişim.
- Sina, A. (2002). *Karia Tanrıları ve Kültürleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sina, A. (2015). Eski Çağ'da Atina'da Şenlikler. *Adnan Menderes Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi II (1)*, 43-60.
- Sissa, G. ve Detienne, M. (2000). *The Daily Life of the Greek Gods*. Trans. J. Lloyd, California.
- Sivas, T. T. (1999). Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, Eskişehir.

- Sivas, T.T. (1999). Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları. *Eskişehir Ün. Edebiyat Fak. No:5*.
- Sivas, T.T. (2000). Ana Tanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler. *Sanat ve İnanç Sempozyumu Bildiri Özeti*, 335-353. Mimar Sinan Üniversitesi.
- Sotirakopoulou, P. (1998). The Early Bronz Age Stone Figurines from Akrotiri on Thera. *The Annual of British School at Athens*, 159-163.
- Souvinous, C. (1970). A-TE-MI-To and A-TI-MI-TE. *Kadmos* 9, 42-47.
- Söğüt, B. (2012). Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları. *Stratonikeia'dan Lagina'ya A.A. Tırpan Armağanı*, 553-586. Ege Yayınları.
- Söğüt, B. (2013). Stratonikeia'da Hellenistik Dönem Öncesi. *K. Levent Zorluoğlu'na Armağan*, ed. M. Tekocak, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 605-624.
- Söğüt, B., Şimşek, C. ve A. Baldıran (2002). Labraunda Açık Hava Kült Alanı. *TÜBA-AR V*, 143-163.
- Stafford, E. (2007). Personification in Greek Religious Thought and Practice. Ed. D. Ogden, *A Companion to Greek Religion*, 71-85.
- Stampolidis, N. Chr. ve Sotirakopoulou, P. (2011). Erken Kiklad Dini ve Ölü Gömme Gelenekleri. *Karşıdan Karşıya-MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, 86-99. İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi Yayınları.
- Stears, K. (1998). Death Becomes Her: Gender and Athenian Death Ritual. *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*, ed. S. Blundell and M. Williamson, New York: Routledge, 113-128.

Strabon, 1-14: Çev. Jones, H.J. (1923). Loeb Classical Library 6 Volumes.
Massachusetts: Harvard University Press.

Strabon. (2000): *Geographika* (Çev. A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Sturgeon, M.C. (1995). The Corinth Amazon: Formation of Roman Classical
Sculpture. *AJA vol. 99/3*.

Sümer, G. (2007). Anadolu'da Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça.
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
İzmir.

Şahin, M.Ç. (1973). Lagina'dan (Koranza) İki Yazıt. *Anatolia 17*, 187-195.

Şahin, M.Ç. (1976). *The Political and Religious Structure in the territory of
Stratonikeia in Caria*. Ankara.

Şahin, M.Ç. (1982). *Die Inschriften von Stratonikeia II, IK 22,1*. Bonn.

Şahin, M.Ç. (1995). Two New Hellenistic Decrees from Panamara. *EpigrAnat 25*,
83-86.

Şahin, M.Ç. (2010). *The Inscriptions of Stratonikeia III*.

Şahin, N. (1998). *Klaros: Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*. İstanbul: Ege
Yayımları.

Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*. Antalya: Suna-İnan Kıraç Akdeniz
Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

Şahin, N.E.A. (2002). On iki Tanrıya Adanmış Adak Stelleri: Lykia'da Bir
Geçdevir Kültü-Dodekatheoi. *Lykia İncelemeleri I*, 110-125.

TAD. Türk Arkeoloji Dergisi. Kùltür Bakanlığı, Anıtlar ve Mùzeler Genel Mùdùrlùđù. Ankara.

Theogony 1-15 (Hesiodos): Çev. Evelyn-White, H.G. (1914). Loeb Classical Library Volume 57. Cambridge and London: Harvard University Press and William Heinemann Ltd.

Thomson, G. (1995). *Tarih Öncesi Ege I-II* (Çev. Celal Üstel). İstanbul: Payel.

Tırpan, A.A. (1996). Lagina Kazısı 1993-1994. *KST/XVII* (2), 209-227.

Tırpan, A.A. (1997). Lagina Hekate Temenosu 1995. *KST/XVIII* (2), 309-336.

Tırpan, A.A. (1999a). Karya'da Bazı Dağ Kentleri: Amyzon, Hydea, Kindya, Kildara. *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Sempozyumu(Haziran 1996)*, İstanbul, 459-475.

Tırpan, A.A. ve Büyüközer, A. (2012). Lagina 2010 Yılı Çalışmaları. *KST XXXIII* (2), 433-450.

Tırpan, A.A. ve Ekici, M. (2010). Börükçü Olive Oil Workshops. *Trade and Production Through the Ages* (ed. Doksanaltı, E. ve Aslan, E.), 313-327.

Tırpan, A.A. ve Gider, Z. (2011). Lagina ve Börükçü 2009 Yılı Çalışmaları. *KST/XXXII* (2)374-395.

Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2000). Koranza Kazıları. *KST/XXI* (2), 153-162.

Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2004). 2002 Yılı Lagina Kazıları. *KST/XXV* (2), 87-100.

Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2005a). Lagina ve Börükçü 2003 Yılı Çalışmaları. *KST/XXVI* (1), 371-386.

- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2005b). *Lagina*. Yatağan.
- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2006). *Lagina ve Börükçü 2004 Yılı Çalışmaları*. *KST/XXVII (2)*, 257-270.
- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2007). *Lagina ve Börükçü 2005 Yılı Çalışmaları*. *KST/XXVIII (2)*, 591-612.
- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2008). *Lagina ve Börükçü 2006 Yılı Çalışmaları*. *KST/XXIX (3)*, 387-410.
- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2009). *Lagina ve Börükçü 2007 Yılı Çalışmaları*. *KST/XXX (4)*243-266.
- Tırpan, A.A. ve Söğüt, B. (2010). *Lagina, Börükçü, Belentepe ve Mengefe 2008 Yılı Çalışmaları*. *KST/XXXI (3)*, 505-527.
- Tırpan, A.A., Gider, Z. ve A. Büyüközer (2012). *The Temple of Hekate at Lagina. Dipteros und Pseudodipteros Bauhistorische und Archaologische Foschungen, Byzas 12*, 181-202.
- Tod, I.A. (1976). *Çatal Hüyük in Perspective*. California: Cummings Publishing Company.
- TTK**. Türk Tarih Kurumu.
- Tuchelt, K. (1984). *Didyma: Bericht Über die Arbeiten der Jahre 1980-1983*. *IstMitt 34*, 193-344.
- Tulunay, E.T. (1980). *Darstellungen der Artemis als Jagerin aus Kleinasien*. Yayınlanmamış doktora tezi. Mainz.

- Uçankuş, H. T. (2002). Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi: Phrygia. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Umar, B. (1999). *Karia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*. İstanbul: İnkılâp.
- Umurtak, G. (2011). Kuruçay. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 2033-204. İstanbul: Doğan Burda.
- Umurtak, G. (2011). Neolitik Çağ Anadolu Figürinleri. *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası*, 98-99. İstanbul: Doğan Burda.
- Utkan, M.S. (2012). Çatalhöyük. *Acta Turcica IV/1*, 51-61.
- Ünal, A. (1999). *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Etibank.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- Üreten, H. (2012). Magnesia ad Maendrum ve Artemis Leukophryene: Hellenistik Dönem Kraliyet Mektuplarının Katkılarına Dair Bir Bakış. *History Studies* 4/2, 373-392.
- Vaessen, R. (2014). Cultural Dynamics in Ionia at the End of the Second Millennium BC. *University of Sheffield*.
- Vermaseren, M.J. (1977). *Cybele and Attis: The Myth and Cult*. London: Thames and Hudson.
- Vernant, J.P. (1991) *Mortals and Immortals*. Oxford: Princeton University Press.
- Vernant, J.P. (2016). *Eski Yuna'da Mit ve Din* (Çev. M. Erşen). İstanbul: Alfa.

- Voigt, M. (2006). Yassihöyük Başkent Gordion. *ArkeoAtlas 5*, 28-34.
- Weber, B.F. (1999). Die Bauteile Des Athenatempels In Milet. *AA*, 415-438.
- Welles, C.B. (1934). *Royal Correspondance in the Hellenistic Period*. Yale University.
- Wiegand, Th. ve Schrader, H. (1904). Das Heiligtum der Demeter und Kore. *Priene*.
- Wilberg, W. (1914) : Zum Athena Tempel in Priene. *AM 39*, 72-78.
- Williamson, C.G. (2012). *City and Sanctuary In Hellenistic Asia Minor-constructing civic identity in the Sacred landscapes of Mylasa and Stratonikeia in Karia*.
- Witczak, K.T. (1993). Greek Aphrodite and her Indo-Europen origins. *Societe des Etudes classiques*, 115-123.
- Wittke, A.M. (2006). Phrygia Kayaların Efendileri. *ArkeoAtlas 5*, 10-24.
- Xenophon, 1-7: Çev. Miller. W. (1914). Cambridge: Harvard University Press.
- Yelözer, S. (2013). Phrygialı Ana Tanrıça Kybele. *Tarihsel Süreç İçerisinde Sembolizma, İnanç, Toplumsal Organizasyon, Ekonomik İlişkiler ve İktidar Bağlamında Kadının Konumu Semineri* (Yön. Konyar, E). İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı.
- Yıldırım, R. (1996). *Eskiçağ'da Anadolu*. İzmir: Meram Yayıncılık.
- Yılmaz, O. (2010). Sanatın Arketipi Olarak Anne İmgesi. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 34/2*, 47-59.

Young, R.S. (1951). Gordion-1950. *University Museum Bulletin* 16/1.

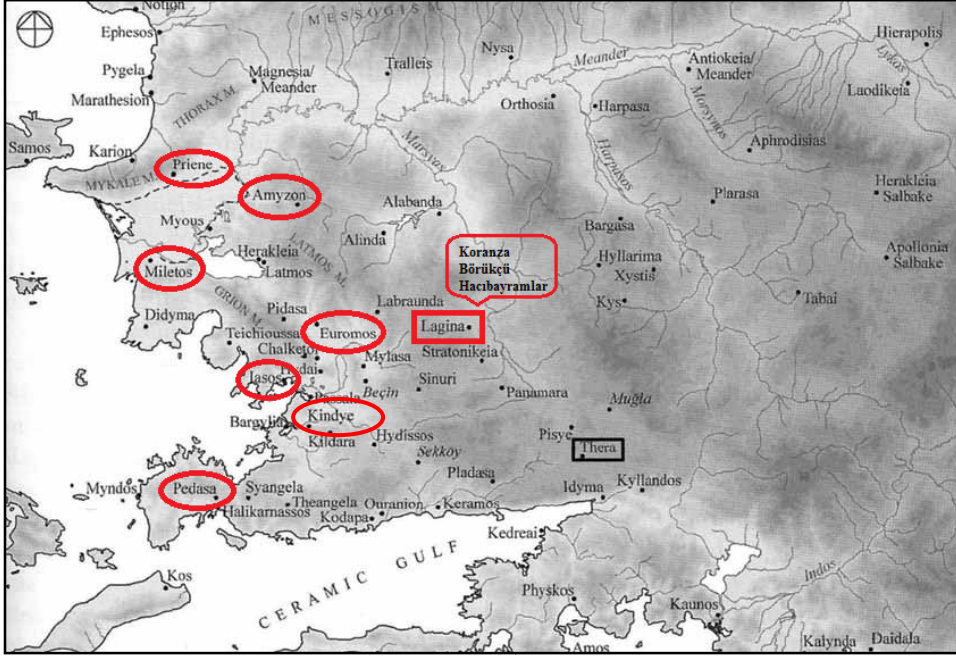
Yücel, T. (1977a). Yapısalcılık. *Birikim* 28/29, 30-43.

Yücel, T. (1977b). Dilin ve Toplumun Yapısı. *Birikim* 28/29, 44-52.

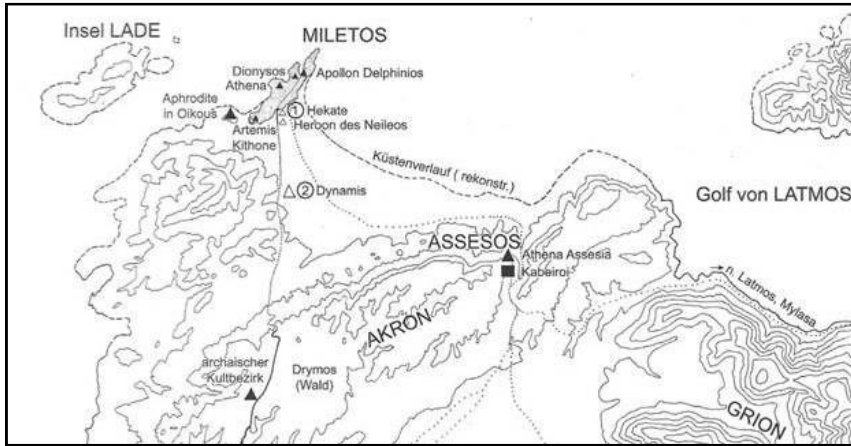
ZPE. Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.

Harita 1: Karia Bölgesi ve Coğrafyası

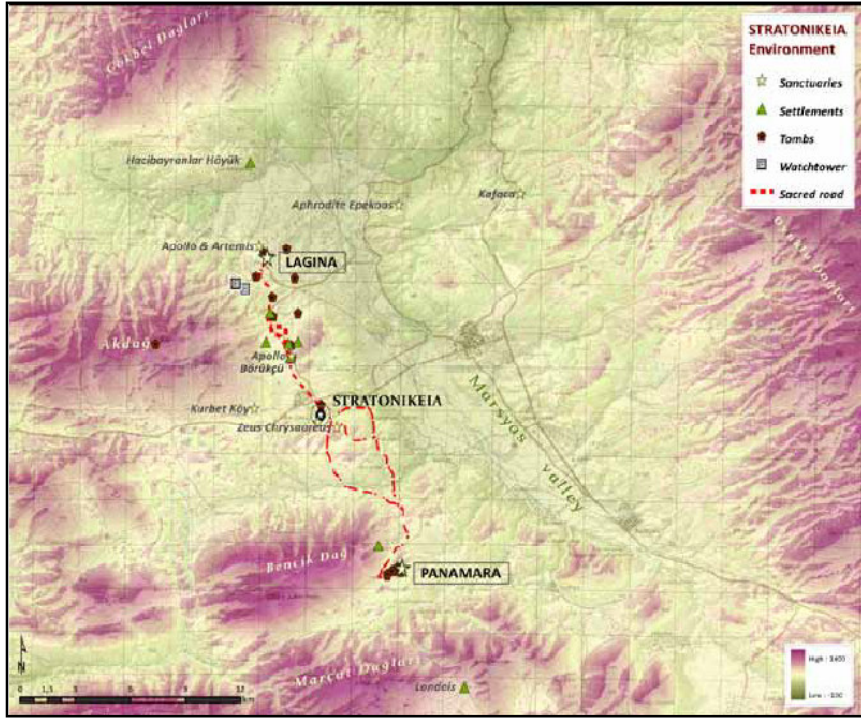
Harita 2: Karia Kentleri ve Tanrıça Tapınakları

Harita 3: Miletos Civarındaki Tanrıça Tapınakları

Harita 4: Latmos/Beşparmak Kaya Resimleri

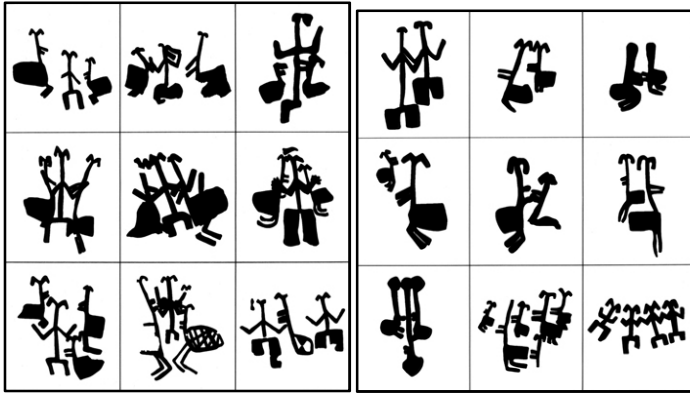
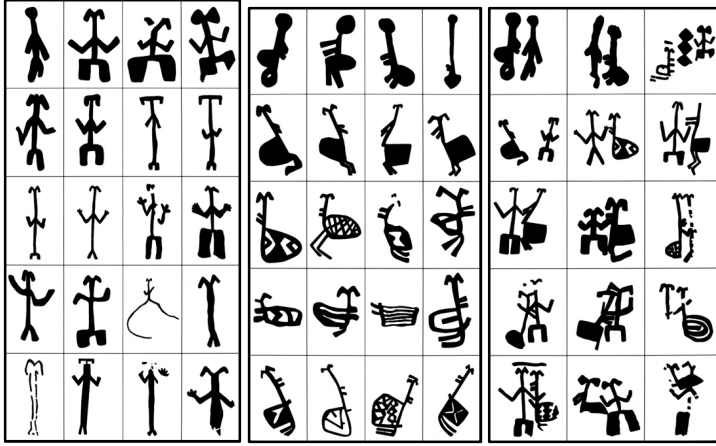
Harita 5: Börükçü, Hacıbayramlar, Koranza ve Lagina

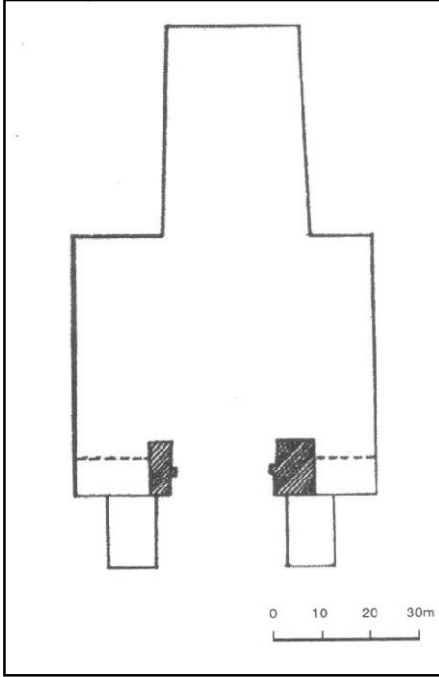
Şekil 1: Karadere, Yağmur Büyüsü/Zordoğum Büyüsü

Şekil 2: Latmos, Bahar Bayramı

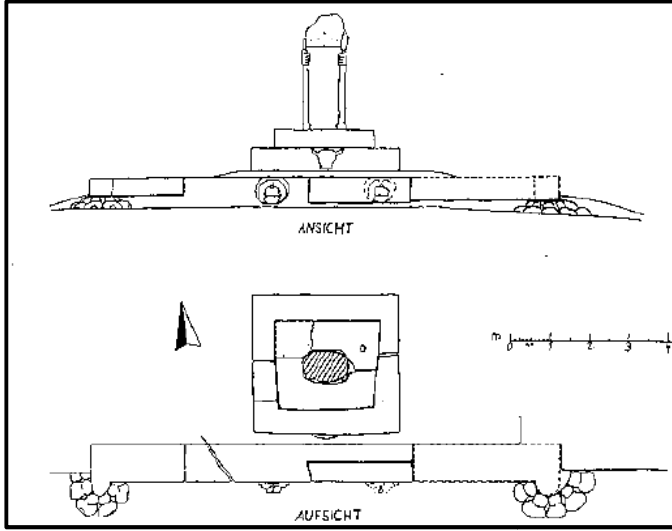
Şekil 1: Latmos, Kadın ve Hayvan Betimlemeleri

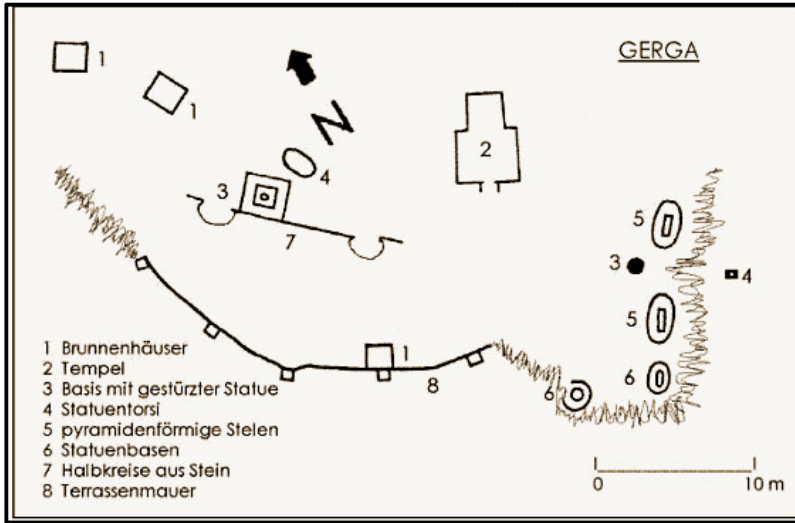
Şekil 1: Gerga Alınlıklı Yapı

Resim 1: Gerga Alınlıklı Yapı

Şekil 1: Gerga Açık Hava Tapınağı Çizimi

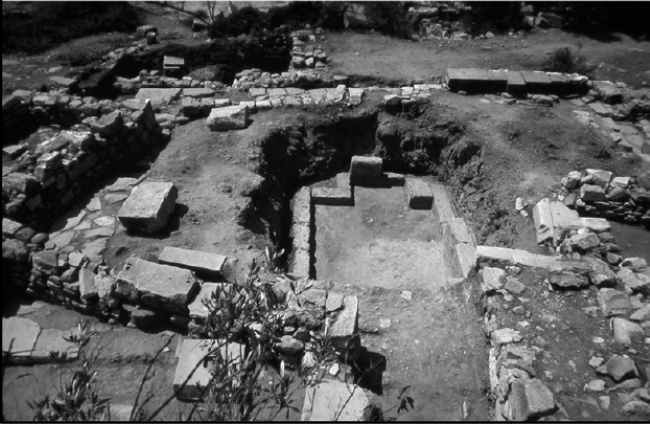
Şekil 2: Gerga Kutsal Alanı

Resim 1: Kaunos Demeter Kutsal Kayalığı

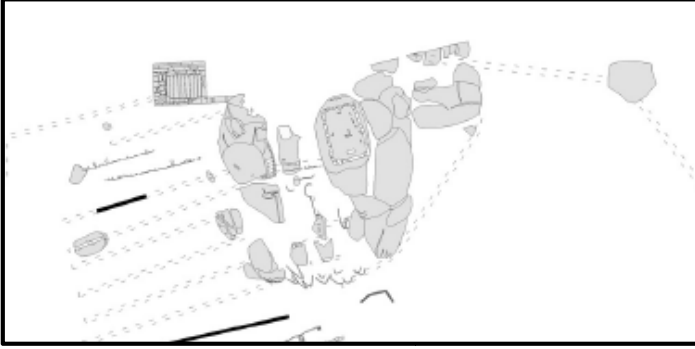
Şekil 1: Kaunos Artemis/Kybele Kutsal Alanı (a) ve Kült Odası (b)

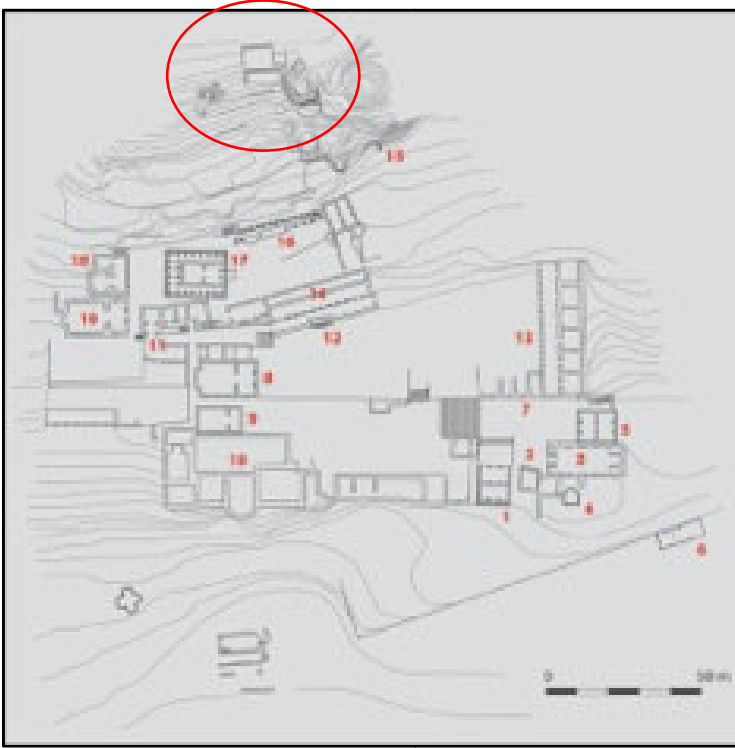
Resim 1: Kaunos Artemis/Kybele Kutsal Alanı

Resim 2: Demeter Kayalığı, Adak için bırakılmış domuzlara ait kemikler

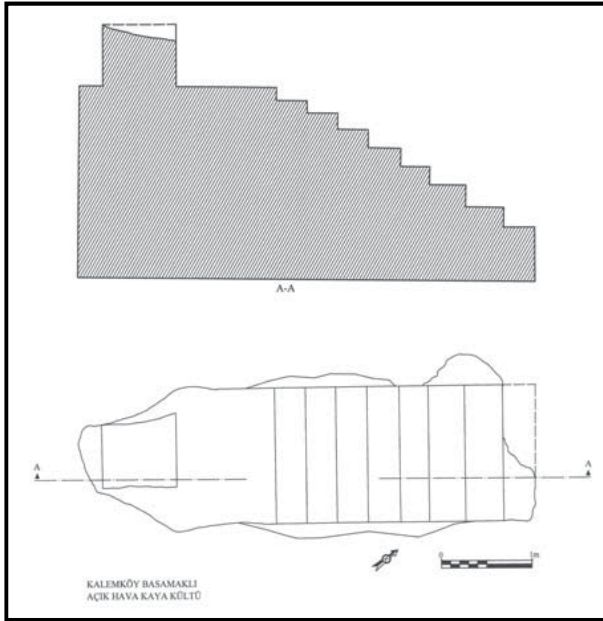
Şekil 1: Labraunda Artemis/Kybele Kutsal Kayalığı

Şekil 2: Labraunda Kent Planı ve Kutsal Alan

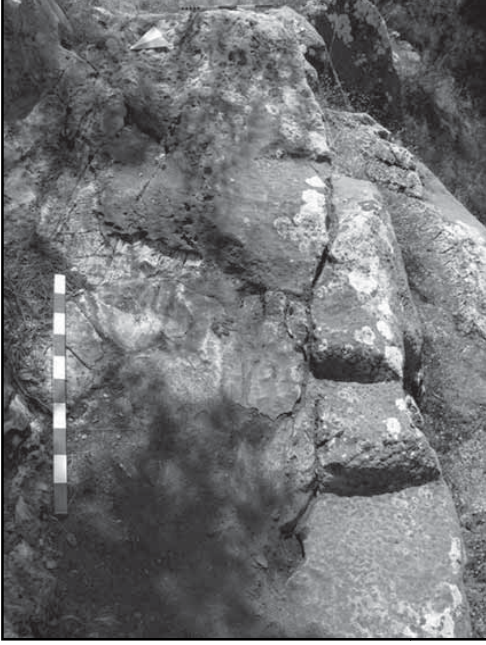

Resim 1: Kalem Köyü Basamaklı Sunağı

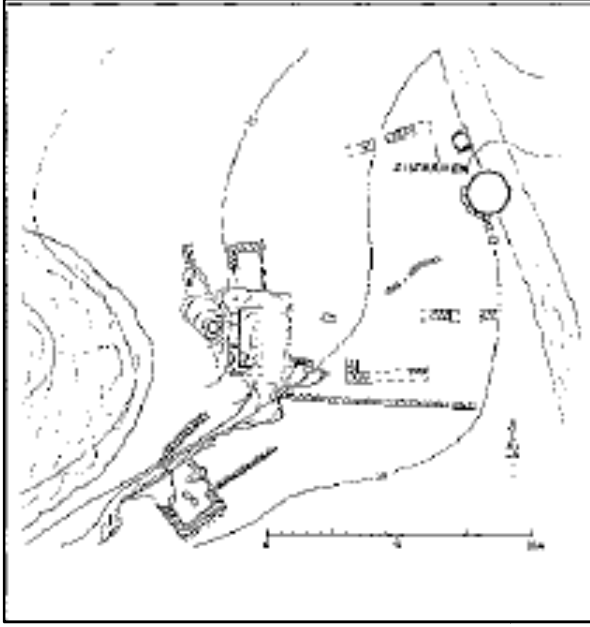

Şekil 1: Kalem Köyü Basamaklı Sunağı

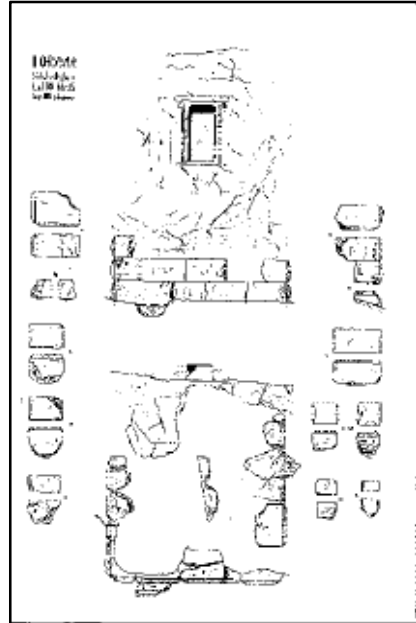
Resim 1: Kaya Deresi (Kybele) Kutsal Alanı

Resim 2: Okkataş (Kybele) Tahtı

Şekil 1: Loryma Kutsal Alanı

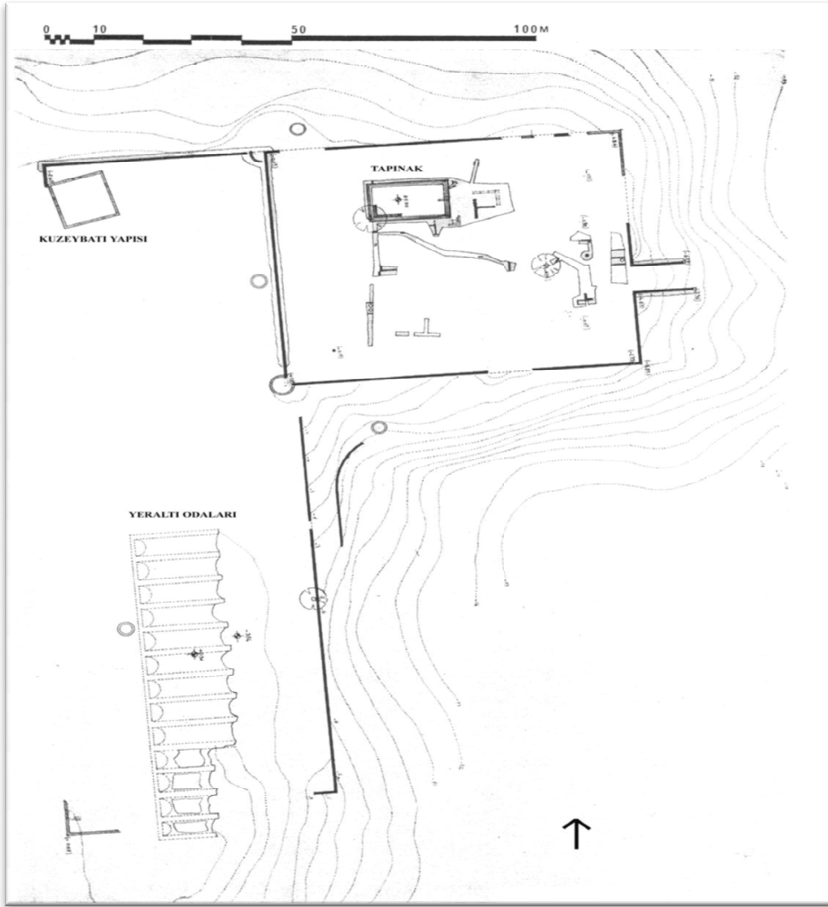
Şekil 2: Loryma Kybele Kaya Nişi

Resim 1: Pergaia Kutsal Alanı'ndaki işlenmiş kayalar

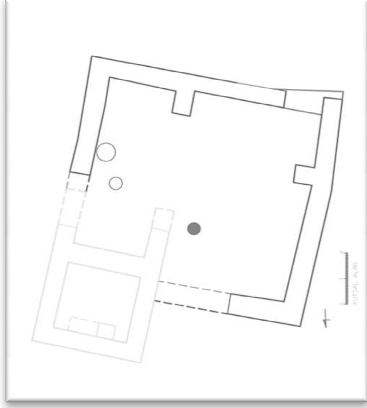

Resim 2: Pergaia Kutsal Alanı, kült heykelinin bulunduğu bank

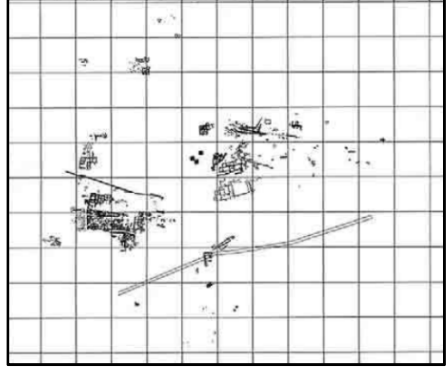

Şekil 1: Amyzon Artemis Kutsal Alanı ve Tapınağı

Şekil 1: Börükçü Artemis Kutsal Alanı ve Tapınağı

Şekil 2: Kutsal Yol ve Kalıntılar

Resim 1: Depolama kapları

Resim 1: Tanrılar Frizi Kanatlı At

Resim 2: Tanrılar Frizi

Resim 3: Kentauromakhia Frizi

Resim 4: Tanrılar Frizi

Resim 1: Hacıbayramlar yanal simalar üzerindeki Anadolu Parsı-Yaban Domuzu Mücadelesi

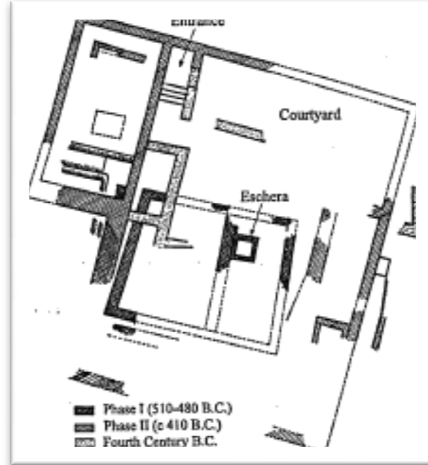

Resim 2: Hacıbayramlar yanal simaları üzerinde aslan-boğa mücadelesi

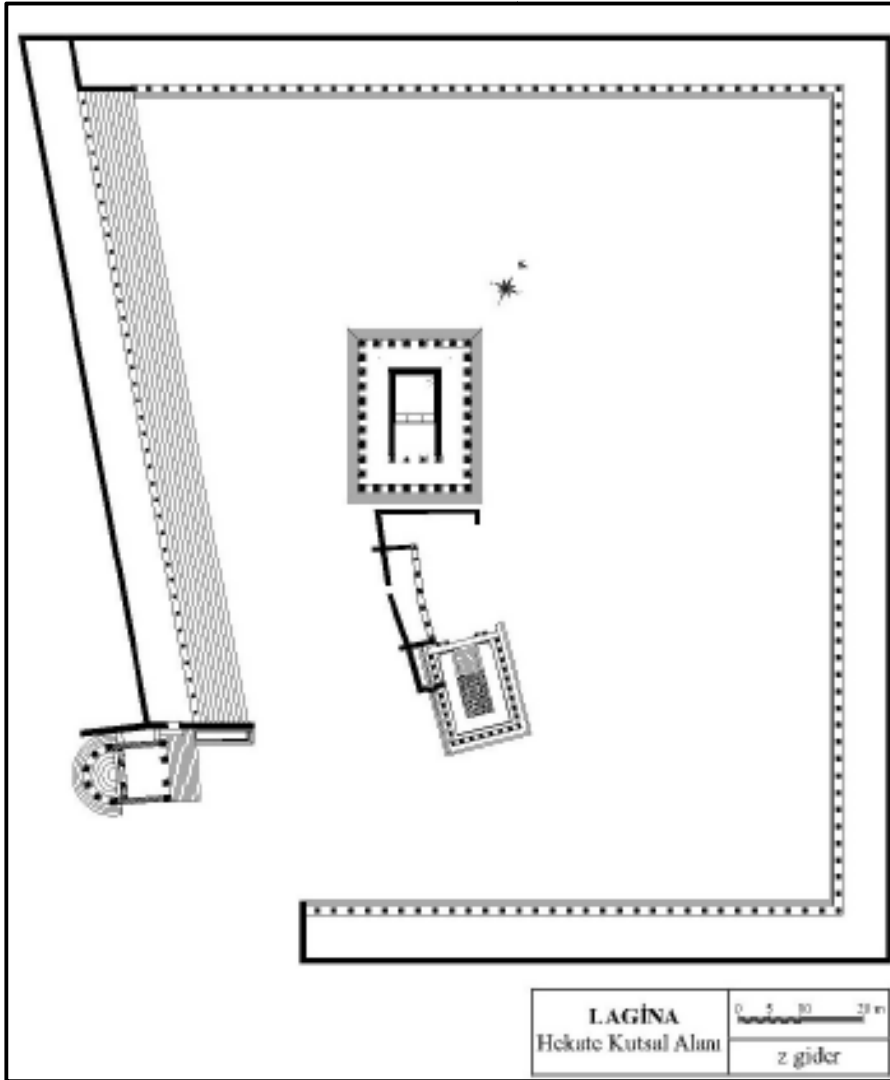
Şekil 1: Iasos Kent Planı

Şekil 2: Demeter Tapınağı ve Kutsal Alanı

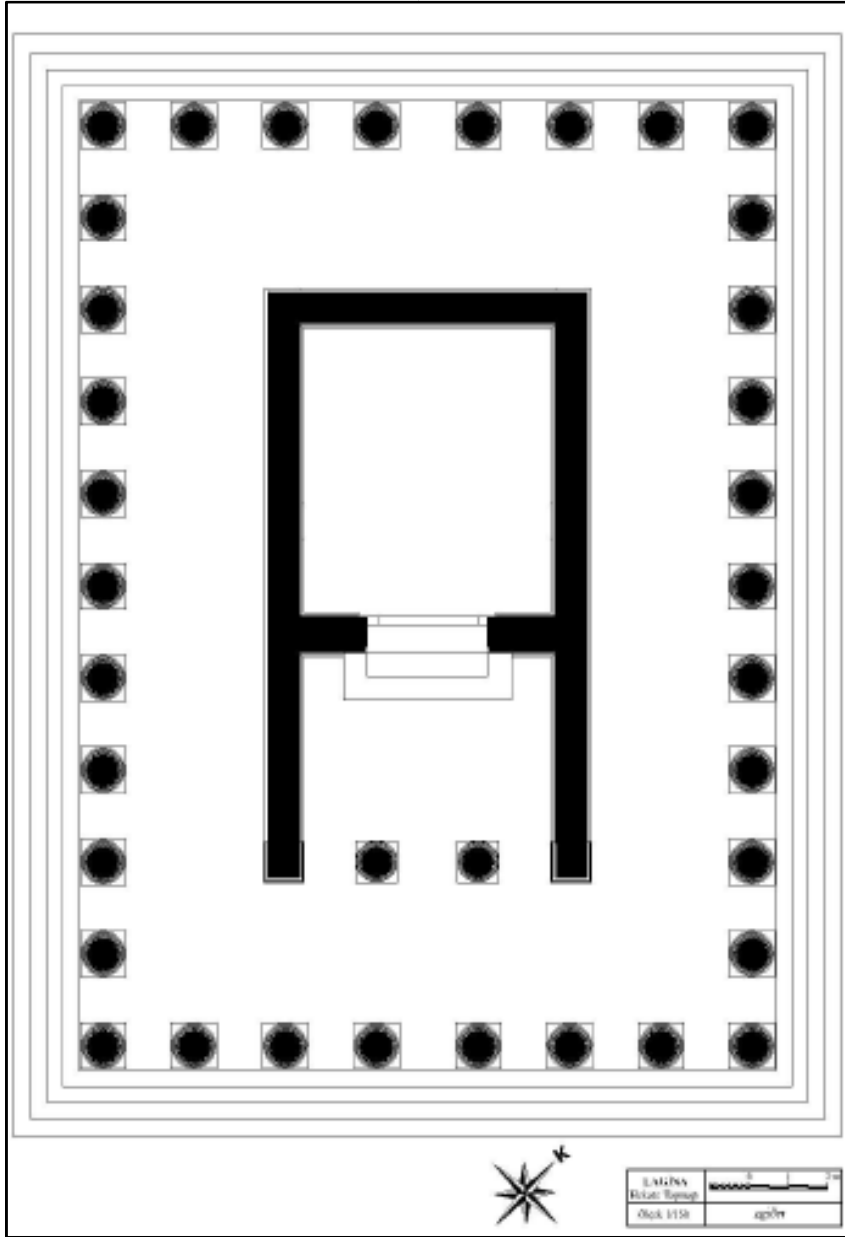

Resim 1-2: Koranza Artemis/Apollon Tapınak Kalıntıları

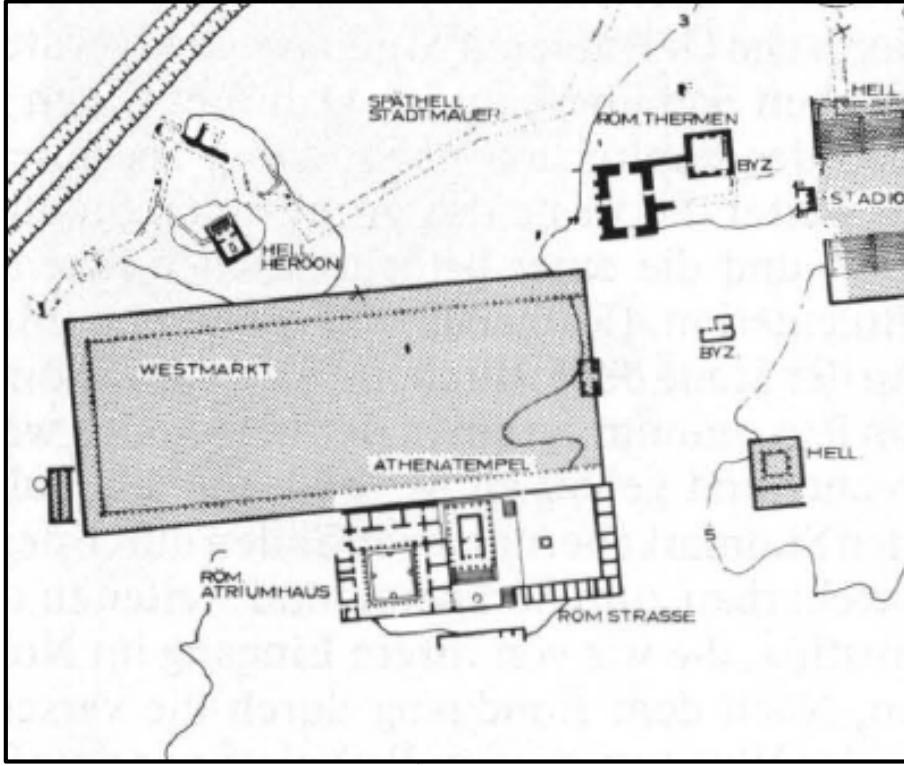
Şekil 1: Lagina Hekate Kutsal Alanı

Şekil 1: Lagina Hekate Tapınağı

Şekil 1: Miletos Athena Tapınağı'nın Konumu

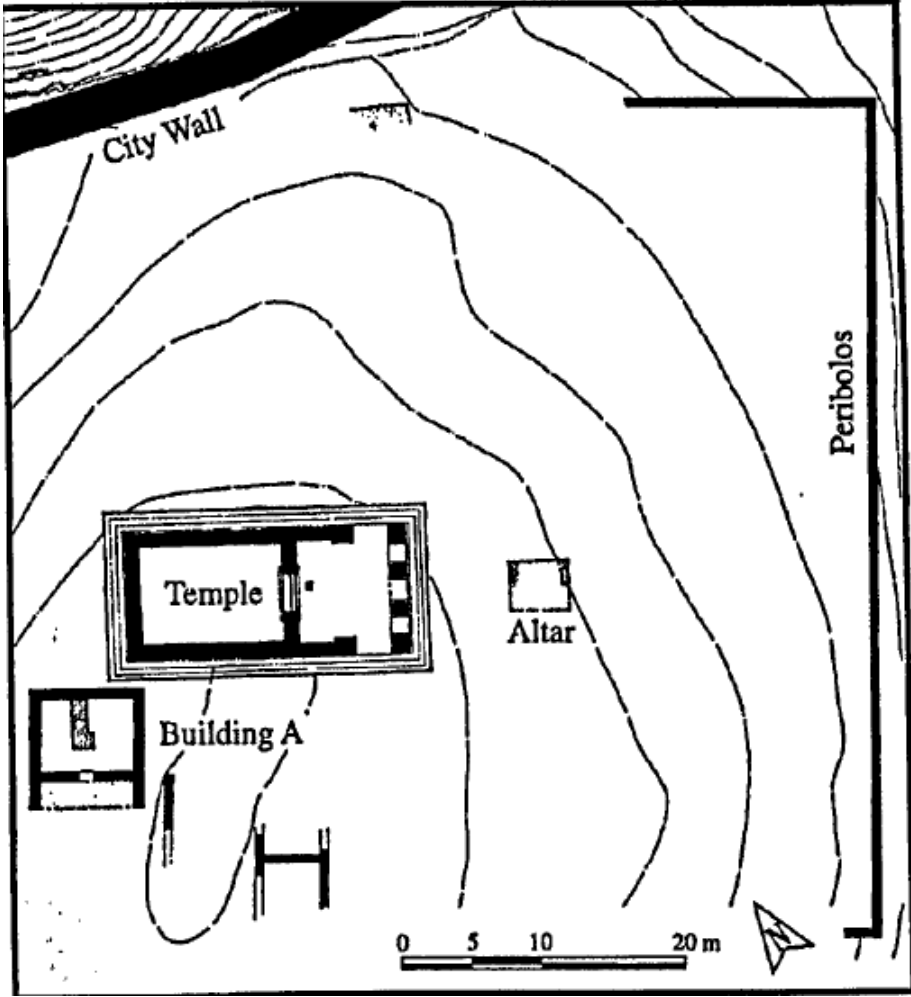
Şekil 1: Miletos Athena Tapınağı

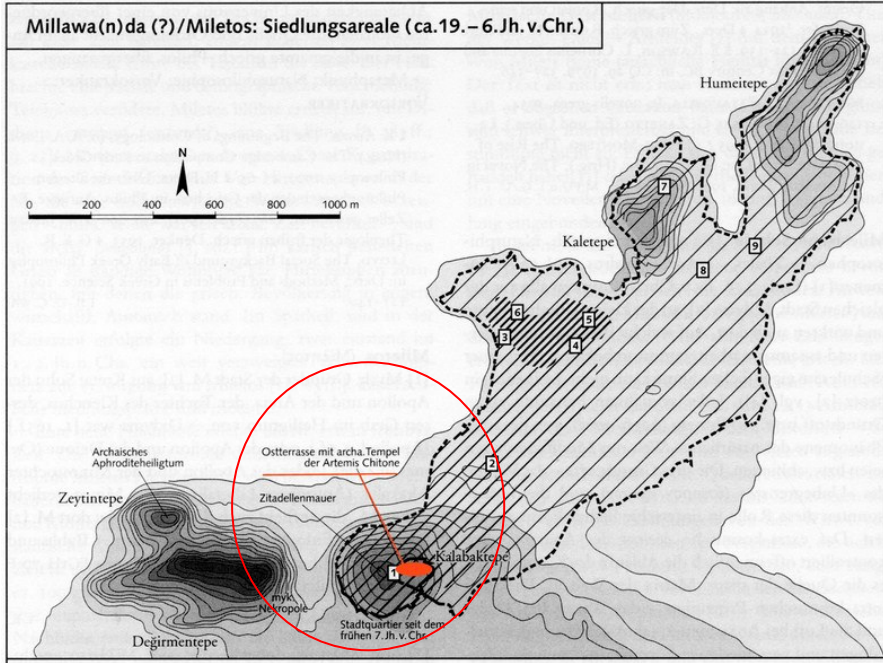
Resim 1: Miletos Athena Tapınağı Rekonstrüksiyonu

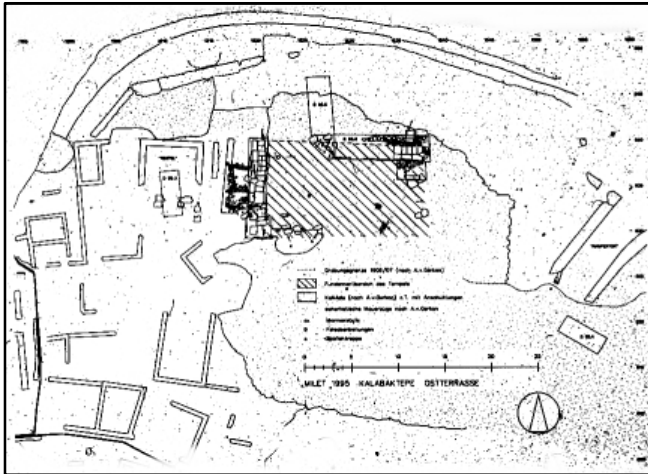
Şekil 1: Humma Tepe

Şekil 1: Miletos Demeter/Kore Tapınağı

Şekil 1: Kalabaktepe Kutsal Alanı ve Konumu

Şekil 2: Artemis Kutsal Alanının Planı

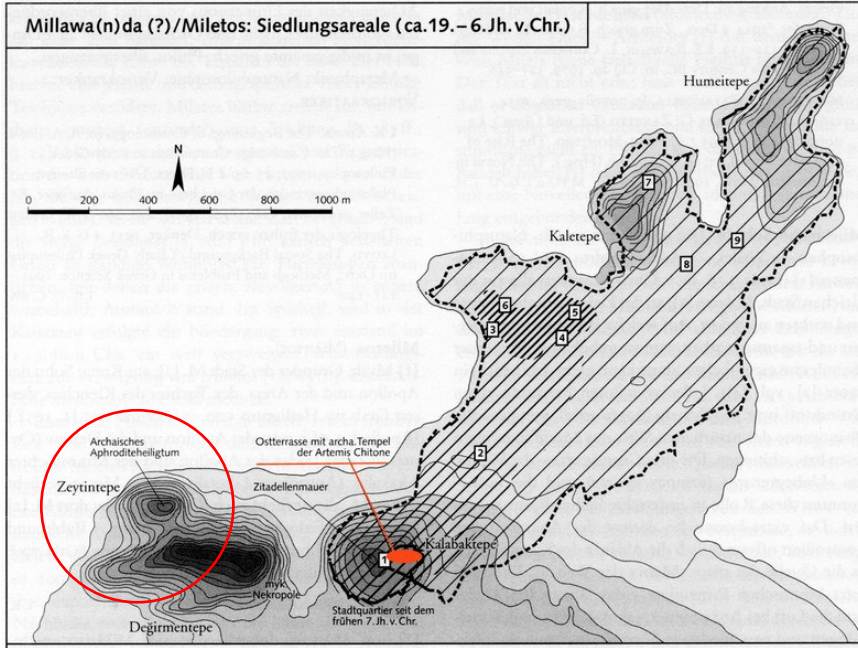
Resim 1: Kalabaktepe Kalıntıları

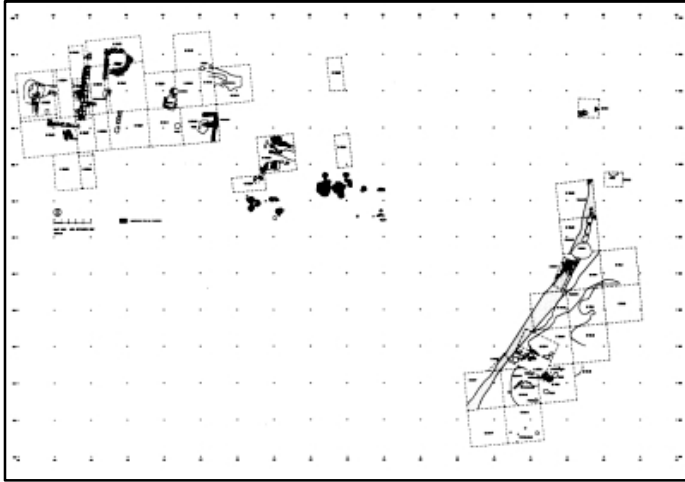
Resim 2: Teras Duvarı

Resim 3: Medusa Başı Buluntusu

Şekil 1: Zeyintepe Aphrodite Kutsal Alanının Konumu

Şekil 2: Zeyintepe Aphrodite Kutsal Alanı Planı

Resim 1: Aphrodite Kutsal Alanının Görünüşü

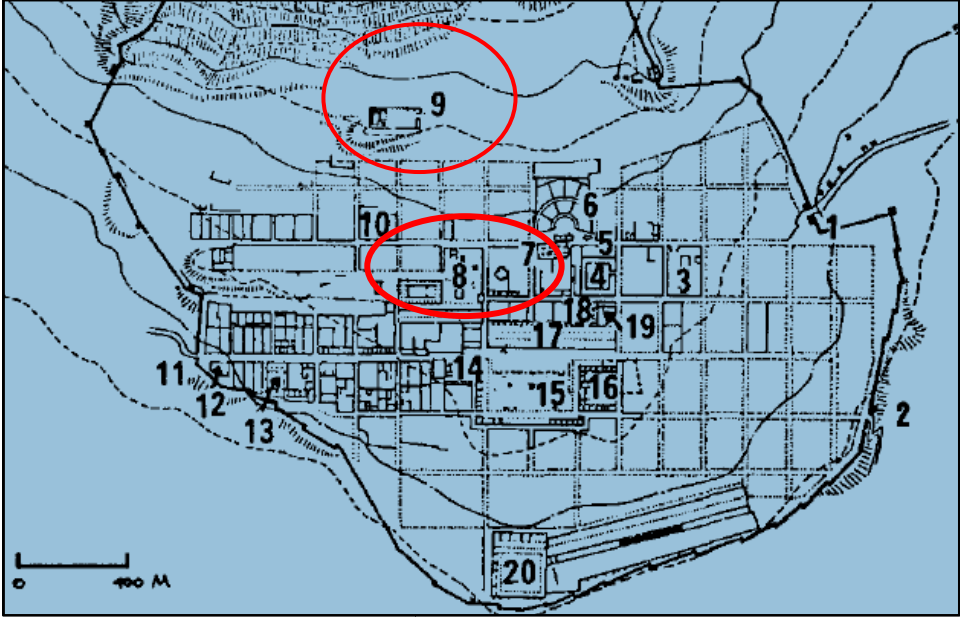
Resim 2: Zeytintepe buluntusu, vazo üzerinde Aphrodite ismi

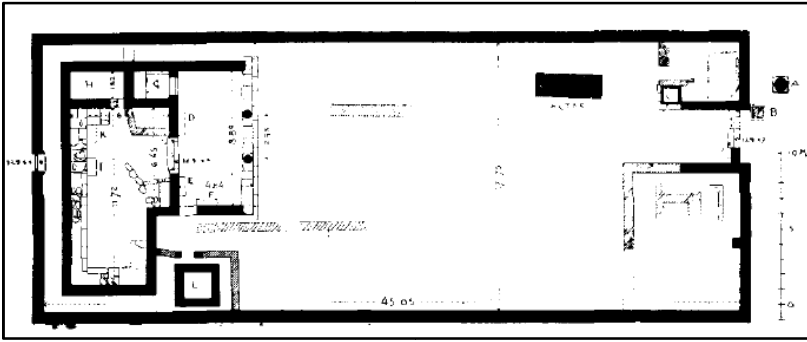
Resim 1: Pedasa, Kutsal Alan Tapınak Terası

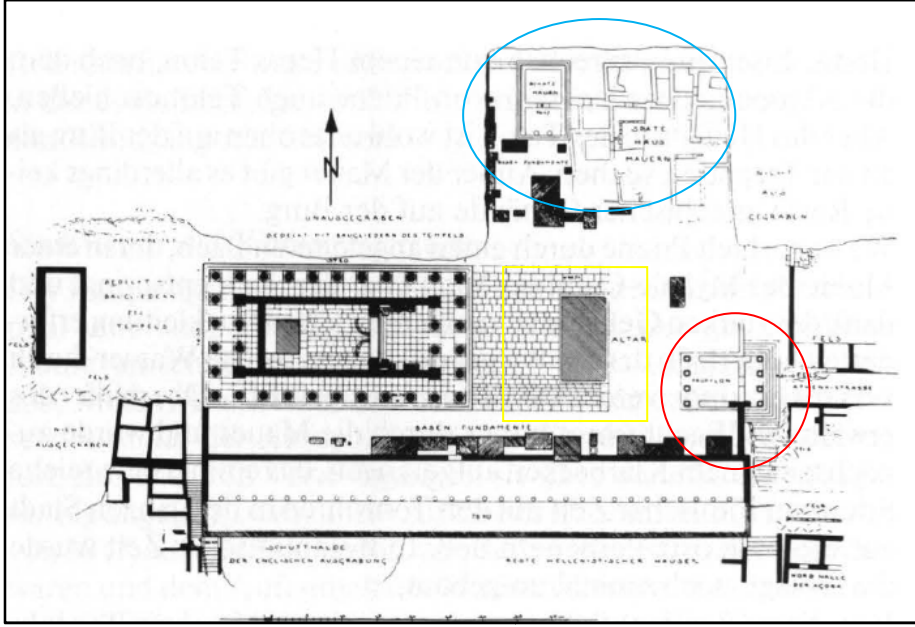
Resim 2: Pedasa, Kutsal Alan Tapınak Terası

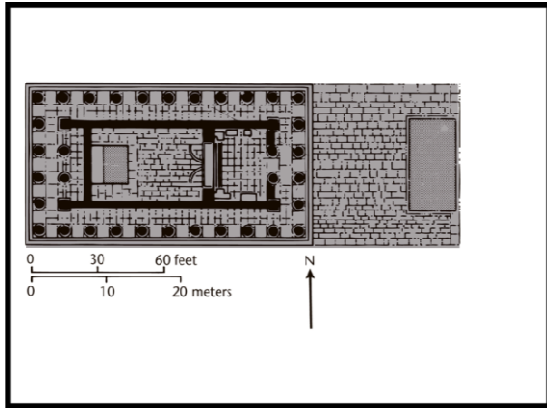
Şekil 1: Priene Kent Planı, Demeter/Kore (9) ve Athena Tapınağı (8)

Şekil 2: Priene Demeter/Kore Tapınak Planı

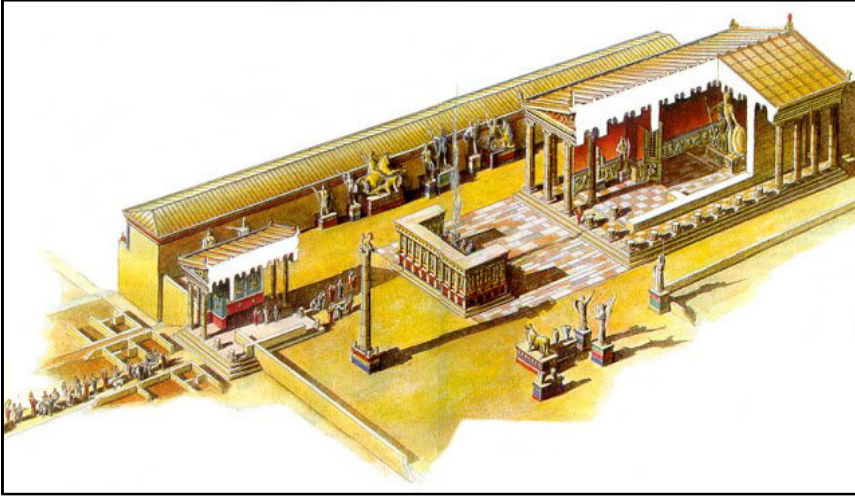
Şekil 1: Priene Athena Tapınağı ve Kutsal Alanı

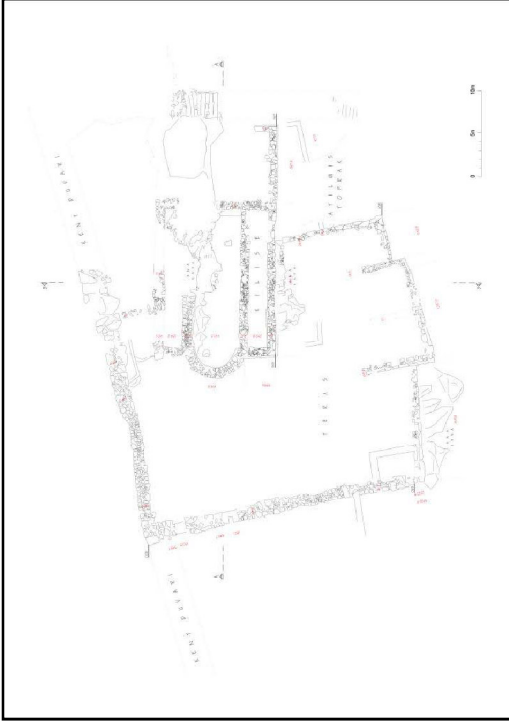
Şekil 2: Athena Tapınağı

Şekil 1: Athena Tapınağı ve Ion sütunlar

Şekil 2: Tapınağın Rekonstrüksiyonu

Şekil 1: Kaunos Demeter Terası

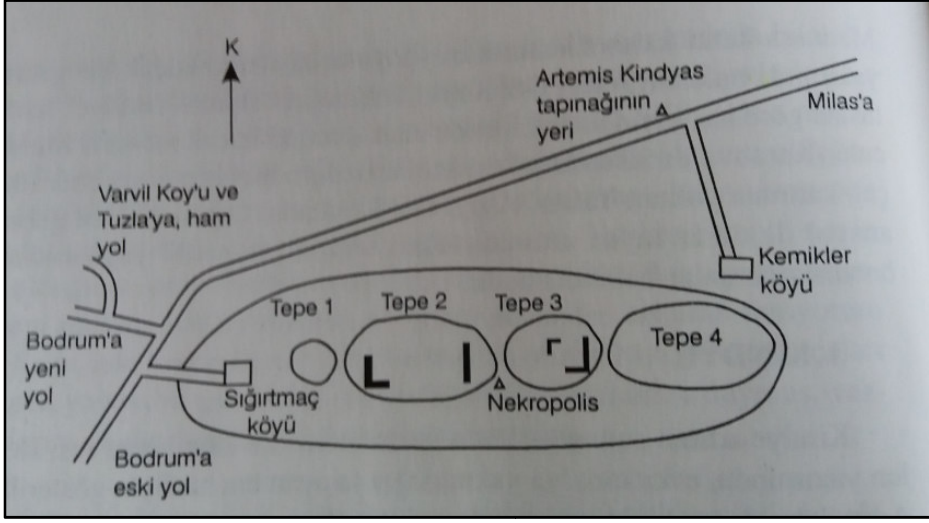
Resim 1: Adak Kandilleri ve Kernoslar

Resim 1: Artemis Kindyas, Piraeus.

Resim 2: Samoslu Hera, Samos.

Şekil 1: Kindya Kenti ve Artemis Kindyas Tapınağı'nın Konumu.

KİŞİSEL BİLGİLER

İSİM-SOY İSİM:

Asil ARSLANLAR

DOĞUM YILI ve YERİ:

30.09.1972/ASCHAFFENBURG

EĞİTİM:

Akdeniz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi (1999).

ADRES:

Göktürk Mah. Papatya Sok. Palmira Konutları A4 blok Kat. 3 Daire 7,
Kemberburgaz, Eyüp, İstanbul.

İLETİŞİM:

05056225601 - asilarslanlar@gmail.com